

P 124346

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

**ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM
TOMUS XXV.**

**SZEGED
1988**

Szerkeszti:
GREZSA FERENC és KESERŐ BÁLINT

A kötetet összeállította:
HERNER JÁNOS
SZAJBÉLY MIHÁLY

Technikai munkatárs:
Machan Eszter

B124346

JATE Egyetemi Könyvtár

J000132585

✱

Kiadja
A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BŐLCSESZETTUDOMÁNYI KARA
SZEGED

LATZKOVI TS MIKLÓS

BORNEMISZA ELECTRÁJÁNAK CHORUSA

Némaszereplők a magyar reneszánsz drámákban

1.

Dolgozatomban egy részletprobléma megoldására teszek kísérletet. Egyúttal a magyar reneszánsz drámák¹ egy olyan jelenségére szeretném felhívni a figyelmet - pusztán a regisztrálás szintjén -, mely eddig elkerülte a kutatók figyelmét.

Az említett részletproblémát a szakirodalomban Borzsák István vetette fel először Bornemisza Electrájának Chorusáról szólva.² Borzsák szerint a Chorus **vénasszony** és **egy személy** volta (a dráma eleji szereplő-felsorolásban Bornemisza a Chorust egy személynek, egy vénasszonynak titulálja) nem egyeztethető össze azokkal a különböző megszólításokkal, melyekre a Chorus válaszol: "szép lányok" (3/2), "asszonyok", "jóasszonyok", "leányasszonyok" (5/2).

"Alig zárkozhatunk el az elől a feltevés elől - mondja -, hogy a magyar Életrát - bár írója nyilván színpadra szánta - már csak a Chorus megfoghatatlansága miatt is nehezen adhatták elő."

Pirnát Antal azonban, számolva e problémákkal, ismét a Chorus **vénasszony** és **egy személy** volta mellett teszi le a voksot, mondván, hogy a Borzsák által kiemelt kritikus helyek "a színpadi szituációból, vagy a szereplők lelkiállapotából jól megindokolhatók akkor is, ha a Chorust egyetlen öregasszonynak tekintjük".³ Ám két megszólítást még ő is érthetetlennek, elszólásnak minősít, s ezt a sietős munka rovására írja.

Nézetem szerint valóban nincs akadály a Chorus vénasszonnyal való azonosíthatósága előtt. Azonban a fent idézett kritikus helyek értelmezésére más megoldást tartok alkalmasnak. Úgy gondolom, ezek a különleges utalások, megszólítások nem a Chorushoz, a vénasszonyhoz, hanem egy néma-

szereplőkből álló csoporthoz szólnak, ám helyettük minden esetben a Chorus, vagyis a vénasszony válaszol. Az alábbiakban ezt az állítást szeretném indokolni.

2.

Először is tekintsük végig, hogy milyen kifejezéseket használnak magyar reneszánsz drámáink írói a dráma eleji szereplőfelsorolások bevezetésére, majd figyeljük meg, hogy melyik drámában, s hogyan találkozunk némaszereplőkkel.

1. **Segesvári töredék:** A megfelelő részek hiányoznak.
2. **Sztárai:** - **A papok házasságáról:** Az eredeti példány eleje hiányos.
 - **Az igaz papságnak tiköre:** A személyek kic eleiönönc, és beszélnec, imezöc
3. **Komédia Balassi Menyhért árultatásáról:** A szereplők felsorolása hiányzik, viszont az első rész elején az író a szereplők megjelölésére a "Közbe szoloc" kifejezést használja.
4. **Nagyváradai komédia:** A megfelelő részek hiányoznak.
5. **Válaszúti komédia:** - **A Vadadi Hegedűs-kódexbeli változat:** Elsőben is disputáló vagy disputáláshoz való személyek
 - Bodor András féle változat: elsőben is a vetélkedésben lévő bizonyos szeméílyeknek nevei
 - Nagykadátsi Intzeffi József másolata: A megfelelő részek elvesztek.
 - Jakab Elek féle változat: Interlocutores, nimirum in comoedia theatralistas agentes
 - Idézzük még a Tösér-Fosztó-Kozma féle unitárius egyháztörténet Fosztó példányáról Bartók János által másolt és folytatott művének a debreceni disputa leírásából való idevonatkozó részletét: Elsőben is a Disputáló v. disputáláshoz való személyek következnek név szer/int/
6. **Szegedi Lőrinc Theophaniája:** Interlocutores (A Nicolaus Selneccerus féle **Theophania**, melyből Szegedi drámáját fordította, hasonlóképpen az interlocutores kifejezést használja.)

7. Balassi Szép magyar komédiája: - A Fanchali Jóh kódexből:

Ez commediában szolo beszeleo szemileknek nevek

- A nyomtatott szöveg megfelelő része hiányzik. (Cristoforo Castelletti **Amarilli** című pásztorjátéka, melyből Balassi fordított, az Interlocutori kifejezést használja.)

8. Constantinus és Victoria: Comoediában szollo-személylek

Ezek felsorlása után: Comoediában lévő halgató személylek

Nézetem szerint a fenti idézeteket valóban komolyan kell venni, s szó szerint kell érteni. Mégpedig abból a szempontból, hogy az idézett részletek mindegyike valamilyen módon azt hangsúlyozza, hogy beszélő szereplőket sorol fel. Ezt bizonyítja egyrészt az is, hogy a Constantinus és Victóriában az író még külön felsorolja, és külön sorolja fel a "Comoediában szollo személylek" után a "Comcediában lévő halgató személyleket", másrészt pedig az, hogy a drámák minden egyes olyan szereplője, akit a szerző a szóló személyek között sorol fel, ténylegesen meg is szólal az egyes darabokban, míg a némaszereplők ezeken a listákon sohasem kapnak helyt.

Ezt példázandó tekintsük most végig, hogy reneszánsz drámáinkban miképpen fordulnak elő némaszereplők:

1. **Segesvári töredék:** a fennmaradt töredékben nincsenek némaszereplők.

2. Sztárai: Komédiáiban nincs egyértelmű utalás némaszereplőkre.

3. **Komédia Balassi Menyhért árultatásáról:** a 7. rész vége felé Balassi Boldizsár a lovát kéri: "Hozzák ki a paripát,..." (580. sor). Majd Péter deák megsürgeti a dolgot: "Hamar az paripákat." (593. sor) A következő sorban a lakáj a következő kérdést teszi fel valakinek: "Hová megyen uram" (ez Boldizsárnak szól), "Pribék, Kassára-e?" (594. sor) A lakáj most nyilván valaki máshoz fordul. A kérdésre Péter és Tamás deák is válaszol, rájuk azonban a pribék kifejezés nem nagyon vonatkozhatott. Ez a pribék Balassi lovásza. Ez Boldizsár szavaiból derül ki, mikor Péter és Tamás szidalmaira válaszol: "Hallom, hadd járjon, igazat mond, jól tudom. De az bestye kurafi, ha csak olyan tiszta orcám volna is, mint pribék lovászomnak, nyilván el nem mennék vele." (605-607. sor) A pribék lovász tehát némaszereplő. Ennek megfelelően a jelenet eleji, csak beszélő szereplőket jelölő felsorolásban (ez

a felsorolás, mint már említettem, a mű elejéről hiányzik) nem is kap helyt.

4. **Debreceni disputa:** Az első cselekedetben György kardinál szólítja meg a kocsisát: "No ülj fel kocsis. Isten hozzád uram." Itt ez a kocsis szintén némaszereplő. A dráma eleji szereplőfelsorolásban sem szerepel. A második cselekedet végén Péter pápa így beszél: "Istenemre mondom, ha utána vész is a fejem, de oda bizony nem áll. No menjünk el. Te apród! hozd el a Bibliát, ím, ez Szent Ágoston doktor könyvét is, hogy mikor nem érjük a Bibliával, mégis toldhassuk ezzel. No, Szentháromság Isten! légy mivelünk." Ez az apród is némaszereplő, s a dráma eleji szereplőfelsorolásban sem szerepel.

5. A **Theophaniában** némaszereplőre egyértelmű utalás nem történik.

6. **Balassi Szép magyar komédia:** Némaszereplőre történő egyértelmű utalást nem találtam.

7. A **Constantinus és Victoria** témánk szempontjából különleges érdekességet jelent. A comoediában lévő szóló személyek felsorolása után, mint láttuk, a comoediában lévő hallgató személyek felsorolása következik. Ezek Phylergus és Iphis. Az eddigiek alapján azt várnánk, hogy ők, mint némaszereplők, részt vesznek az akcióban, s erre utalások figyelmeztetnek majd. A különböző szereplők megszólításai, utasításai teszik majd egyértelművé, hogy mikor jelennek meg a színpadon. Viszont a drámában ilyen megszólítások, utasítások nincsenek. Phylergusról először az (5/5)-ben történik említés, de itt mint távollévőt említi Dromo:

"Álmatok el előlem. S vajon hol találhassam én meg Uramat, hogy ezen örvendetes és vigasztaló kedves hírt meg mondhatnám neki. Jó ideje szállásáruul hogy elment. De Phylergus szolgatársam beszéde szerint ezen kertbe ment mátkájához ..."

Pusztán a dráma szövegéből tehát egyetlen egy helyen sem derül ki, hogy Phylergus helyt kapna a színpadi cselekvésben. Hasonló a helyzet Iphisszel is. Hecuba róla szintén mint távollevőről beszél az (5/6)-ban, ahol először hallunk felőle:

"Ezen hír mondása után, mind Iphissel, és egyéb frauencimmerrel együtt hozzája küldtettem."

Kiket takar tehát a hallgató személyek kifejezés? Azokat, akikről szó esik a darabban, de maguk még a színen sem jelennek meg?

De akkor a dráma szerzője a felsorolásba miért nem vette be pl. Marcellus herceget és a szobalányokat? Elképzelhető, hogy Phylergus és Iphis, ha ez konkrétan nem derül is ki a szövegből, mégiscsak részt vesznek az akcióban Constantint és Victoriát ide vagy oda kísérgetve.

Ez egyúttal azt is jelentheti, hogy némaszereplők szerepelhetnek ott is, ahol ezt fentebb egyértelműen nem lehetett kimutatni.

3.

Bornemisza drámája esetében is hasonló a helyzet. Ha szemügyre vesszük a "játékba szóló személyek" listáját, szembetűnik, hogy ez a lista sem sorolja fel az összes szereplőt, csak azokat, akik ténylegesen meg is szólalnak a darabban.

A (2/2)-ben szereplőként csak Orestes van feltüntetve, akit a fent említett lista is említ. Ugyanakkor monológjában a következő mondat szerepel. "Halljátok-e, ti, jertek utánam! Majd megmondom mit kell művelnetek!"

Nyilvánvaló, hogy ez a jelenet nem képzelhető el úgy, hogy csak Orestes van a színpadon. A megszólítottaknak, akik valószínűleg Orestes kíséretét alkották, szintén helyt kellett ott kapniuk. A "játékba szóló személyek" listája, s a jelenet elején lévő szereplőfelsorolás viszont nem is említi őket, ami megint csak érthető, hiszen a szóló szereplőket felsoroló listától nem várható el, hogy a nem szólókat is felsorolja.

Ugyanez a helyzet a (3/4)-ben. Szereplőként itt is csak azok vannak feltüntetve, akiket egyébként a "játékba szóló személyek" listája is jelöl, tehát csak Clytemnestra és a mester. A színpadi cselekvésben viszont nem csak ők vesznek részt. Ez Clytemnestra szavaiból derül ki:

"Leány, nasza ez levél, vidd az porkolábnak, igen hamar küldje uram után..."

A színpadon tehát itt is helyt kap egy némaszereplő, akit természetesen nem jelöl a szóló szereplők listája.

Az (5/2) feltüntetett szereplői Orestes, a Chorus és Electra, de mint némaszereplő részt vesz a jelenetben a mester is. A színen azonban

ismét helyt kapnak a szóló személyeket felsoroló listán fel nem tüntetett szereplők, akik, várakozásunknak megfelelően, bár őt Orestes megszólítja: "Adjátok oda neki, mert nagy szeretetet mutatja hozzá ...", ez esetben sem vesznek részt a párbeszédben. Minden bizonnyal ismét Orestes kíséretéről van szó. (Egy némaszereplőkből álló csoportról!, amely csoportot Bornemisza már a (2/2)-ben is szerepeltette, s róluk később sem feledkezett meg.)

A szóló és némaszereplőket tekintve tehát Bornemisza drámája is beilleszthető a fentebb tárgyalt drámák sorába.

4.

Láttuk tehát, hogy reneszánsz drámáinkban nem meglepő, ha olykor szóló szereplők "különös" módon viselkedve a szóló szereplők listáján fel nem tüntetett személyeket szólítanak meg. Ilyenkor rendesen olyan szereplő válaszol, akit ez a bizonyos lista is említ. Némaszereplőkre tehát általában csak ezekből a különös megszólításokból lehet következtetni.

A bornemisza Chorussal kapcsolatos problémás helyek a következők:

- (1/5): Electra: "Jaj, hagyjatok békét, nem kell nekem semmi vigasztalás."
(Szereplőként csak Electra és a Chorus van feltüntetve a jelenet elején. Electra ezen kifakadására egyébként a Chorus válaszol.)
- (3/2): Mester: "Halljátok-e szép leányok,..." (Szereplőként csak a mester, Clytemnestra és a Chorus van feltüntetve. Rájuk a szép leányok kifejezés nem vonatkoztatható. A mester szavaira a Chorus válaszol.)
- (5/2): Orestes: "Vajon, jó helyre találkoztunk-e mi asszonyok?... Menjete be tehát jó asszonyok," (Szereplőként Orestes, a Chorus és Electra van feltüntetve. Orestes szavai rájuk vonatkozhatnak ugyan, én azonban mégsem ezt a megoldást tartom valószínűnek. A teljesség kedvéért itt is utalnék rá, hogy a jelenetben mint némaszereplő, részt vesz a mester, s megjelenik Orestes némaszereplőkből álló kísérete is. Orestes kérdéseire itt is a Chorus válaszol.)

- (5/2): Electra: "De mondd meg, szerelmes uram. Ezek előtt megmondhadd, mert mind hiveim énnékem." (Electra ezen szavai közben a színen már csak Orestes, annak némaszereplőkből álló kísérete, s a Chorus tartózkodik. Az "ezek" utalás nem vonatkozhat Orestes kíséretére, sem pedig magára a Chorusra egyedül.)
- (5/2): Electra: "Chorus, látod-e, ez az én egyetlenem, az Orestes! Leányasszonyok nézzetek erre ..." (A színen ugyanazok mint az előbb. Rájuk a leányasszonyok kifejezés nem vonatkoztatható. Itt is az elsőként megszólított Chorus válaszol.)

Láttuk tehát, hogy Electra itt külön szólítja meg a Chorust, s külön a leányasszonyokat. Hasonló a helyzet a (3/3)-ban. Itt maga a Chorus beszél a leányasszonyokról, miközben Electra kérdésére ad kitérő választ: "Székfüvet keresék vala az leányasszonyoknak."

A drámában tehát Bornemisza több alkalommal is elkülöníti a Chorust a leányasszonyok csoportjától, a fentebb idézett problematikusnak ítélt megszólítások, utalások mindegyike vonatkoztatható erre a csoportra, sőt, Bornemisza még tekintettel volt arra is, hogy a megszólítás függ a megszólító és a megszólított életkorától is. Az idős mester kedveskedve szép leányoknak, Electra, mint felnőtt nő, leányasszonyoknak, s az ifjú hős, Orestes, asszonyoknak szólítja őket. Mindezek alapján, s a magyar reneszánsz drámákban a némaszereplők szerepeltetésével kapcsolatban megfigyelt jelenségek logikájánál fogva úgy vélem, hogy a fentebb idézett problémás megszólítások, utalások egy némaszereplőkből álló csoporthoz szólnak, rá vonatkoznak.

5.

Bornemisza Chorusa, úgy tűnik, nem más, mint a görög eredeti karvezetőjéből előléptetett önálló szereplő. Szophoklész drámájának tulajdonképpen kórusa Bornemiszánál némaszereplőkké alakult (Leányasszonyok). A dolgot még tovább bonyolította, hogy Bornemisza ezeket a némaszereplőket egy meghatározott konvenciórendszer szerint szerepeltette, illetve jelölte. Ez, mint láttuk, egyrészt azt jelenti, hogy a mű elején álló szereplőfelsorolás általában csak a szóló szereplőket adja meg, s hogy a némaszereplők az egyes jelenetek elején álló szereplőfelsorolásokban sem kapnak

helyet.⁴ Ha egy egyébként beszélő szereplő egy adott jelenetben mint némaszereplő vesz részt, előfordul, hogy kimarad az adott jelenet eleji felsorolásból. Sőt, ez az eljárás a gyakoribb a ránk maradt művekben. Ez a helyzet például a Constantinus és Victoriában, ahol a (3/2)-ben Achates és Constantinus, akik egyébként szóló szereplők, mint némaszereplők vesznek részt, s ennek megfelelően a jelenet eleji szereplőfelsorolásból is kimaradnak. Ugyanígy Bornemisza Electrájában. Az (5/2)-ben a mester mint némaszereplő vesz részt, s a jelenet eleji szereplőfelsorolás őt sem említi. Fordított a helyzet viszont a Theophaniában. A (3/3)-ban a jelenet elején szereplőként Éva, Ábel és Séth vannak feltüntetve. Séth azonban, aki egyébként más jelenetekben szóló szereplő, ennek ellenére a jelenetben mint némaszereplő vesz részt. Az egyes jelenetekben ténylegesen megszólaló szereplőket viszont a jelenet eleji felsorolások minden egyes esetben jelölik.

Némaszereplők létére tehát többnyire csak a szövegösszefüggésből lehet következtetni.

A némaszereplők szerepeltetése reneszánsz drámáink realizisztikus-ságra való törekvésével is teljesen összhangban áll. (Míg a klasszikus drámai kar alkalmazása épp ellentétben.) Egy királyi ház például nehezen képzelhető el személyzet nélkül (Leányasszonyok.) Egy királynő sem igen szokott minden kíséret nélkül fogadni idegeneket, s Bornemisza Clytamenstráját is egy leány kíséri.

Úgy gondolom - jóllehet elsősorban a magyar anyagot vizsgáltam - annak a lehetőségét sem szabad teljesen kizárni, hogy a szophoklészi kórus és karvezető szerepkörének fentebb leírt átalakítása Bornemisza eredeti ötlete volt. Mindenesetre a kérdés megnyugtató tisztázása további vizsgálatokat igényel. Ami a néma és szóló szereplők közti különbségtevést illeti, ennek elméleti megjelenésével például egy magyarországi - jóllehet igen kései, ám mégis alapvetően reneszánsz munkákból kompilált - poétikai kézikönyvben is találkozhatunk. A szereplők e két típusát Philip-pus Ludovicus Piscator az 1642-ben Gyulafehérvárott kiadott poétikájában élesen elkülöníti.⁵

Vizsgálódásaim során arra a meggyőződésre jutottam, hogy Bornemisza nem követett el dramaturgiai hibát, mint azt Borzsák állította, Chorusa nem megfoghatatlan, az Electra ebben a tekintetben sem viseli magán a kapkodás nyomait. A Chorus-probléma tehát nem lehetett akadálya a mű színpadi előadásának.

Miklós Latzkovits

Der Chor im Drama "Elektra" von Bornemisza Figuranten in den ungarischen Renaissancedramen

Die Arbeit versucht eine problematische Erscheinung der Übersetzung, Umgestaltung des Dramas Elektra von Sophokles durch Péter Bornemisza zu interpretieren. Das Problem besteht darin, dass der Chor am Anfang des Stückes unter den angeführten Darstellern als eine einzige Person, als ein altes Weib, erwähnt wird, obwohl es im Werk oft auf solche Anreden wie "schöne Mädchen", "gute Frauen", "Frauen" antwortet. Die Arbeit behauptet, Bornemisza - in Übereinstimmung mit den im Renaissancedrama wahrnehmbaren Konventionen-verwende an mehreren Stellen des Stückes, so auch hier, Figuranten. Zu Anfang der verschiedenen Dramenstücke, so auch bei Bornemisza, würden unter den angeführten Darstellern (interlocutores, sprechende Personen usw.), die wortwörtlich zu verstehen sind, nur die tatsächlich sprechenden Personen aufgezählt.

Im Werk von Bornemisza antwortet das alte Weib also anstatt der Figuranten.

Jegyzetek

1. A dráma terminust a mai olvasó szemszögéből nézve, némileg anakronisztikus értelemben használom. Az itt elemzendő művek között van olyan - a Segesvári töredék kivételével egyébként valamennyi szerepel az RMDE-ben -, amely nem egyeztethető össze a reneszánsz dráma terminusával. Közös azonban e művekben, hogy valamennyit dialógus formában írták, és hogy ilyen és hasonló műveket a XVI-XVII. században színre is vittek. Az elemzés éppen erre a közös aspektusra koncentrál.

2. Borzsák István, *Az antikvitás XVI. századi képe*. Bp. 1960. 18-20.
3. Pirnát Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája* ItK 73/5 550.
4. Ezt a jelenséget érdekes módon világítja meg a XVI-XVII. századi Plautus-Terentius kiadásokhoz csatolt filológiai apparátus fejlődése. A Plautus és Terentius műveit örökítő különböző kódexek ugyanis szereplőfelsorolást nem tartalmaztak. Ennek megfelelően ez néhány korai kiadásból is hiányzik. (Nem ritka, hogy még a felvonások elkülönítése sem történik meg.) Nyilván ez az oka annak, hogy a későbbi kiadásokban megjelenő szereplőfelsorolások a megszólalás sorrendjében sorolják föl a szereplőket. A kiadó maga elé vette a kódexet, vagy a felhasznált nyomtatványt, és sorban kiírogatott minden szereplőt. Ennek az eljárásnak viszont logikus következménye, hogy a némaszereplők kimaradnak a felsorolásokból. Ezeket a szereplőfelsorolásokat kezdetben a personae dramatis (szereplők) vagy interlocutores (beszélő szereplők) terminusok vezetik be. A XVII. század eleji Terentius-kiadásokban azonban már teljesen általános az interlocutores terminus mellett a personae mutae (némaszereplők) terminus elkülönített használata. Ezekben a kiadásokban először a beszélő szereplőket sorolják fel, utána külön a némaszereplőket. Ez az eljárás a Constantinus és Victoria másolása idején már teljesen bevett. Minthogy a Constantinus és Victoria a legkésőbbi magyar reneszánsz dráma, talán nem véletlen, hogy a beszélő szereplők felsorolása után itt, és csak itt következik a némaszereplők külön felsorolása. A korábbiakban már beszéltem arról, hogy a darabban egyetlen utalás sincs arra, hogy a felsorolt némaszereplők ténylegesen meg is jelennek a színen. Erre tettem egy megoldási javaslatot is. Ugyanakkor tény, hogy ezt a jelenséget egyéb módokon is lehetne értelmezni. Itt még egy értelmezési kísérlettel szeretnék előállni. Samuel Brewer 1685-ös lőcsei Terentius-kiadásában például az Andriában a personae mutae közé soroltatik Chrysis, aki a cselekmény idején már régen halott. Csak emlegetik a darabban. A XVI-XVII. századi Plautus-Terentius kiadásokban olykor bizonyos logikátlanságok figyelhetők meg annak megítélésével kapcsolatban, hogy kiket is kell a némaszereplők közé sorolni. Előforul, hogy némaszereplőnek tekintenek olyan figurákat is, akiről csak szó esik a darabban, ám csak olyankor, ha

ezek személynevük szerint vannak említve. Elképzelhető, hogy a Constantinus és Victoriában is ilyen logikátlanyságról van szó. Ráadásul duplán, mert Marcellus herceget ez a fűlsorolás nem említi. Mindenesetre a XVI-XVII. századi Plautus-Terentius kiadások ha a némaszereplőket külön nem sorolják fel, akkor csak a szóló szereplők katalógusát adják a mű elején, a jelenetek elején viszont már csak kizárólag a szóló szereplőket sorolják föl.

5. Vö. Bán Imre, **Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században.** Irodalomtörténeti füzetek 72. Bp., 1971. 34.

HONDORFF-HATÁSOK KERESSZEGI HERMAN ISTVÁN
EXEMPLUMAIBAN

A 17. század első felében a példabeszéd anyagát és összeállítását a reáliák módszere határozta meg. A polgári típusú hitélet terjedésével folyamatossá és tömegessé vált a prédikációk szerkesztése. Igény mutatkozott az antikvitás elbeszélő hagyományának és a kései középkor kolostori műveltségének megváltozott társadalmi körülmények között való megismertetésére a polgárosuló néptömegek körében. Különböző korábbi műfajok (történeti elbeszélések, antik és profán mondák, tanító jellegű fabulák) közös gyűjtőmedencéje lett az exemplum. Ebben az erkölcsi jellegű agitatív eszközben a kései középkor narratív hagyománya fokozatosan és nem ellentmondásoktól mentesen értékelődött át, hiszen a lutheri hivatástudat és a kálvini predestináció jegyében a keresztyén tradíció újra átgondolására volt szükség. Az exemplumok felújítói tehát a korábbi évszázadok elbeszéléskincséből meghatározott elvek szerint merítettek, és hozzáfűzött magyarázataikat, az elbeszéléstípusok és motívumok egybekapcsolását a korabeli teológia értelmében valósították meg.

Az európai szellemi hagyomány nemcsak tartalmilag egységesült, hanem a továbbadás módszereit illetően is. A prédikációkban általánosan ismert témákat meghatározott formákban használták fel a 17. században.

A nagynevű és tudós kompilátorok a jelenkor erkölcsi kapcsolódási pontjait keresték a múlt történelmével és elbeszélő hagyományával. Ma úgy mondanánk, hogy számos tipológiai egyezésre mutattak rá, amikor a Biblia erkölcsi információját konkrét és megváltozott társadalmi körülmények közé helyezték. Nemcsak a gondolkodás vált egyöntetűvé a polgári tömegneveléssel, hanem a fogalmak és a jelképek rendszere is átalakult a 17. századi protestantizmus gyakorlatában.

Az evangélikus-református prédikációgyűjtemények hatalmas és sokrétű - mindeddig feltáratlan - exemplumanyaga nélkül érthetetlen a magyar szépróza kialakulása. A hitszónokok példabeszéde a Biblia világát kiegészítette, művészi és történelmi dimenzióba helyezte, ugyanakkor pedig a profán témák ismertetésével egyengette a szépliteratúra későbbi útjait. Míg a népi és a félhivatalos színjátszás és a 17. századi iskoladrámák bibliai történeteket is feldolgoztak,¹ addig a prédikációk gazdag illusztratív anyagában a 18. századi humoros népi történetek és ponyván terjedő paródiák már egy évszázaddal előbb megjelentek. Így nem túlzás azt állítani, hogy a **16-17. századi prédikációk illusztratív anyaga, a keresztyén exemplum a hazai szépróza megindulását készítette elő.**

A protestáns egyházi irodalom és a folyamatos igehirdetés természetesen hatott a hazai folklórra. Nemcsak bibliai eredetű nevek bukkantak fel egyre-másra a népmesékben, hanem a görög mitológiai és antik történelmi exemplumok hatásaival is lépten-nyomon találkozhatunk, nem beszélve a középkori vallásos gyűjtemények kisugárzásáról, amelynek terjedését a protestantizmus egyáltalán nem akadályozta meg. Nem szükséges bizonyítani, hogy amikor a 19. századi mesekincsben Absalon vagy Salamon király fordul elő és Többsincs királyfi szolgája Habakuk,² több évszázados prédikációs hagyomány egyik nyomát találtuk meg. Az is kétségtelen, hogy Éva kitagadott gyermekeinek elbeszélése Kám elátkozásának bibliai történetére nyúlik vissza.³ Gyakran idézték a prédikátorok az Áron zöldellő vesszejéről szóló ótestamentumi példát,⁴ amely a kivirágzó bot motívumának forrása volt a folklórban.

A középkori mirákulum azonban a 16-17. század folyamán csodává alakult. Fincel csodajeleinek egyik megnyilvánulását Kecskeméti János⁵ emlegette a 17. század elején, amely bizonyította, hogy a prédikátor köré tömörülő gyülekezet a kegyelmi kiválasztás bizonyítékait az életben és többé nem csupán a túlvilágon kereste. A Tízparancsolatban a békés együttélés egyik eszközét látták, de azt is tudták, hogy az élet igen bonyolult és konkrét helyzetekbe szorítja a cselekvő embert, ahol neki önmagának kell egyeztetnie a hagyományt a mindennapokkal. Ezt a korabeli igényt elégítette ki Andreas Hondorff **Promptuarium exemplorum**ával, amely számos kiadásban európai bestselleré vált a 16. század fordulóján.⁶ Hondorff tevékenységének vázlatos ismertetése nélkül nehezen érthető a protestáns ortodoxia igehirdetése, a reáliák módszerének kialakulása, amely a bibliai témák mellett antik és profán elbeszélések gyakori felidézését hozta

magával. Ugyanekkor a világi témák megjelenése a prédikációkban a fokozatosan önállósuló szépirodalom fejlődését ösztönözte. Az iskoladramák és a 16-17. századi elbeszélő költészet merített az igehirdetés illusztratív anyagából, sőt egy ideig hordozta a korabeli teológiai interpretációkat is.

Hondorff élete és fő művének jelentősége

A 17. század első felének jelentős protestáns egyházi írója Keresszegi Herman István református püspök. Akkor írta prédikációgyűjteményét és kézikönyvét, amikor Hondorff promptuáriuma közkezen forgott a teológusok körében. Mivel Keresszegi 1613-tól 1614-ig a marburgi és a heidelbergi egyetemen tanult,⁷ nyilvánvalóan megismerkedett Hondorff fő művével, és hazatérve, mikor könyveinek anyagát kezdte összeállítani, bőven merített a *Promptuarium exemplorum*ból.

Hondorff életéről sajnos igen keveset tudunk. A korabeli források rávonatközóan felettébb hiányosak. Annyit sikerült felderítenie róla a gondos német családtörténeti kutatásnak, hogy Naumburg an der Saalében született 1530 körül, és 1541-ben, Szent Anna napján jegyezték be a város anyakönyvébe mint ott lakó polgárt. Hondorff származását mind ez ideig teljes homály fedi. Hogy fiatal korától fogva Luther követője volt, bizonyítja egyik életrajzi adata: 1545 augusztusában Wittenbergbe költözött, és az ottani egyetem, ill. Luther hallgatója lett. A nagy reformátor halála után az ifjú Hondorff 1546-ban a lipcsei egyetemre iratkozott be. 1547-ben a merseburgi dómban avatták föl, majd a weissenfelsi egyházkerületben lett segédlelkész. 1551-től egészen 1572-ben bekövetkezett haláláig Hondorff községi lelkész volt. Élete folyamán csupán szerény sikeren és csekély elismerésben volt része. Fő művéhez, a *Promptuarium exemplorum*hoz már egyetemi hallgató korában kezdte gyűjteni az anyagot, és ez az adatokban gazdag kézikönyv röviddel halála előtt (1568-ban) jelent meg először.

Hondorff promptuáriumával gyakorlati segédeszközt kívánt adni a teológusoknak prédikációik összeállításához. Ez a tömör kézikönyv a szemléletes példák tára volt, és mint könnyen áttekinthető, gyakorlati célt szolgáló gyűjtemény folytatta a nagy katolikus exemplumgyűjtemények sorát, a 13. századi Troppai Márton (Martinus Polonus) dominikánus szerzetes és a 15. századi Johannes Herolt (vagy más néven Discipulus) munkáját.

Hondorff anyagának rendezőelve a Tízparancsolat volt. Példáit eszerint sorolta fel a tudós kompilátor, miközben a *loci communes* módszerét alkalmazta. A protestáns teológia elveinek megfelelően a Biblia állt az első helyen. A primér anyagot kiegészítették az egyháztörténet-íróknak (Euszebiosz, Szókratesz Konstantinopolosz, Szozomenusz, Theodoretus, Nikephorosz) műveiből vett szemléletes példák. Hondorff másik nagy forráscsoportját az ókori írók (Livius, Plinius, Valerius Maximus, Flavius Josephus, Plutarkhosz, Suetonius, Gellius, Aelianus, Vergilius és Ovidius) művei képezték. Bőven merített azonban a középkori irodalomból: Paulus Diaconus, Saxo Grammaticus, Petrarca, Aeneas Sylvius és Herolt gyűjteményeiből vagy a reformáció korabeli szerzők közül: Rotterdami Erasmus, Lycosthes, Sleidanus, Weller, Melanchthon és Luther munkáiból.

Keresszegi és a Hondorff-eredet kérdése

Keresszegi személyesen nem ismerhette Hondorffot. Amikor a magyar református teológus Keresszegi a német egyetemeken tanult, az egykori községi evangélikus lelkész már rég temetőben nyugodott. Fő műve, a **Promptuarium exemplorum** viszont elindult Európát meghódító útjára. A protestáns teológusok, gyakorló lelkészek a 17. század első felében egyre gyakrabban forgatták Hondorff kézikönyvét, mert hatalmas mennyiségű példaanyagot találtak benne. Hondorff a hétköznapiok szájhagyományát hozta összefüggésbe a Bibliával, és egyúttal a Bibliát nyitotta rá az erkölcsi tanulságul felfogott történelemre. Hondorff a Tízparancsolatot nagyon sokoldalúan világította meg. Rengeteg pozitív és negatív példát sorakoztatott fel az előírások helyességének bizonyítására. Ezzel a lutheri hivatástudat jegyében a keresztyén etikai rendszer megerősítéséhez járult hozzá. Olyan cselekvőképességet alakított ki, amely a tabu bénító erejével szemben a felújított hagyomány talaján érvényesülő, közösségteremtő emberi mérlegelést erősítette meg társadalmi szinten.

A feladat tehát annak a kimutatása, hogy Keresszegi Hondorff kézikönyvéből vette exemplumait vagy legalábbis azoknak egy részét. A filológiai bizonyítására legalkalmasabbnak az **ördögbeszélések** kínálóznak. Ezek a történetek annyira specifikusak, hogy esetükben a közvetlen átadó személye vagy műve viszonylag könnyen megállapítható.

Keresszegi 1635-ben megjelent prédikációgyűjteményében egymás után három ördögbeszélést is idézett. Az első történet szerint egy anya

megátkozza a fiát, aki ennek következtében folyóba fullad.⁸ A második történet arról szól, hogy szülei megátkozzák fiukat, akit ezután elvisz az ördög.⁹ A harmadik történetben egy apa átkozza meg fiát, aki ezután megbetegszik és meghal.¹⁰

A három ördögelbeszélés ugyanilyen sorrendben fordul elő Hondorffnál.¹¹ A kombináció sorrendjének teljes egyezése már önmagában bizonyítja, hogy Keresszegi a Hondorff-féle promptuárium valamelyik kiadását használta.

Hasonlítsuk össze mégis az első ördögelbeszélés szövegeit. Keresszegi részletesen ismertette a történetet, s mint megállapítható majd az alábbi összehasonlításból, pontosan fordított: "Azt írja Neoburgumban, hogy egy aszszony az ő fiat neminemü indulattyából így átkozta volt meg: Meny el, ugymond, es engedgye az Isten, hogy soha elevenen az en szemeim eleiben ne jüy. S mint lön dolga? Azon nap az fiu fürödni menven, a folyóvizben hala."¹²

Hondorff német eredetijének és latin fordításának összehasonlításából kiderül, hogy a két szöveg között nemcsak stílusbeli, hanem tartalmi különbségek is vannak. Keresszegi első ördögelbeszélésének eredeti német nyelvű szövege Hondorffnál a következő: "Denn man vielmals erfahren, wie ich selber zur Naumburg geschehen, gedencke, dass eine Mutter zum Sone gesagt: Gehe, dass du nimmermehr lebendig vor meine Augen kompts. Dieser jr Son gehet denselben Tag in die Saal ins kalte Bad und ertrinckt."¹³

Hondorff ugyanezen ördögelbeszélése latin fordításban pedig így hangzik: "Notitia accidit memoria Neoburgi, vt mater filio suo dirum imprecans exitium irata in haec verba protumperet. Vade, faxit Deus, vt vivvs ad me nunquam reuertatis. Eodem die adolescens frigidus ingressus aquas, submersus est."¹⁴

Az első ördögelbeszélés német és latin szövegének összevetése Keresszegi fordításával arra enged következtetni, hogy a magyar egyházi író a latin fordítást használta, nem pedig a német eredetit. A "faxit Deus" közbevetett mondatot "engedje Isten"-nel fordította Keresszegi, ez pedig a német eredetiben elő sem fordul. Míg a német eredeti megnevezte a folyót, ahová a fiú fürödni ment, a latin fordítás "frigida aqua"-ról (hideg vízről) szólt, amit Keresszegi meglehetősen szabadon, "folyóvíz"-nek fordított.

A második ördögelbeszélés Keresszegi előadásában következőképpen hangzik: "Cesariusbol hoz mas peldat-is elő, hogy fiokat nemes szülék,

azzal szoktak vala szidni: hogy az ördög vigye el; S mint lön végre az dolog egykor elevenen el ragada az ördög fiukat, es el vivé szemek elől, es soha nem láták többször."¹⁵

Ez a cselekménytípus a kései középkorban Heisterbachi Caesarius nyomán vált közismertté.¹⁶ Az ő történetei közül nem egy folklorizálódott, terjedt el a nép között. A Rajna-vidék népének prózafolklorja egy-egy mondában őrizte meg Caesarius példáit, amelyek a prédikációk révén jutottak el a néphez.¹⁷ Nálunk a protestantizmus folyamán, Hondorff nyomán Keresszegi megújította Caesarius későközépkori ördögelbeszélését, a szülői átok következtében vízbe fuló fiú történetét azzal, hogy a hagyományos cselekménytípust a negyedik parancsolattal hozta összefüggésbe. Mivel a protestáns szentbeszédekben az ótestamentumi példák súlya észrevehetően növekedett, az ördögelbeszélésekben sajátosan összeolvadt a sátán és az ördög fogalma. Az Antikrisztus 16. századi politikai-társadalmi megjelenését felváltó új ördögfogalom a befelé fordul, önépítő vallásosság megerősödésére utalt.

A harmadik ördögelbeszélés Keresszegi előadásában meglehetősen terjedelmes. Így hangzik: "Misnaban egy varaskában történt illyen peldais: Egy komor Atya, fiat így atkozta volt meg, késvén fia a hová az Attya küldötte volt: hogy adgya, ugy-mond, az Isten, hogy soha abbol a helyből ki ne mehessen, á holot, mulat az ő fia. S-mint lön? Soha semmi mesterseggel egész hét esztendők alat ki nem vihették mások-is azt á fiat á helyből, á mellyel az attya meg átkozta vala, sem le nem feketöt, sem le nem ülhetöt, hanem csak valami gyamolt töttenek háta mege, az melyhöz tamaskodott; mindazonaltal a hiveknek közönseges könyörgesekre harmadik esztendő mulva le ülhetöt, es le-is feketöt, es ugyan azon helyben holt meg hetedik esztendő el mulvan 11. Septembris, Ann: 1552."¹⁸

Ez az ördögelbeszélés is megtalálható a Promptuarium exemplorum-ban, és latin nyelvű szövegét az alábbiakban teszem közzé: "In celebri quodam Misniae oppido accidit, vt biliosus pater, cum filius expediendo negotio esset tardior, ei ditra imprecatus diceret: Faxit Deus vt nunquam inde pedem dimoueat: Dictum, factum, filius eodem momento affixus in isto loco, in quo erat, stetit, nec vlla vi inde auelli potuit, cumque nec corpus inclinare ad sedendum posset, noctu tergo eius opposuere pulpitum, cui innitens commodus quiesceret. In quo statu per integrum mansit triennium, quo elapso per quotidianas fidelium preces poena ei mitigata est, sic vt corpus reclinare posset. Sedendo itaq insumpsit quadriennium,

ore admodum macilento, cibi sermonisque parcus. Interrogatus, quomodo res suae se haberent, hoc plerunque dedit responsi se á Domino castigari, et penes Deum misericordem esse, quem res suae habiturae essent exitum. Nec tamen se quiquam de anima salute per Christum parta dubitare. Elapso de-
mum septennio, in vera confessione, et in fide in Christum mortuus est, 11. Septemb. anno quinquagesimo secundo, supra sesquimillesimum."¹⁹

A Hondorff-hatás bizonyítása után véleményem szerint indokolt Keresszegi egyes mondaexemplumainak összevetése a hagyományos történeteket közvetítő kézikönyv megfelelő szövegeivel. Az eredetkérdést illetően ezeknek a példákknak az esetében már óvatosabbnak kell lenni, mert több közvetítővel is lehet számolni.

György Lajos filológiai kutatásai szerint Hondorff nagy kézikönyvének jelentős szerepe volt a bingeni egértoronyról szóló monda hazai elterjedésében. Ennek mondatípusnak ugyan nem került elő változata a szó-hagyományból, de a magyar irodalomban közismertté vált.²⁰ Bornemisza Péter volt az első, aki a Hatto-mondát egyik postillájában említette.²¹

Keresszegi a Popiel-mondához kapcsolta a Hattóról szóló mondai cselekménytípust, ugyanúgy, mint ahogy Hondorff tette. Innen aztán szöveg-változatának eredete könnyen eldönthetőnek látszik. A magyar protestáns prédikációhagyományban a Hatto-monda Hondorff hatására egészülhetett ki. Keresszegi szövegét teljes terjedelmében idézem: "Mivel bünteté-meg Isten Popelus Secundust, Lengyel-Országí Királyt, ki az ő vér szerént valo attyafiát meg-ölette vala, nem egyébbel, hanem egereckel, ki házában meg nem maradhatván, a Goph nevü tóra mene, és ott-is reá menván az egerek, minden hozzá tartozockal egyetemben meg-ölettetnek az egerektül. Hasonlot ír Isengrinus a második Hatto Moguntiai Püspök felől."²²

A bingeni egértorony mondjának közvetlen forrása Keresszegi szövege esetében mégsem Hondorff. Míg a magyar teológus a Hatto-mondánál Isengrinusra hivatkozik, Hondorff viszont Münster *Cosmographiájának* harmadik kötetére. Mivel a bingeni egértorony mondjája Manliusnál már a 16. században ismeretes volt, az eredetkérdésben ez is szóba jöhet. Valószínűbb azonban, hogy Keresszegi közvetlen forrása Samuel Meigerus vagy Gregor Strigenitz lehetett, akik mindketten Hondorff hatása alatt álltak a 17. század elején.²³ A bingeni egértorony mondjának megjelenése valószínűleg közvetett Hondorff-hatás lehet. Mindenesetre bizonyítja, hogy a magyar teológus a Promptuarium exemplorumon kívül más kézikönyveket és prédikációújteményeket is felhasznált.

Az "időtlen" történetek közé tartozik Radbot mondája.²⁴ Ez is megtalálható Hondorffnál *Rathbodus dux Phrisonum a diablo illusus* (Ratbod, a frizek ördög által megtévesztett vezére) címszó alatt.²⁵ Keresszegi Hondorff viszonylag teljes szövegét fordította le magyarra, és a cselekménytípust a tánc és a táncolás szokásának elítéléséhez kötötte: "De ezek a valakik másnak példájával akarják általmazni a' tántzot, hasonlók ama Phrisiának Rathbodus nevü Hertzegéhez, ki mikor meg akarna edgy Volfrannus nevü Püspöktül keresztelkedni, fél lábát belé tevén a' keresztelő edényben, azt kérdi a' püspöktül ez a Rathbodus, hogy ha Paraditsomban avagy pokolban vólnának többen az ő régi elei közül? És mikor a Püspöktül olyan feleletet vott vólna, hogy pokolban vólnának többen, azt a lábát-is ki-voná a' keresztelő edényből, ezt mondván: **Jobb úgy-mond, ennékem hogy a' sokakat kövessem inkább hogy nem mint a keveseket.** Vincen-tius, lib. 24. cap. 46."²⁶

Hondorff a Radbot-mondával kapcsolatban ugyanarra a forrásra hivatkozott, mint Keresszegi. Szövege pedig a következő: "Refert Vincen-tius de Rathbodo Frisonum duce, quod iam á VVolfrano Episcopo baptizandus, altero pede in lauacrum intincto, alterum retraxerit, interrogans, Vbinam plures suorum maiorum essent, in inferno au in Paradiso? Cumq; audiret plures esse in inferno pedem quoque alterum extraxerit, Satius esse inquiens, vt plures quam pauciores sequat."²⁷

Ha attól eltekintünk, hogy Hondorff promptuáriumában még folyta-tódik az exemplum, a Keresszegi-féle szövegrészlet lényegében teljesen egyezik Hondorff példájával. Csupán egy eltérést találunk: a magyar teológus a Radbot-mondát a tánc ördögétől megszállott emberekkel hozta össze-függésbe. A harmadik parancsolathoz sorolt exemplum tehát **alkalmazásában** jelentett újat. Segítette a szívós hagyományok és szokások átértékelését, az emberi közösségek tevékenységszerkezetének diszkrét módosítását.

A Radbot-monda²⁸ folyamatosságát bizonyítja, hogy exemplumként való említése a 19. századi protestáns prédikációban kimutatható.²⁹ Ekkor már azonban a Keresszegi révén érvényesülő Hondorff-hatás mellett a Grimm testvérek mondagyűjteményének befolyása is érvényesült a népi-egyházi hagyomány sorsának formálódásában.³⁰

Willigis mondáját előszeretettel emlegették a 17. század első felében.³¹ Margitai Péter is szólt a mainzi püspökről, akinek egyénisége a szakmatisztelet és a puritánság egyik mintaképe lett.³² Legkorábban Szenci Molnár Albert utalt Willigisre a protestáns egyházi írók közül.³³

Keresszegi az exemplumot úgy idézte fel a mainzi püspök viselkedéséről, hogy az is értse, aki korábban sohasem hallotta a történetet: Willigisus, kerekgyarto fia lévén, mikor olly méltóságra ment volna, hogy Moguntiában Ersecké löt volna (melly méltóság az Isászár választe Fejedelmek közzül *inter spirituales* első méltóság) az ő palotájában edgy Kereket iratot a' fal oldalra, ez igékkel: *Willigise memineris quid sis et quid olim fueris*. Melly Kereket még e' mái napon-is czimerekben viselnek a Mogunciai Ersekek."³⁴

A Willigis-monda eredete Keresszezinél kétségtelenül a Promptuarium exemplorum. A latin szövegpárhuzam a következő: "VWilligisus patre natus plaustratio, factus Archiepiscopus Moguntinensis, in caenaculo suo rotam depictam habuit cum hac inscriptione: VWilligise memineris, quid sis et quid olim fueris. Haec rota postea insigne Archiepiscopatus Moguntino datum et confirmatum est ab Henrico Secundo Claudio. Fuit primus inter Archiepiscopos Moguntinos Elector, inchoavit nouam Basilicam S. Stephani, in qua anno Christi 1011. Sepultus fuit."³⁵

Látható tehát, hogy Keresszegi a Willigis-monda³⁶ esetében is pontosan követte Hondorff szövegét. Azzal pedig, hogy elhagyta a Szent István új bazilika építését megkezdő mainzi püspökre vonatkozó sorokat, az exemplumtémát tömörítette, céltudatosabbá tette erkölcsi tanítását. Keresszegi tehát részletekben Hondorff exemplumát dolgozta át. Úgy illesztette be gondolatmenetébe a hondorffi példát, hogy hatását igyekezett növelni. Így Keresszegi fordítása egyben alkotó tevékenység volt még akkor is, ha az átvett szövegek szóról szóra megegyeztek forrásával. A típusösszefüggések, a szelekció folyamata mutatta, hogy a homiletikai elvek szerint összeállított prédikációkban és Szentírás-magyarázatokban szépirodalmi csírák érlelődtek a 17. században. A mondákkal, anekdotákkal összefüggő szállóigék némely esetben emlékeztetőül szolgáltak a hagyományozódó történetek ébren tartására vagy felújítására. A szállóige sok esetben a történeti példa erkölcsi komprimátuma lett, amikor a cselekménytípus feledésbe merült. Valószínű, hogy ez volt a sorsa a Willigistémának, amely a magyar folklórban nem őrződött meg.

Keresszegi további profán exemplumának, az apját vagy anyját szoptató lány novellisztikus elbeszélésének nagy irodalma van. Katona Lajos a Gesta Romanorum történeteivel kapcsolatban néhány kéziratos összehasonlító jegyzetét őriztem meg a Filia matrem lactans novellájáról.³⁷ A nagy folklorista egy figyelemre méltó egyezést tárt föl egy kallódó

papírszeleten. Eszerint az anyját szoptató lány cselekménytípusa már egy Tang-dinasztia korabeli (618-907) japán mondában előfordult.³⁸ A különben elég nehezen hozzáférhető japán monda arról szól, hogy Tsui She (vagy Saisti) dédanyja fogatlanul nem tud rizst enni. Tsui She naponta ellátogat hozzá, hogy felébressze és saját tejével táplálja.

A református teológus Keresszegi munkái az anyját szoptató lány elbeszélésének bizonyos változásvizsgálatát teszik lehetővé. Keresszegi ugyanis 1635-ben megjelent prédikációgyűjteményében Valerius Maximusra való hivatkozással tette közzé ezt a típusú szöveget (A-változat), majd öt évvel később újra felhasználta ezt a témát (B-változat), de ekkor Sabelliust tüntetve föl forrásul.

Hasonlítsuk össze a két szöveget!

A-változat

"...Valerius Maximus lib. 5. cap. 4. ir egy historiat: Romaban azt irja: hogy egy aszszonyi állatot egyszer halálra sententiastanak volt, hogy az tömlöczben éhel meg ölyyek azt, melyet annak az aszszonynak egy soptatos leánya leven meg halvan, el ment es be kéredzöt á tömlöztben, az tömlözt tartók penig meg ruháját-is levonván róla, meg keresték, hogy valami eledelt ne vinne be az anyyanak, sok napokon az ő emlőjének tejével táplálta az ő anyyát, ez így azt mondgya Valerius: **Ubi carcer fuit, ne memoria res tantae intercideret, pietatis ara est constituta.**"³⁹

B-változat

"Más edgy iffju de szoptatós aszszony felöl írja Sabellius; hogy mikor a Romaiak ennek anyyát a' tömlöztzre vetették volna, éhvel akarván meg-ölni a' tömlöztzben, sem ételt sem italt nem engedtenek néki vinni, mindazáltal a tanátstul ki-nyervén ez meg nevezett iffju aszszony hogy háládatosságának meg-mutatásáért napjában látogatásnak okáért be-menne aszszonyához, emlőjével el-tartottas-legeltette anyyát, mellyet a' Tömlöztz mester vévén eszében, a' dolgot a tanátsra vitte, és a nagy háládatosságnak emlékezeterc mind anyyának életét meg-engedték, s-mind edgy óltárt éppittetének edgy iffju aszszonynak tejével tarto vén aszszonynak formájára ezt írván reája: **Ara gratitudinis.**"⁴⁰

Az anyját szoptató lány történetének A- és B-változata eltér egymástól. Az A-változatban Keresszegi Valeriusra, a B-változatban Sabelliusra hivatkozik. Az A-változat szövegében a börtönbe látogató lányt megmotozzák, nem vitt-e magával élelmet anyja számára. A B-változat viszont azt említi meg, hogy a börtönőr észreveszi a zárkában a különös esetet, és jelentést tesz erről feletteseinek. Mind az A-, mind a B-változat eltér abban a tekintetben, milyen szöveggel látták el az anyja életét megmentő lány tiszteletére emelt oltárt.

Hondorff ide vonatkozó sorai megvilágítják a *Filia lactat matrem* elbeszélésének későbbi változatait: "Parentibus omnibus modis succurendum, sequens etiam exemplum á Valerio Maximo loco citato descriptum monet: Sanguinis ingenui mulierem Praetor apud tribunal suum capitali crimine damnatam Triumuiro in carcere necandam tradidit, quam receptam, is, qui custodie praetate, misericordia motus, non protinus strangulauit, aditum, quoque eam filiae, sed diligenter excussae, ne quid cibi inferret, dedit, existimans futurum, vt inedia consumetur. Cum autem iam dies plures intercederent, secum ipse quaerens, quidneam esset, quod tandiu sustentaretur, curiosius observata filia, anima diuertit illam exerto vbere famem martis lactis sui subsidio lenientem, quae tam admirabilis spectaculi nouitas ab ipso ad Triumuirum, á Triumuiro ad Praetorem, á Praetore ad consulum iudicium perlata remissionem poena mulieri impertrauit. Putauerit aliquis hoc contra rerum naturam factum, nisi diligere parentes primae naturae lex esset. Ne tantae rei memoria intercederet, vbi carcer fuit, pietatis ara constituta est. Sabel. loco citato."⁴¹

Megállapítható, hogy Keresszegi az A-változatban csak vázlatosan ismertette Hondorff szövegét, de a befejezését majdnem szóról szóra tette közzé, még hozzá latinul. A B-változatban ellenben részleteiben is ragaszkodott forrásához, ellenben az oltár szövegének ismertetésekor eltért attól.

Lényegében a Hondorff-hatás Keresszeginél azt a változást hozta magával, hogy Kimón és Péra története a 17. század elején átalakult az ígehirdetésben. Az elbeszélés Manlius által népszerűsített redakciója, mely szerint a lány apját szoptatja meg, túl bizarrnak tűnt a polgári társadalom körében.⁴² Az anyját szoptató lány mint az elbeszélés másik redakciója enyhítette a különös eset szokatlanságát, és erkölcsi-teológiai szempontból kiküszöbölte annak a veszélyét, hogy a hívők körében a parázsnaság gondolata felmerüljön.

Ezután közismert exemplumtípusokat sorolok fel, amelyek mind Keresszeginél, mind Hondorffnál előfordulnak. A típusegyezések gyakorisága szintén az eddig bizonyított eredetre mutatnak.

Ambrosius megrója Theodosius császárt a thesszaloniki vérengzésért (Tubach num. 196): Keresszegi H. I. 1640, 71.; Hondorff 420, 10: Ambrosius Theodosium excommunicat (Theodoret. lib. 5.; Sozomenus lib. 7. cap. 24). - **Apellész és a suszter bírálata** (Rehermann num. 58): Keresszegi H. I. 1640, 50.; Hondorff 640, 51: Apelles Ephesius pictor. - **Artemisia és Mausolus sírhelye** (Rehermann num. 59): Keresszegi H. I. 1635, 15.; Hondorff 445, 8-17. - **Codrus** (Tubach num. 1136.; Rehermann num. 64): Keresszegi H. I. 1635, 3.; Keresszegi H. I. 1640, 41, 350.; Hondorff 364, 27: Atheniensium rex ultimus (Trogus, Val. lib. 5. cap. 6. Guid. Bituticen). - **Cleobis és Biton**: Keresszegi H. I. 1640, 801.; Hondorff 323, 40 (Cicero l. 1. Tuscul. quaest.). - **Curtius** (Tubach num. 2745.; Rehermann 340, num. 18): Keresszegi H. I. 1635, 19., 591.; Hondorff 361, 26: Curtius pro pat. se devoravit (Livius lib. 7). - **Damoklész** (Andrejev [†]981 III; György num. 43; Tubach num. 4994.; Rehermann num. 1): Keresszegi H. I. 1640, 202sq.; Hondorff 401, 5: Damocles assentator Dionysii. - **Kambüszész** (György num. 31.; Tubach num. 2859.; Rehermann num. 78): Keresszegi H. I. 1640, 100.; Hondorff 393, 424, 41.; 474, 6. - **Kleopátra gyöngyebédje** (Rehermann num. 63): Keresszegi H. I. 1640, 105.; Hondorff (1572) (Plinius). - **Lükaón király farkassá változott** (Keresszegi H. I. 1640, 326.; Hondorff 105, 1.; 166, 50. - **Mutius Scaevola**: Keresszegi H. I. 1635, 591.; Keresszegi H. I. 1640, 349.; Hondorff 360, 49. - **Szemiramisz királyné babiloni palotája** (Tubach num. 4224): Keresszegi H. I. 1635, 14.; Hondorff 68, 38.; 409, 51.; 427, 41.; 444, 48. - **Polükarposz nem tagadta meg Krisztust, sőt kegyelme mellett tett hitet** (Brückner 145): Keresszegi H. I. 1640, 715.; Hondorff 17, 1-11 (Eusebius lib. 4. cap. 15). - **Zopyrus orrát, fülét levágatja**: Keresszegi H. I. 1640, 349sq.; Hondorff 365, 13-24: Zopyri fides erga Darium (Herod. Trogus, Chron. Philip. lib. 2., Herodot. lib. 4).

Tipológiaiilag ennyi egyezés nem véletlen. Mind-mind valószínűsíti a Hondorff-hatás kiterjedését Keresszegi műveiben. Ha arra gondolunk, hogy Méliusz Péter indulati elemekkel telített egyházi prózájában csak kevés példajellegű illusztratív anyagot használt fel, átérezhető az a stílusváltozás, amely a 17. század első felében bekövetkezett a hitszónoklatokban.

Keresszegi két műve világosan mutatta, hogyan gazdagodott a világi témák felé forduló magyar egyházi irodalom. Azt, hogy a református felfogás szűrője miként érvényesült, nagyon jól szemléleteti a bibliai exemplumok összetételének alakulása. Keresszegi műveiben a hangsúllyal említett példák abc-sorrendben a következők: Ábrahám, Absalon, Acháb, Dávid és Góliát, Farizeus és Publikánus, Gedeon, Három ifjú a tüzes kemencében, Jónás a cethalban, Kain és Ábel, Kám elátkozása, Kánai menyegző, Kandaké, Lót felesége, Noé bárkája, Salamon király templomépítése, Salamon és Betseba, Sámson és Delila, Szentlélek Krisztus vállán galamb képében, Szodoma és Gomora, Tékozló fiú.

A 20 bibliai példa közül 14 az ótestamentumból származik. A fennmaradó többi történet vagy példázat az Újszövetségből való. A református teológus tehát az Isteni Gondviselést a hondorffi példaszerkesztés antonimiájában mutatta be, és az exemplumok kiválasztásában inkább hajlott az Útestamentum felé. Így ezekkel a büntetést hangsúlyozta, az újszövetségi példákkal viszont a jutalmat, a megváltás jelentőségét emelte ki.

Ákos Dömötör

Hondorffs Wirkung in den Exempeln von István Keresszegi Herman

Der Verfasser untersucht und veröffentlicht in seiner Abhandlung das Illustrationsmaterial, die Exempel der zwei Werke von István Keresszegi Herman, der in der ersten Hälfte des 17. Jh-s als kalvinistischer Bischof tätig war. Die biographischen Daten des ungarischen reformierten Kirchen-schriftstellers machen die Wirkung der westlichen Kultur in den untersuchten Predigtsammlungen wahrscheinlich.

Aufgrund der Aufeinanderfolge dreier Teufelserzählungen und der gleichen Textstellen beweist der Verfasser, das Keresszegi einen Teil seiner Beispiele aus Hondorffs Werk "Promptuarium exemplorum" schöpfte. Die Arbeit umfasst darüberhinaus einige bekannte wandersagen, die in den Werken von Keresszegi vorkommen und im Hinblick auf die vergleichende

Literaturwissenschaft und die Folkloristik besonders interessant sind, wie z.B. Der Mausesturm von Bingen, Bodbot und Willigis. Beachtenswert ist bei Keresszegi die antike Erzählung der Filia matrem lactans, die in der westlichen Fachliteratur als "Halslöserätsel" erscheint. Die erwähnten Beispiele zeigen in den einzelnen Fällen, dass der ungarische reformierte Kirchenschriftsteller ausser Hondorffs Werk auch andere homiletische Quellen benutzte.

Der Verfasser zählt mehr als ein Dutzend Exempel auf, die sowohl bei Keresszegi als auch bei Hondorff zu finden sind. Bei der Orientierung in den Exempeln hilft, dass der Verfasser die Parallelen der international anerkannten Handbücher (György, Tubach, Rehermann, Brückner) gegebenenfalls anführt.

Jegyzetek

1. Alszegehy Zsolt, **Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig (XVI-XVII. század)**. Bp., 1914. passim.
2. Gaal György, **Magyar népmesegyűjteménye**, I. köt. Pest, 1857. 78-103.
3. Moser-Rath, Elfriede, **"Lustige Gesellschaft". Schwank und Witz des 17. und 18. Jahrhunderts in kultur- und sozialgeschichtlichem Kontext**. Stuttgart, 1984. 233, not. 9.; AaTh 758; BP III, 308-321.
4. AaTh 756; Brüder Grimm, **Kinder- und Hausmärchen**. Berlin, 1984. 768-771, num. 6. (Kinderlegende).
5. **Kecskeméti János** 1615, Aa2/a-Aa3/a; Brückner 449, num. 194. (Manlius. Csak tipológiai egyezés).
6. Schade, Heidemarie, **Andreas Hondorffs Promptuarium Exemplorum**. in: Brückner, Wolfgang (ed.), **Volkserzählung und Reformation**. Berlin, 1974. 646-704.
7. Zoványi Jenő, **Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon**. 3. kiad. Bp., 1977. 307.
8. **Keresszegi H. I.** 1635, 471.
9. Uo.
10. **Keresszegi H. I.** 1635, 471sq.

11. Hondorff 343, 5-48.
12. Keresszegi H. I. 1635, 471.
13. Brückner 663, not. 35. (= Hondorff 1595, fol. 153 r.)
14. Hondorff 343, 5-21.
15. Keresszegi H. I. 1635, 471.
16. Tubach num. 4477.; *Discipulus de temp.* Serm. 14.
17. Lutz, Röhrich, *Sage und Märchen. Erzählforschung heute.* Freiburg-Basel-Wien, 1976. 117.
18. Keresszegi H. I. 1635, 471sq.
19. Hondorff 343, 34-48.
20. György num. 92.
21. Bornemisza P. 1579. 475/a.
22. Keresszegi H. I. 1640, 210.
23. Rehermann 154, num. 22.
24. Rehermann 157, num. 37.
25. Hondorff 237, num 55-238, 32.
26. Keresszegi H. I. 1640, 839.
27. Hondorff 237, 50-54.
28. Tubach num. 1823.; Rehermann 157, num. 37.
29. Sükösd Sámuel, *Halotti beszédek.* I. füz. Arad, 1858. 99.
30. Brüder Grimm, *Deutsche Sagen.* Berlin, 1983. 218, num. 451.
31. Rehermann 171, num. 105.
32. Margitai P. 1617, 107/b-108a.
33. Vásárhelyi Judit (kiad.), Szenci Molnár Albert, *Discursus de summo bono.* Bp., 1975. 289.
34. Keresszegi H. I. 1640, 250.
35. Hondorff 714, 35-41.
36. Rehermann 171, num. 105.
37. *Gesta Romanorum* num. 215. (Saugende Tochter). Zschr. f. d. Alt. XXXIV. (1899). 151. (Katona Lajos kézirásos jegyzetéből).
38. *Allg. Zeit.* 1902. 15. Marz. Mbl. Feuill. (Katona Lajos kézirásos jegyzeteiből).
39. Keresszegi H. I. 1635, 315.
40. Keresszegi H. I. 1640, 800sq.
41. Hondorff 318, 16-30.
42. Rehermann 165sq., num. 81.

A kézikönyvek rövidítései

- AaTh** Aarne, Antti-Thompson, Stith, *The Types of the Folktale. A classification and bibliography.* FFC 184. Helsinki, 1961.
- BP** Bolte, Johannes und Polivka, Georg, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm.* I-V. köt. Hildesheim-New York, 1982.
- Brückner** Brückner, Wolfgang (ed.): *Volkserzählung und Reformation.* Berlin, 1974.
- György** György Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai.* Bp., 1934.
- Hondorff** Hondorffius, Andreas, *Thetrum historicum sive promptuarium illustrium exemplorum.* Frankfurt, 1607. (3. kiad.)
- Rehermann** Rehermann, Ernst-Heinrich, *Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts.* Göttingen, 1977.
- Tubach** Tubach, F. C., *Index exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales.* FFC 204. Helsinki, 1969.

Források

Bornemisza Péter, *Postilla.* V. Detrekő, 1579. (RMK I. 147, 153.) - Kecskeméti János, *Három fő ünnepekre való prédikációk.* Debrecen, 1618. (RMK I. 455.) - Keresszegi Herman István, *A hit és jószágos cselekedetek tűnődő példáiról való prédikációk.* Debrecen, 1635. (RMK I. 644.) - Keresszegi Herman István, *A ker. hit ágazatiról való prédikációk tárháza.* Debrecen, 1640. (RMK I. 708.) - Margitai Péter, *Az Isten törvényének szent írás való magyarázatja.* Debrecen, 1617. (RMK I. 473.)

EPIKUS TÉMÁK A PÉCSI LATINNYELVŰ BUKOLIKÁBAN

A 18. sz. második felének legjelesebb pécsi költőegyénisége Agyich István. Életrajzát csak röviden ismertetem, részletesen föllelhető Horányi Elek **Nova memoriájában**. Horvát katonacsaládból született Szerém megyében 1730-ban. Vukovárott és Illokon tanult, korán árvaságra jutván azonban katonának akart állni. Alkalmatlannak bizonyult, így Szegeden folytatta gimnáziumi tanulmányait. Itt költői mintaképeül Koricsányi Márkot, piarista tanárát választotta és igen korán verselni kezdett. Filozófiát Budán tanult Fonovits János jezsuita professzortól. Klimó György tudomást szerzett kiváló képességeiről és rábírta, hogy lépjen papi pályára. A teológiát Zágrábban, Pécsen és Nagyszombatban tanulta. Az egyházjogban, egyháztörténetben és a héber, valamint görög nyelvben különös elmélyülést tanusított. A püspök Pécsen rögtön alkalmazta udvarában, a püspöki törvényszéknél. Pályája töretlenül ívelt fölfelé, különféle egyházi hivatalokat viselt, sokáig Horvátországban, majd immár kanonokként, 1776-tól Pécsen. Időnként a szemináriumban is tanított, majd ennek Pozsonyba való áthelyezése után az agg papok menhelyének felügyelője lett. A tanulóifjúság képzésére mindig sok gondot fordított, a szegényebb sorsú diákokat anyagilag is támogatott, akik közül sokan jutottak magas polgári, egyházi vagy katonai hivatalra. 1790-ben halt meg Pécsen.

Költészete, noha szinte kivétel nélkül ünnepi alkalmakkor szólt meg, eleganciájával messze kimagaslik kora átlagos alkalmi poéziséből. A püspöki beiktatás, a főispán fogadtatása, a barát halála vagy más hasonló esemény csak ürügyül szolgál egy-egy nagyvonalú, többnyire ovidizáló vagy vergilizáló pseudo-bukolikus vagy pseudo-mitikus konstrukció megvalósításához. Nyílt magasztalásba, alacsony hízelgésbe szinte sosem csúszik és rokkó könnyedséggel a saját nehezkesebb barokk allegoriát is

játékossá szelidíti. Horányi 25 művét ismeri a kéziratban maradtakon kívül, én csupán a Petrik által leírt 9-hez férhettem hozzá.

Az 1799-ben először, majd két év múlva újra kiadott *Bucolicon in auspicatissimim adventum Domini Pauli Ladislai e comitibus Eszterházy de Galántha Q.-Ecclesiarum episcopi oblatum* a megüresedett püspöki trónus új birtokosát üdvözli. (Megjegyzendő, hogy az első lap rézmetszete, Philip Bindernek Jézust, a jó pásztort Daphnisként ábrázoló képe sincsen említve Pataky Dénes a magyarországi rézmetszés történetéről szóló monográfiájában.) A hat ecloga a theokritoszi-vergiliusi idillt a baranyai tájba helyezi, az új főpásztor érkezését váró, majd ünneplő pásztorok Mohácson, Mecseknádasdon, Szigeten legeltetnek és a Sárvíztől a Dunáig újra visszatérő aranykort köszöntik. Daphnis, azaz Esterházy érdemei csak futólag említetnek, a lényeges az interregnum okozta bajok elmúlásán érzett öröm. Rendkívül sok szójáték ékesíti a kis idill-sorozatot.

Etimológiai játékra alapul a Győry Ferenc tolnai főispán beiktatására írott *Carmen in festam inaugurationem* (1783). Május hónapjában vagyunk, Magyarország mezei isteni és istennői nagy lakomát csapnak a zöld mezőn, a csicsergő madarakkal teli fák tövében. A megyéket megszemélyesítő nimfák összevesznek, hogy melyikük a legelőkelőbb. A döntőbírául hívtott Paris úgy ítél, hogy az méltó az első helyre, akinek koronáján ott ragyog Jupiter drágaköves **gyűrűje** (jegyzet tudatja, hogy a Szent István-rendre kell gondolnunk): s ez, mint rövidesen kiderül, Tolnesia nimfa, azaz Tolna megye. A jó partinak bizonyuló nimfát rögtön a kérők nagy serege veszi ostrom alá, s Tolnesia a daliás és tudós Jaurinusnak nyújtja kezét.

A verőcei főispán székbe 1783-ban iktatták be Niczky György grófot, aki előzőleg a Temesközben működött. A sovány alkalmat megragadva a költő ünnepi "Carmen"-ja a hosszú török rabságtól félig-meddig elbarbárosult Temesköznek a magyar anyaország kebelébe való visszatérését ünnepli, az elszakadt lányát hívogató Hungaria és a géta - azaz török - nyelven válaszoló (ez ovidiusi célzás) és anyját szaváról alig, csak háromhalmos, kettőskeresztes címeréről megismerő Themesis nimfa dialógusában. A Béccsel szemben magyar rendi követelések egyik legállandóbb pontja kerül így napirendre a Bánsággal kapcsolatban. Niczkyt, mint a civilizáció hőst, mocsárszáraitót és hidépítőt ünnepli, a józsefi kor szellemében. Jupiter - azaz a császár - döntése, hogy a fiatalabbik Niczkyt küldi Temesbe, az öregebbet Verőcébe, a költemény végén a horvát és latin műzsák osztatlan lelkesedését váltja ki.

Két évvel később, 1785-ben, Balassa Ferenc gróf bánná való beiktatása alkalmából született Agyich talán legszürkébb költeménye, a **Carmen amplissimis honoribus Domini Francisci de Paula e comitibus Balassa**. A disztichonos költemény cselekménye igen szűkös. Fama az égis viszi Balassa dicsőségének híret – s nemsokára négy nővér, Pannonia, Illyris, Sclavonia és Dalmatia követeli magának a földön, tengeren, lázadó parasztok leverésében és a hadtáp célszerű megszervezésében egyaránt kitűnő hőst. Pallas referálja az ügyet, hivatkozván a grófnak Szent István koronájáról és palástjáról írott művére. Jupiter Pannóniát kizárva, a három másik nővérének engedi át az érdemes férfiút, iszik egészségére és mindjárt fel is ékesíti a báni méltóság jelvényeivel. A végén a költő figyelmezteti a bánt, hogy mindezt a karriert ő előre megjósolta.

Pozsonyi utazása szülte talán legszebb költeményét, az 1786-ban írott **Carmen honoribus Rev. Dni Andreae Szabó abbatist**. A város dicséretével kezdi, magasztalja tornyait, palotáit, folyóját, királyi várát, Statius városi verseinek modorában.⁴ Majd rátér a központi szeminárium leírására, ahol 600 válogatott kispap tanulja a teológiát. Ottlétekor a rektor misézett, majd lakoma következett s utána a színházteremben ének és zene. Különösen elgyönyörködött egy Leopold Roiss nevű ifjú lantjában és a fiatal Pálffy Károly gróf énekében. Sohasem fogja elfelejteni a kedves várost, és mindég vágyat fog érezni az újbóli látogatásra. Váratlanul megnyilvánuló gondjait is emlegető személyesség és sehol semmi személyes dicsőítés (ez csak a címre korlátozódik).

O! quando dabitur, cum te Pisonia rursus

Visam terra, tuis delicierque bonis.

Tunc ego, quod nequeo fato curisque gravatus

Tunc ego te Musa jam meliore canam.⁵

Pécsi szempontból kétségtelenül a legérdekesebb Agyich költeményei közül a nagyszabású **Saeculum liberatae a tyrannide turcica civitatis Quinque-Ecclesiensis**, amelyet Széchényi Ferenc gróf tiszteletére írt 1786-ban, disztichonokban. A kiséposz cselekménye röviden a következő: Mars rettenetes haragra gerjedt, mert a magyarok, akik korábban csak neki áldoztak, elhanyagolták oltárait és művelődni kezdtek. Már a kard és a dárda sem állott jól kezükben, csak a toll és a papír! A hadisten erre fúriái segítségével ráuszította a törököket a magyarokra, akik hiába ál-

lottak ellen Mohácsnál. Pécs is elpusztult, a Nagy Lajos-alapította egyetemével műzsai város, a templomokból istálló lett, megszűnt a föld és a szőlő művelése, elnéptelenedett a lakosság, megszűnt a közbiztonság, pangott a kereskedelem. Jupiter iszonyú haragjában, látván az ország pusztulását, Marsot Vulcanussal vasra verette és becsukta egy piszkos barlangba. Helyébe Pallast nevezte ki az igazságos és szükséges háborúk vezetőjének, hiszen ő a fegyverhez és a tollhoz egyaránt ért.

Nempe jurat Superos, si gens sibi chara deinceps Praeside sub tali munus utrumque colet.⁶

Ehhez a disztichonhoz a következő lapalji jegyzet csatlakozik: "Hungari primum bellicosi, postae litterati etiam, ac docti."⁷ Ime, a bizakodó századvég költője mily könnyedséggel tudja immár összeegyeztetni a múltban egyedüli nemzetkarakterológiai dicsőségünket, a **harci vitézséget** a külföldiek által oly sokáig sértően hiányolt és a hazai irodalom- és művelődéstörténetet megindító apologétáktól oly szenvedélyesen követelt **műveltséggel**! Készen áll az az ideológikus múlt-kép, amely majd Berzsenyinnél egyforma dicsőségünként említi a harcias ősök hódításait és Lajos meg Mátyás művelődési törekvéseit.⁸ Pallas ki is üzte a törököt. Az istenek hozzáfogtak Pécs újjáépítéséhez. A Makár hegyet arról a vezérről nevezték el, aki a horvát iskolákat alapította. Mars még mindig megérdemelt börtönében synlódott, de a furiák még szabadlábban voltak: ők okozták Pécs pusztulását a polgárháborúban (azaz a Rákóczi-szabadságharcban) és a rákövetkező pestist. Pallas azonban végérvényesen levágta a hidra fejét. Utána Janus kapuját örökre be lehetett csukni.

A istenek segítségével felhúzták a falakat, építkezni kezdtek, rendbehozták a templomokat, terjedt az igaz hit, helyreállt a biztonság, áramlott az új lakosság, fellendült a kereskedelem, föld- és szőlőművelés. Széchenyi György kollégiumot alapít a jezsuitáknak, Juno (értsd: Mária Terézia) szabad királyi várossá teszi Pécsset, visszatér Astraea az égből (az igazság istennőjének ideköltözésén a kerületi bíróság felállítása értendő); megtelepszik Pallas és a műzsák (azaz létrejön Klimó könyvtára és a királyi akadémia.) Miután mindez elrendeződött, Marsot is kieresztik a börtönből, ahol igencsak büdös lett és kócos, most azonban megfésülködik, lepúderezzi magát és ígéreteket tesz, hogy a magyarokat soha többé nem bántja!

Hic comptus crines, et pulvere sparsus odoro,
 Junctus agit reliquis otia blanda Diis
 Tractat et ingenuas animo pacatior artes,
 Bellaque jam calamo non violenta gerit.⁹

Az istenek bele is fáradtak a nagy munkába és valamennyi funkciójukat együtt most ráruházzák Széchényi Ferencre, mint pécsi kerületi királyi biztosra. Neki kell ezentúl minden terhet herculesi vállal viselnie. A költemény szerencsekívánatokkal zárul.

A pécsi királyi akadémiához Teleki József grófnak az első iskoláév végén megejtett felügyelői látogatásakor intézett ünnepi "Carmen". (1786-ban). A verset Engelen kívül a pesti Lettner József Gottfried is kinyomtatta, ugyanabban az évben.¹⁰ A hexameteres költeményben Melpomené vezetésével a mûsák számkivetettségükön panaszkodnak. Mercurius azzal vigasztalja őket, hogy tûrjék sorsukat, hiszen az istenek igazságosak és végül mindennek jóra kell fordulnia. Panaszuk oka, Pécs iskolátlansága, amely a mohácsi csatában elesett sok diák óta egész a jezsuiták feloszlatásáig kísért, meg fog szûnni, s leköltözhetnek Pécsre! Már mennek is a paradicsominak lefestett városba, ahol a királyi biztos, Széchényi Ferenc és Eszterházy püspök nagy pompával fogadják őket. Megtekintik Pécs nevezetességet, köztük a Klimó-könyvtár kódexeit. A Tettyén pegasusi forrás fakad. Fölemlegetik a hagyományokat: Pécs első egyetemét (abban a reményben, hogy ezen akadémiához elöb-utóbb a teológia is visszajön), Janus Pannoniust, a baranyai születésû Istvánffy, Petrus Illicinust és Gergely deákot, Eger tûzérparancsnokát.

Legszemélyesebb s egyúttal legkülönösebb költői megnyilvánulása kétségtelenül a Cornides Dániel halálára írt gyászdal: *Carmen in obitum clarissimi Cornidis insignis vetustatum Hungaricarum perscrutatoris, amici et familiaris sui*. Bécsben jelentette meg, a Hraschanky-nyomdában, 1788-ban. Meghalt barátja, aki annyiszor serkentette munkára, versek írására. Nem használt az általa ajánlott füredi savanyúvíz-kúra sem. A megismerésített régiség a friss sírhalomra borulva zokog. Legtudósabb kutatója hunyt el, ki fogja már most feltárni? A halott azonban megszólal: mért siratják őt az avitt ócskaságok? Az újdonság győzedelmeskedik, semmi régi sem marad fenn.

Res nova praevaluit, nulla vetusta manent.¹¹ Ő maga is elfut s a föld mélyébe rejtőzik, nehogy észrevegyék és megvessék az új atyák. Ma

még csupán a régieket emlegetik éjjel-nappal, csak a múlt kap méltány-lást. Ő azonban nem akarja, hogy réginek nevezzék, távozzatok régi tele-pesek! (Veteres migrate coloni, a vergiliusi szállóige). Új világ lesz már, amit érettebb fővel alkotott!

Quid facerem senior, jam novum orbis erit!¹² Csak régi barátai változatlan szeretetére számít. Jövendőléssel zárja a halott barát ajkára adott szavait a költő: eljön bizonyly az az idő is, mikor az, amit ma szeret a vilá, csúf vénasszonnyá lesz. Haldokolva visszakéri majd arca hajdani rózsáit, hogy a késő utókor törődjön vele, öreggel.

A történelmi mulandóságnak ez az általános és megfellebbezhetet-len látomása nemcsak Agyich, hanem a kor magyar költészetében is szokat-lan, s föltételezhetően összefügg Young és Hervey sírköltészetével.¹³

Agyich utolsóinak ismertetendő költeménye genealógikus-heraldikus jellegű: **Carmen illustri genti baronum Splényi de Miháldi** (Pest, 1788.) Abból az alkalomból írta, hogy Splényi Ferenc Xavér váci püspök lett. A kilenc múzsa meghallja, a nagy esemény hírért, és "színigazgatójával", Apollóval együtt fölkerelkedik, hogy részt vegyenek az ünnepségen. Egyen-ként regélik el a híres és ősi nemzetség történetének nevezetesebb esemé-nyeit. Szaggatott időrendben sor kerül a török és francia háborúban ta-núsított harci vitézségre, a sok, általunk viselt polgári méltóságra; Agyich, a horvát fi, nem felejtette el az ősök egyikénél, egy főispánnál azt az érdemet is megemlíteni, hogy horvát megyébe kerülván megtanulta a horvát nyelvet! Majd sor kerül a család eredetére: a medve elől egy tiro-li pásztor hajdan Zólyomba menekült, ahol igencsak elszaporodott, szinte nincsen oly előkelő család Magyarországon, akivel a Splényiek ne léptek volna házasságra. Splényi Gábor felesége ugyan sokáig terméketlen volt, de baján segített egy francia hadifogoly, akivel jól bánt és aki cserébe azt tanácsolta, hogy terhességekor vágasson magán eret és nem fog többet abortálni. Úgy is lőn. Ezekután a pásztorokból szakadt bárók legfrissebb sarjának főpásztori méltóságát dicsóítik: Mózes pályája is hasonló volt. A nagy összhang kedvéért csak a tragikus Múzsától, Melpomenétől vonják meg a szót. Helyette Chloris, mint Vác nimfája üdvözli az új püspököt.

Úgy hiszem, érdemes többi művét is felkutatni, összegyűjteni és végre egy kötetben kiadni, mert megérdemli **Horányi Elek** 195 évvel ezelőt-ti óhajlását: "Quam gratum esset munus Apollinis et Musarum cultoribus, si haec omnia in unum volumen collecta publici juris fierent."¹⁴

A század végére az epikus műfajok legnagyobbbrészt kiszorulnak a hazai latin költészetből; sokáig virágzik még a líra és a didaktikus költészet.¹⁵ A latin nyelvű líra legrangosabb képviselői az Arcadia Akadémia tagjai és európai hírnévnek örvendenek.¹⁶ Viszont - a latin előzményeknek hála - megkezdődik a magyar hősi epika felívelő karrierje.¹⁷

László Szörényi

Epische Themen in der lateinsprachigen Bukolik Fünfkirchens

István Agyich (kroatisch: Stjepan Hadžić) lebte von 1730 bis 17900. Als Fünfkirchner Domherr wurde er zu einer der bekanntesten Figuren der zeitgenössischen lateinischen Dichtung. Elek Horányi waren noch 25 gedruckte Werke von Agyich bekannt, von denen zur Zeit aber nur noch 9 in den ungarischen Bibliotheken zu finden sind. Es sind alle Gelegenheitsgedichte, die aber den besungenen Anlass in ihrer bukolischen Form immer mit den grossen epischen Themen der lateinischen Dichtung im 18. Jh. verbinden, die in erster Linie von den Jesuiten erarbeitet worden sind. So z. B. der Mythos der ungarischen kulturellen Neugeburt oder die Vereinbarkeit des ungarischen nationalen Charakteristikums der kämpferischen Tapferkeit mit der Kultur. Besonders aufschlussreich ist es, dass er das für die ganze ungarische Geschichte von den Jesuiten erarbeitete Szenarium verwendet, um die mythologisierte Historie seiner geliebten Stadt Pécs/Fünfkirchen darzustellen.

Jegyzetek

1. A horvátok Stjepan Hadžić néven tartják számon bibliográfiai áttekintésükben (Šime Jurić-Zlatko Herkov, *Jugoslaviae scriptores Latini recentioris aetatis*. Pars I. Tom. I. Zagreb, 1968.).
2. Alexius Horányi, *Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum* (...) Pars I. A-C. Pestini, 1792. 46-56.

3. Binder többi művéről ld. Pataky Dénes, **A magyar rézmetszés története.** Bp. 1951. 82-86.
4. Statius magyarországi hatásáról vö. a **Silvae** kétnyelvű kiadásának előszavát, Bp. 1979. Publius Papinius Statius: **Erdők.** Ford.: Muraközy Gyula. A bevezető tanulmányt írta: Hegyi György. 56-57.
5. i. m. 6. pnn. A zárlat topikusnak látszik, vö. később Petőfi búcsúját Kolozsvártól. (El innét, el e városból...)
6. i. m. 3 fnn^r.
7. uo., c/jel alatt.
8. Vö. Szajbély Mihály, **Berzsenyi Dániel A magyarokhoz** című ódájának változatai és eszmei-poétikai előzményei. ItK. 1979. 377-378.
9. Agyich, i. m. 7 fnn^r.
10. Pontos címe: **Carmen ad regiam academiam Quinque-Ecclesiensem, amplis simis honoribus (...) Josephi Teleki de Szék, (...) pro evolutio primo scholari anno (...) oblatum.**
11. i. m. 3. pnn.
12. i. h.
13. Vö. Szauder József, **Az este és az álom.** Bp., 1970. 182-183., 517-519.
14. Horányi, i. m. 56.
15. Vö. Szörényi László, **La poésie latine entre 1770 et 1820.** Neohelicon IV/1-2. (1976.), 284. skk.
16. Vö. Szörényi László, **Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon.** ItK LXXXV. (1981.), 184-191.
17. Jelképes jelentőségű, hogy Vörösmarty a Zalán futását olyan "jelentés"-ben harangozta be, ahol az eposz műfaját még teljesen Pontanushoz, illetve Juvenciushoz igazodva határozta meg. Ld. **Vörösmarty Mihály Összes Művei.** IV. Kiadták: Horváth Károly-Martinkó András. Bp. 1963. 347-349. Vö. Pontanus, **Poeticarum institutionum libri II.**, Ed.² emendatior. Ingolstadii, 1597. Lib. II. De **epopeia**, 54-86; Josephus Juvencius i. m. Lib. II. Cap. II. De **Materia Epopejæ.**

SZAJBÉLY MIHÁLY

AZ ANYANYELV HELYE A 18. SZÁZADI
MAGYAR FELVILÁGOSODÁS HASZONELVŐ VILÁGSZEMLÉLETÉBEN

A magyar felvilágosodás művelődéspolitikai programját kalsszikus formában Bessenyei György fogalmazta meg jól ismert és gyakran idézett röpirataiban (**Magyarság**, 1778.; **Magyar Néző**, 1779; **Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék**, 1781.) és a **Holmi** egyik-másik darabjában. Célja a nemzet boldogságához, ill. boldogulásához vezető út kijelölése volt. Úgy látta, hogy ehhez a tudományok széleskörű elterjedése vezethet; a széleskörű elterjedés feltétele viszont az, hogy a tudós munkák a többség nyelvén, azaz az anyanyelven fogalmazódjanak. Bessenyei egész művelődéspolitikai koncepciója praktikus-rationális megfontolásoktól ösztönzött tehát: az anyanyelv körüli problémák felismeréséig a nemzet boldogulásának eszközeit keresve jutott el. S a korabeli magyar nyelv állapotából logikusan következett az is, hogy röpirataiban kiemelt terjedelemben kellett vele foglalkoznia. Bizonyítania kellett, hogy a magyar nyelv alapvetően alkalmas a tudományok művelésére, csupán elhanyagolták eddig; figyelmeztetnie kellett arra, hogy a nagy nyugat-európai nyelvek is a magyaréhoz hasonló állapotban voltak egy-két évszázaddal, esetleg csak néhány évtizeddel korábban. S mindezekután természetesen ki kellett jelölnie az anyanyelv pallérozásának útját is; ez vezette a **Tudós Társaság** eszméjének felkarolásáig, lényegében a nyelv standardizálódásának érdekében. Olyan érzelmi motivációt, amelyet a későbbi, a nacionalizmus jegyében alakult európai fejlődés ismeretében lennének hajlamosak gondolatmenete mögé vetíteni, nála nem fedezhetünk fel. A **Magyarság**ban például elvileg fölvetette azt a lehetőséget is, hogy a nemzet idegen nyelven váljék tudóssá, s csupán praktikus megfontolásokból zárta ki ezt a lehetőséget, mondván: amíg a magyar jobbágyság magyarul beszélnek, addig uraik sem felejtethetik el ezt a nyelvet. A magyar nyelv mellett való kitartás így tehát nem erény, hanem

szükség, s ha "... már így kéntelenek vagyunk nyelvünket megtartani, tisztítsuk ki legalább és dolgozzunk előmenetelünkön."¹ Igaz, a következő bekezdésben utalt arra is, hogy szégyennek tartaná "... anyanyelv nélkül a többi anyanyelvű népek, hazák közt bujdokolni...", de az anyanyelv elvesztése által a nemzet létét nem látta fenyegetettnek.

Irodalomtörténetírásunk lényegében Toldy Ferenc óta hajlamos volt arra, hogy Bessenyei tevékenységében a kultúrpolitikus gondolatait, ill. az e gondolatok jegyében született szépirodalmi alkotásokat helyezze a középpontba, hangsúlyozva, hogy a bécsi testőr lényegében előzmények nélkül, a semmiből teremtette meg a magyar felvilágosodás irodalmát. E nézettel igazán erőteljesen Bíró Ferenc szállt először szembe.² Rámutatott, hogy Bessenyei legalább annyira volt régi törekvések lezárója, mint új utak felfedezője; filozófiai dilemmái, melyeket a korábbi kutatás meg lehetőségen elhanyagolt, szervesen nőttek ki a 18. század morálfilozófiai irodalmának világából, kultúrpolitikai programja viszont e teoretikus szinten megoldhatatlannak bizonyult dilemmák gyakorlati útra terelése során alakult ki. Bíró szerint munkássága súlypontját az irodalomtörténetírás azért jelölte ki sokáig hamisan, mert kortársai és közvetlen utódai eszmerendszeréből csak a kultúrpolitikus nézeteit vitték tovább. Nem minden változtatás nélkül persze, amint erre Bíró is hangsúlyosan utalt egy újabb tanulmányában,³ s amelyről hamarosan mi is szólunk majd. Előbb azonban azt kell nyomatékosan hangsúlyoznunk és bizonyítanunk, hogy a kultúrpolitikus nézetei nem csupán közvetve, a filozófus dilemmáin keresztül kapcsolódtak a 18. század korábbi évtizedeinek világához, hanem közvetlenül is. Nem a morálfilozófiai nézetekhez persze, hanem az anyanyelv, a tudományok és a nemzet boldogulása kérdéskörében mozgó korábbi elképzelésekhez.

Hivatkozhatnánk itt mindenekelőtt azokra a tudatos nyelvművelő és nyelvújító törekvésekre, amelyek a 17. században Geleji Katona, Medgyesi és Kászoni műveiben, főként a német **Sprachgesellschaftok** hatására jelentkeztek,⁴ s persze Apáczai Csere János munkásságára, aki **Magyar Enciklopédiájában** nem csupán kísérletet tett a magyar tudományos nyelv megújítására, ill. kialakítására, hanem előszavában teoretikus alapokon is igyekezett tisztázni a szóalkotás lehetőségeit.⁵ E példák azonban túlságosan is távoliak, noha a 18. század utolsó évtizedeinek az anyanyelv problémáival foglalkozó írói- és gondolkodói előtt nem voltak teljesen ismeretlenek. Márton István 1796-ban megjelent **Keresztény teológusi**

morál című könyvének előszavában beszámolt arról, hogy a magyar nyelvből hiányzó szavakat és kifejezéseket kénytelen volt "... a' régen megdöglött Deák Nyelv szavaival..." pótolni, mivel azoknak aligha lehetne pontos magyar megfelelőit kifundálni, de ha lehetne is elvileg, "... nekem magamnak arra, mint Csere Apáczinak Jussom nints, vagy ha just vennék is magamnak mint ő, tsak ugyan Szavaim' bévételére senkit sem kötelezhetek, 's nem reménylhetem, hogy az enyimeket életemben úgy bevegýék, mint az övéit halála után."⁶ Három évvel korábban megjelent *Physicotheologiájának* előszavában, a magyar nyelv történetének vázolása közben, Segesvári István is felidézte a 17. századi eseményeket; ő azonban erőteljesen utalt arra is egyúttal, hogy e törekvések a század végén, a protestantizmus visszaszorulásával párhuzamosan elhaltak, s folytatásuk csak a 18. század utolsó évtizedeiben támadt.⁷ Segesvári gondolatmenete jelzi azt a kétségtelen ténnyt, hogy az anyanyelv problémája Magyarországon a 18. század utolsó negyedében került igazán a figyelem középpontjába. A század első felében-kétharmadában született könyveket, előszavakat és magánleveleket lapozgatva azonban találunk néhány olyan adatot, amelyek arról tanúskodnak, hogy az anyanyelv problémája Bessenyei előtt sem volt egészen ismeretlen. A magyar nyelvű könyvek hiányára már Csúzy Zsigmond felfigyelt 1724-ben. *Evangeliumi tombitájának* előszavában a következőképpen fogalmazott: "... kinek-kinek, természet-szerént kedvesb a' maga tulajdon nyelve. E' féle magunk Magyar nyelvéen lévő könyvek nélkül pedig éppen szűkölködtünk..."⁸ Ő azonban az anyanyelv használatát még egyértelműen a köznéphez való szó-lással kötötte össze. Szoros összefüggést látott a magyar nyelv használata és a széles olvasóközönséghez való szólás igénye között Bertalanffi Pál is. De ő továbblépett ennél, s megróttá azokat, akik elhanyagolják saját nyelvüket: "... ha valaki a' Hazája nyelvét el-mulatván, tsak egyedül valami idegenen kapna; merő rútnegédesség volna ám ez, és a' Hazának nemzetségétől való döflös idegenség..."⁹ Képtelenségnek tartotta azt, hogy "... szegény Haza annyi írók között elég találhat valami könyvet a' maga nyelvéen, mellyből más nemzetek módgya szerént ő-is részesülhetne a' sokféle tudományokban. És minthogy az idegen nyelveket, 's az alatt ama' mély tudományokat igen kevesen érik-fel; azért ama negédes íróknak-is, kiknek a' magok Hazája nyelve mint alá való nem kell, néha az a nyereségek; hogy az ő könyvek se kellyen sokaknak másra, hanem vagy fuitásra, vagy még más tisztességtelenebb szolgálatra-is."¹⁰ Bertalanffinál tehát az anyanyelv használata, a tudományok terjedése és a mű kelendősege

között már szoros az összefüggés. A fő szempont a hazának való használás. Használni pedig lehet "... a' többi között pennával-is: de ollyannal, melly annak nyelvétől, és értelmétől idegen ne légyen..."¹¹ A magyar nyelv ügyének öntudatos képviselője volt a század közepén Bod Péter is. Ráday Gedeonnak írt 1768-as levelében¹² aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy "... a Magyar Nyelv erőssen kezdett megromlani a mi időnkben..." Javasolta, hogy más nemzetek példáit követve tegyenek valamit a folyamat megállítása érdekében. Elképzeléseit három pontban foglalta össze: "1. Jó volna valami **Literata Societast** felállítani ... 2. egybe szedni az eddig ki adott Magyar Grammatikákat s egyet jól tsinálni... 3. Ki kellene nyomtatni valami válogatott szép Magyar Históriákat és verseket, amelyekben nintsenek Deák és Frantzia vagy egyéb nyelvből való szók..." A magyar nyelv tisztaságát főként a katonaviselt nemes ifjaktól féltette, akik azt "... nem sokára a maga épségéből **kirukkoltatván avantsirozni** fogják a **pajzanok** közé, hogy az parasztok közt, ha annak jósága megmarad. De azoknak is igen bement a Deák szókkal való éles az Vármegyei Tisztektől..." Nyilvánvalóan az anyanyelv, a nemzeti tudományok ügyét akarta szolgálni 1766-ban kiadott híres lexikonával, a **Magyar Athenassal** is, amelyben a megelőző évszázadok magyar íróinak életrajzi adatait és műveit igyekezett összegyűjteni. A latin és a magyar nyelv keveredésének problémájára ennek előszavában is fölhevítte a figyelmet: "Kedvem ellen esett az, hogy ezen Magyar Könyvetskében sok Deák szók és Deák nyelven írott dolgok elegyedenek; de azt el-nem távoztathattam; mint hogy eleitől fogva bé-vették ... a' Magyarok azt a kelletlen szokást, hogy a' Magyar beszéd közé sok Deák szókat elegyítenének, mellyek idővel meg-magyarosodtanak." P.Sartori Bernárd **Magyar nyelven filozófia, az az ...** című könyvének¹³ 1770-ben keltezett előszavában már szinte csokorba kötve találjuk a következő évtizedeknek a hazai nyelvre, ill. nyelv művelésre vonatkozó közhelyeit. Sartori beszámolt arról, hogy munkáját először latin nyelven akarta megírni, de azután: "Hallottam más Nemzeteknek fáradságos szorgalmatosságokat, mellyekkel a' Filozófiát tulajdon nyelvekre fordították, másoknak álmélkodásával dítsírelesen tanították, s' azzal mind nyelveknek terjedését gyarapították mind nemzeteknek tekintetét öregbítették, és más külső nemzeteknek szíveket-is a' végett magokhoz hódították, s ő nyelveknek tanulására fel-indították." A következő bekezdésekben lefestette a hajdan virágzó magyar nyelv korabeli sanyarú helyzetét és szembeállt azzal a nézettel, hogy a "... Magyar Nyelv sovány, magtalan, és a' jeles tudomá-

nyok' meg tanulására elégtelen...", s vallotta, hogy kiműveléséhez "... nem kívántatik egyéb ... a' gyakorlásnál." Sartori művének megjelenésével egy időben, 1772-ben Tordai Sámuel, Gellert híres *Leben der schwädischen Gräfin von G.* című regényének¹⁴ fordítója is feltette azt a kérdést előszavában, hogy a hazai elmaradottság okát a magyar tudósok hiányában kell-e keresnünk, vagy pedig a magyar nyelv tudományok művelésére alkalmatlan voltában. Véleménye szerint mindkét feltételezés hamis. Tudósok Magyarországon is szép számmal vannak, a nyelv pedig éppen a magyar nyelvű munkák születése folytán bővíthetne, hiszen a ma gazdagnak tartott nyelvek is szegények voltak nem is olyan régen, "... de mivel időről-időre sok jó könyveknek írása által, és kiváltképpen sok idegen Nyelven iratott könyveknek született Nyelvekre való fordítások által, a' magok nyelveket bővíteni, 's ékesíteni szorgalmasan igyekeztek, már egész árkusokat, sőt egész könyveket írnak született nyelveken, úgy hogy azokban egy idegen szót-is bé-venni kényszerítessenek, sőt ... az Oskolai leg-elmésebb Tudományokat-is ... már magok született Nyelveken hasonló, sőt hasznosabb előmenetellel tanítják.", mint korábban a latin nyelven. Úgy látta, hogy a magyar nemzettel gyönyörködtető munkák által kellene megkedveltetni az olvasást, s nézete nyilván nem idegen attól a Bessenyeitől, aki éppen Gellertet akarta magyar nyelven a debreceni, kecskeméti és kassai polgárnék kezébe adni, mit sem tudva Tordai néhány évvel korábbi fordításáról.¹⁵ A színház, színjátszás és nemzeti műveltség, ízlés összefüggéséről elmélkedve a *Cid*¹⁶ fordítója, G. Teleki Ádám is elutasította azt a nézetet 1773-as előszavában, hogy a magyar nyelvű színdarabok hiányának oka a nyelv fejletlensége lenne. "A Magyar nyelvnek szükségét 's erős indúlatok nyomós kifejezésére való elégtelenségét sem hánytorgathatod, mert féltő, hogy azzal magadat elárulod, hogy még született nyelvedet sem tudod." - fogalmazott Teleki, az igazi okot a magyar nemesség külföld iránti, minden hazait háttérbe szorító, elvakult érdeklődésében jelölve meg. S 1777-ben bekövetkezett Magyarországon is az a jelképesnek tekinthető áttörés, melyhez hasonló a német irodalomban majd egy évszázaddal korábban Christian Thomasius nevéhez fűződött:¹⁷ Benyák Bernát szájából elhangzott az első magyar nyelvű előadás a kegyesrendiek pesti lyceumában.¹⁸

Látható tehát, hogy az anyanyelv kérdése, s ennek kapcsán Bessenyei programjának számos eleme fölvetődött már a korábbi évtizedek során. Kétségtelenül nem a Bessenyei-féle logikával együvé szedve és összefüggő,

hatásos gondolatsorra alakítva persze; e téren a bécsi testőr érdemei vitathatatlanok. De vitathatatlan az is, hogy Bessenyeinek végülis nem a semmiből kellett teremtenie. Nem értünk egyet Kosáry Domokossal,¹⁹ aki emlegetett ugyan egyet-kettőt a nyelvkérdést Bessenyei előtt felvetett szerzők közül, de őket (a század utolsó két évtizedében fellépett hasonló felfogású utódaikkal együtt) a nyelvújítás **második szintjeként** leválasztotta a Bessenyei-típusú meggondolásoktól, s ezáltal a bécsi testőr felépítésének eredetiségét és előzménytelenségét sugallta. Véleménye szerint a Bessenyei-féle, a nyelvújítást a társadalmi haladás igényével összekapcsoló, fő célként az érthetőséget kitűző irányzatot el kell különítenünk a mindenáron való magyarságra törekedő, túlzó purizmustól, mely az elmaradott rendi, feudális nacionalizmus eszmerendszeréből táplálkozott; az utóbbi jellegzetes képviselőiként egyébként Bertalanffit és Sartorit nevezte meg. Kosáry elképzelésében már az is vitatható, hogy a nyelvújítás egyes, egyébként nem csak nálunk, hanem Európa más országaiban is jelentkezett irányzatait jogos-e ilyen közvetlenül társadalmi, politikai és ideológiai meggondolásokhoz kötni. De ennek helytállóságát feltétel nélkül (bár el nem fogadva) is tény marad az, hogy a nyelvújítás különböző irányzatai végülis ugyanarra a problémára éreztek rá (a magyar nyelv háttérébe szorulására és elmaradott voltára), s ugyanazokért a célokért küzdöttek (a nyelv kiműveléséért, terjesztéséért, európai szintre emeléséért), igaz, más-más módon vélték e közös célt elérhetőnek, ez azonban az útkeresés fázisának természetes velejárója. Mi a célt ez esetben mindenesetre fontosabbnak tartjuk az eszköznél, s e meggondolás alapján úgy véljük, hogy Bessenyei röpiratai organikusan illeszkednek a 18. század nyelvről való gondolkodásának kontextusába. **Minőségileg** kétségtelenül új szintet jelentenek, ám szerves előzményeik éppen úgy vannak, ahogyan szervesen kapcsolódnak hozzájuk a későbbi nézetek is.

A 18. század utolsó évtizedében a Bessenyei előtti, ill. Bessenyei által megfogalmazott gondolatok többsége változatlanul élő maradt; közülük jónéhány ekkor vált végérvényesen közhellyé, párhuzamosan a magyar nyelv ügyének központi problémává válásával. Élő maradt mindenekeelőtt Bessenyeinek az az eszméje, hogy egy ország boldogsága tudományától, tudománya pedig anyanyelvének kiművelt voltától és elterjedettségétől függ. Az 1790-es nemzeti nekibuzdulás jegyében született eszmefuttatásokban szinte kivétel nélkül találkozhatunk ezzel a gondolattal; Decsy János **Pannóniai Féniksze**ben például többször is. "Minden nemzetnek boldogsága

eredeti nyelvének virágoztatásán fundáltatik. Ettől füg az elmének megvilágosodása, a' tudományoknak ki terjedése, a' szép mesterségeknek gyarapodása, és a' nemzet hírének halhatatlansága." - olvashatjuk egy helyen,²⁰ s ugyanez a gondolat többé-kevésbé hasonló megfogalmazások formájában szinte periódikusan tűnik fel újra és újra a könyv oldalain. Batsányi nyílt levelében, melyet Gróf Forgách Miklós főispánhoz intézett, s a Magyar Museumban tett közzé, így fogalmazott: "Most van ideje ... hogy ... hazai nyelvünket a' maga méltóságába helyheztessük, és ez által Hazánk örökös boldogságának talpkövévé megvessük."²¹ A Hadi és Más Nevezetes Történetek című lap 1790-ben közzétett három híres pályatétele közül is az anyanyelv és a nemzeti boldogság összefüggésére kérdezett rá a második a következőképpen: "Mennyire segíti a' Nemzet valóságos boldogulását, az anyai Nyelvnek gyarapodása; és ellenben mennyire hátráltattya azt valamely idegenért való el mellőzése?"²² A kérdésre válaszolva a pályázók egyike, Gáti István azt fejtegette, hogy miután a nemzet boldogságának a tudományokban van "... egyedül való fundamentoma, a' Tudomáynak pedig a' meg-gyarapodott anyai Nyelv leg hathatósabb és alkalmatosabb eszköze: látni való, hogy a' Nemzetnek mind Pallérozásának, mind Bóldogulásának legfőbb Segítsége az anyai Nyelvek Gyarapodása."²³ Ugyanez a vélemény kiolvasható Vedres István pályamunkájából is. A harmadik kérdésre - "Mennyire szükséges a' Magyar Nemzetnek a' Deák nyelvnek tudása?" - egy, a latin mellett érvelő pályamű futott be; ennek cáfolatául született, nevezetes "darvas könyvében" Báróczi Sándor bevallottan azoknak az érveit igyekezett összefoglalni, "... kik azt állíttják, hogy a' Magyar úton való vándorlás viheti Hazánkat tökéletesebb boldogságra..."²⁴ A kifejezetten az 1790-es események sodrában született művek után sem halt el az anyanyelv és a nemzeti boldogulás összekapcsolásának gondolata. Noszko Aloiszius 1791-ben megjelent, jeles szólásokat szinonimákkal együtt ábécé sorrendben tartalmazó könyvének²⁵ előszavában, Gáti és Vedres munkáira hivatkozva, kijelentette: "A' melly Nemzet pedig Hazája' bóldogulásának gyarapodását kívánja, Nemzeti Nyelvét-is gyarapítsa...", mivel ez a közjót növeli, alkalmas utat készít a kereskedésnek és a tudományoknak-mesterségeknek. Márton István 1795-ben kiadott latin nyelvkönyvének előszavában arra a saját maga által feltett kérdésre, hogy nem kell-e a barbárság visszatérésétől félni akkor, ha a tudományok magyarul taníttatnak, a következőképpen válaszolt: "Nem tsak nem kell, de nem is lehet, 's ostobaság is attól félni; sőt inkább ez az egyedül való út és eszköz sze-

gény Magyar Nemzetünk pallérozására és boldogságára..."²⁶ S ugyanezt a gondolatot már címében is jelzi egy, vizsgált korszakunk végén megjelent anonim munka: **A tudomány és virágzó nemzeti nyelv hazánk boldogságának talpkövei** (1804).

A nyelv, a tudományok és a nemzet boldogulása közötti összefüggés felismerése természetesen (és ugyancsak Bessenyeihez, ill. elődeihez hasonlóan) társult azzal a hittel, hogy a magyar nyelv alkalmas a tudományok művelésére, vagy legalábbis alkalmassá tehető arra. Decsy, miután büszkén állította, hogy "Egy nemzet sints a' kerek ég alatt, a' melly tzifrábban 's rettenetesebben tudna a' Magyaránál káromkodni.",²⁷ arra is fölhevítette a figyelmet, hogy "A" Tudományoknak anyai nyelvünkön való öregbítésére sem alkalmatlanabb a mi nyelvünk, a' frantzia, német és ánglus nyelveknél, tsak hogy kezdjünk hozzá, tsak hogy ne-sajnállyuk a fáradságunkat."²⁸ Gáti István a fejlett európai nyelvek egykori elmaradott állapotára utalva hívta föl a figyelmet a magyar nyelv fejleszthetőségére.²⁹ A **Mindenes Gyűjteményben** Pétzeli fejtegette ugyanebben az időben azt, hogy "... már a' Dugonitsok, Horváthok, Mólnárok, Mátyusok, Rátzok 's egyéb Böltsék meg-mutatták, hogy nints a' Tudományok egy része is, melyet magyarul ne lehetne tanítani ..." ³⁰ Nagy János egyenesen azért ragadott tollat (állította legalábbis) hogy megmutassa: "... a' Magyarok' nyelve-is mire mehet."³¹ Mátyási József³² pedig a magyar nyelv bőségét néhány jól kiválasztott szó egy-egy betűjének elhagyásával igyekezett bizonyítani a következőképpen:

Poroszló	Tanyátok
oroszló	anyátok
roszló	átok
oszló	tok
lő	ok
ő	

A kor fordítóinak azonban, különösen akkor, ha tudományos munkákat akartak átültetni magyarra, bőség helyett minduntalan a magyar szókészlet hiányaival kellett szembenézniük. Az ő tevékenységük vezetett el a korai, mindennapi gyakorlathoz szorosan kötődő nyelvújításhoz. Bessenyei szóalkotás helyett egyszerűen az idegen terminus technikusok átvételét szorgalmazta: "... tedd úgy, mint deákul van, mert minden nemzet úgy tett

azzal..."³³ Utódai közül sokan gondolkodtak hozzá hasonlóan. "A' hadi dolgoknak le-írásában elő-forduló Frantziáktól költsönzött szókat, a' hol lehetett fordítottam; ahol pedig nyelvünk' szüksége nem engedte, a' német Iróknak ditséretes szokását követvén, hasznosabbnak tartottam azokat kevés világosítással a magok valóságában meg-hagyni, mint fattyu költemények által meg-homályosítani." - írta például Decsy *Osmanográfiájának*³⁴ előszavában, s a hasonló megfogalmazások közül nem lenne nehéz szép csokorra valót összegyűjtenünk. Mások viszont Apáczai Csere példáját tudatosan vagy öntudatlanul követve az új szavak "koholása" mellett döntöttek; Barczafalvinak és társainak tevékenysége, jó és rossz oldalaival együtt, olyannyira ismert, hogy idéznünk itt fölösleges lenne. Mindkét irányzatnak voltak hívei és ellenfelei, sikerei és kudarcai, s a lassan áttekinthetlenné vált helyzet egyre sürgetőbben követelte a nyelv standardizálását. Mindenekelőtt ennek a széleskörű igénynek igyekeztek megfelelni azok a **Tudós Társaság** létrehozására irányuló törekvések, amelyek legismertebb képviselője kétségtelenül Bessenyei György a maga, Révainak valószínűleg nem csupán kiadásában, hanem "átigazításában"³⁵ megjelent **Jámor szándékával**, de amelyeknek már e röpirat megszületése előtt is voltak megfogalmazói, például az általunk is idézett Bod Péter. A nyolcvanas és a kilencvenes években pedig a **Tudós Társaság** létrehozásának eszméje a kor egyik legtöbbet emlegetett problémájává vált.³⁶ Közismertté leginkább Aranka György és az általa vezetett **Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság** (1793-1806) tevékenysége, ill. Révai Miklós próbálkozásai és latin nyelvű tervezete³⁷ (*Planum erigendae eruditae societatis hungarice*, 1790.) váltak, de a gondolat rajtuk kívül másokat is foglalkoztatott. Szerentsi Nagy István, akinek fordítói munkája közben elkerülhetetlenül kellett szembenéznie a magyar nyelv és szókészlet hiányosságaiból adódó nehézségekkel, már 1783-ban fölvetette egy olyan "... köz akarattal hatalmat vett, és értelmes emberekből álló..." **Társaság** létrehozásának szükségességét, amely a külföldről átvett új fogalmaknak és találmányoknak magyar neveit megalkotná.³⁸ Decsy Sámuel többször idézett röpiratában már nem csupán a nyelv művelésére és egységesítésére, hanem közvetlenül a tudományok, mesterségek, gazdálkodás, kereskedelem és igazgatás fejlesztése érdekében tartotta szükségesnek egy **Tudós Társaság** létrehozását. De első helyen természetesen nála is a nyelv szempontja állt; a **Társaság** a nyelv bővítése, pallérozása, terjesztése mellett "... tíz 's tizenkét esztendő el-forgása alatt ki irtaná tudós írásai által a' rossz magyarságot..."³⁹

A nyelvművelést és egységesítést tartotta a létrehozandó **Tudós Társaság** legfőbb feladatának Batsányi is a **Magyar Museum** bevezetőjében. Mindenekelőtt olyan "Nyelv-Könyv" kidolgozását látta szükségesnek, amely a különböző tájak sajátos szókincsét egybegyűjtené és közismertté tenné; ezáltal remélte megszüntetni azt a gyakorlatot, hogy "... írásainkban vagy a' sok idegen szót halmozzuk, vagy gondolatainkat tellyességgel Magyarúl akarván kifejezni, új szokat koholunk, 's nyelvünknek könnyű, természetes folyását ... rútíttyuk."⁴⁰ A nyelvi standard megteremtésének eszménye lebegett a **Debreceni Grammatika** szerkesztőinek szeme előtt is. Ők egy olyan **Társaság** létrehozását szorgalmazták, amely kizárólag nyelvi szempontból vizsgálná a hazai könyveket, kijegyezné belőlük a hibákat és azokat közzétenné az újságokban. Nem a tökéletesség és a csalhatatlanság hitében persze, de abban a reményben, "... hogy a' mit megmutatna fundamentomos okokkal hibáknak lenni..."⁴¹ annak használatától mások is tartózkodnának.

A nemzeti nyelv elismertetéséért vívott harcot elsősorban a latin nyelvvel szemben kellett győzelemre vinni. Így volt ez Európa valamennyi országában, csupán a társadalmi és gazdasági viszonyok eltérő fejlődésének következtében a váltás időpontja tért el egymástól; Franciaországban például már a 16. században, még a felvilágosodás megszületése előtt lejátszódott az, ami német földön a 17-18. század fordulójától, Magyarországon a 18. század utolsó harmadától bontakozott ki, gyakorlatilag a felvilágosodás eszméinek elterjedésével párhuzamosan.⁴² Nálunk ugyan az anyanyelv irodalmi nyelvvé alakulása a 16-17. században, Balassi, Baranyai, Decsy, Rimay és Szenczi Molnár munkássága nyomán már-már megtörtént, s a 17. század folyamán, amint erre már utaltunk, konkrét nyelvújítási törekvések is jelentkeztek. A visszalatinosodás azonban a 17. század végétől igen erőteljes volt, s e folyamatra, ha nem is előzmények nélkül, de igazán erőteljesen csak a 18. század utolsó harmadától következett visszahatás. Abból, hogy az anyanyelvnek a latinnal szemben jogaiba való iktatása Európa különböző országaiban lényegét tekintve azonos módon, de különböző időpontban játszódott le, következett az is, hogy a fejletlenebb nemzetek a maguk harcának megvívásakor már az előttünk járók példájára is hivatkozhattak. A klasszikus hivatkozási alap természetesen a göröggel szemben magát önállósított latin nyelv példája volt, de emellett a hazai szerzőknél sűrűn találkozunk az angol, s méginkább francia és a német fejlődésre való hivatkozással is. Bessenyei maga a **Magyarországban** az angol és a francia példát emlegette. **A' tisztségre vágyódok**

című vígjátékok 1790-ben közrebocsátott pozsonyi papság Gottschedre hivatkozott, "... ki-is a' német nyelv pallérozásának első követ vetvén...", mindenekelőtt a "... deák nyelvnek uralkodó szeretetétől..." akarta honfitársait eltéríteni, felismerve, hogy az anyanyelv megrontásánál és háttérbe szorításánál ennek van döntő szerepe. Az amúgy is világos párhuzamos egy szónoki kérdés tette még egyértelműbbé: "Kiknél hatalmasodott-el pedig inkább ezen szégyenletes haza-nyelv szeplősíttés, mint nálunk a' Magyaroknál?" Ugyancsak a németek példájára hivatkozott Nagy János is **Udvardi Kátó**jának előljáró versében.⁴³ Batsányi⁴⁴ viszont olaszokat, franciákat, angolokat és németeket emlegette, míg Márton István görög nyelvkönyvének előszavában a klasszikus példával, a rómaiakéval találkozunk, akik nem "... fanaticuskodtak a' Görög Vers írással, hanem Nemzetek javára 's ditsőségére Deákul írták..."⁴⁵ Érdekes, és első pillantásra érthetetlennek tűnik, hogy addig, amíg a latin nyelvet visszaszorítani törekedők érveivel szinte mindenütt találkozunk a korabeli forrásokban, addig a latin nyelv támogatóinak ellenérveit csak vitapartnereik interpretációjában, ill. kivételképpen **A védelmeztetett magyar nyelv** elején, a cáfolat tárgyaként közrebocsátott, latin mellett érvelő pályamunkából ismerhetjük meg. Úgy is tűnhetne, mintha fantomharcot látnánk: érv követ érvet, de hiányzik az ellenfél. A látszólagos ellentmondást az okozza, hogy a küzdő felek nem voltak azonos súlycsoportban. Szekfű Gyula,⁴⁶ s nyomában legutóbb Bíró Ferenc⁴⁷ mutatott rá arra, hogy a magyar nyelv ügyét sokáig csupán egy igen hangos, de kis számú értelmiségi réteg képviselte, míg a nemesség az 1790-es események kezdetén is a II. József által megnyírbált régi nemesi alkotmány visszaállítását tartotta legfőbb feladatának - ehhez pedig évszázadok óta a latin és nem a magyar nyelv kapcsolódott. A nemesség pedig nyilván szükségtelennek, értelmetlennek és méltóságán alulinak tartotta a hangoskodó értelmiséggel való vitát, később pedig, azzal, hogy az 1790-es események sodrában váratlanul maga is a magyar nyelv mellett foglalt állást, el is tűntek a szembenálló frontok; jelképezi ezt egyebek mellett Batsányinak már emlegetett, Gróf Forgách Miklóshoz írt lelkes levele. Azt, hogy nem tévedtünk, amikor Szekfű és Bíró nyomán a latin mellett való kiállást a nemesi törekvésekkel kötjük össze, bizonyítja **A védelmeztetett magyar nyelv** előtt közrebocsátott pályamunka érveinek jó része is. A latin nyelv gazdagsága, kiműveltebb és tudósabb volta mellett arra hivatkozott a névtelen szerző, hogy a magyar nemzet törvényeit a kereszténység felvételétől kezdve latinul hozta, a

királyi adománylevelek latin nyelvűek, a deák nyelv a magyar szabadság záloga, nemhiába bánják a Morvák és Csehek is, hogy a latin nyelvtől elszakadtak. Egyvalamit azonban a konzervatívok kétségtelenül világosabban láttak ellenfeleiknél: azt, hogy a latin nyelvvel együtt szükségképpen eltűnik az a kötőanyag is, amely a soknemzetiségű országot a hungarustudat jegyében egybe fogta a korábbi évszázadok folyamán. "Már ha a' Magyar a'Deák nyelvtől el állana, minden bizonnyal, a' Születése Nyelvéhez ragaszkodna, Kérdem: Minémű Szemmel túrnék ezt el a' Horvátok? A' Dalmátok, a' Schlavoniabéliek? Podoliánusok, Gállitziánusok, Lodomerianusok, és Bukovinabéliek? a' Kik a' Magyar Törvényt meg tartani Ohajtják; de ha az Magyar Nyelv színe alatt hivatalyoktul el vettetnének; Minden bizonnyal görbén néznének. Tegye az hazafi magát például mit gondolt az üdö alatt a midőn 1780dik Esztendőtől fogva egész 1790dik Esztendeig olly Nyelvel gyötörtetett, mellynek nem **tudása véget** hivatalyát vesztette, annak gya-korlása mellet pedig Haza Törvényeit naponként tapodni Kéntelenítettet?" - olvashatjuk az érvelést Báróczi könyvének elején.⁴⁸ A latin nyelv ellen érvelők viszont nem ismerték fel e probléma igazi jelentőségét: igazán tanulságos mindjárt az, amit Báróczi cáfolatában olvashatunk. **A védelmezett magyar nyelv** szerzője elismerte, hogy az érvek közül ez a legnyomósabb, de úgy gondolta, hogy "... nem hirtelen, hanyat homlok kívánnák..." a magyar nyelv bevezetését, akkor a felsorolt nemzetek "... fontos okokkal capacitálván a' következő hasznokról..." szívesen el fogadnák azt, s önként áldoznának néhány évet nyelvtanulásra "... egy ollyan Hazának, mellynek kebelében, más Nemzetekhez képest olly boldogságban élnek...". S hogy nacionalizmusról szó sincsen, azt mindennél világosabban bizonyítja az a Báróczi gondolatmenetét lezáró szép utópia, mely szerint a magyar nyelv hivatalosként való elfogadását nagyban siettetné az, "... ha a' gyermekeket fel váltván, a' Horváth és más gyermekek a' Magyarok, a' Magyar gyermekeket pedig amazok közzé adnák; és így ez által a' mod által, minden Hazánkban lévő nyelvek közönségessé válnának az Országban, és mind a' Nemzetek külön külön pedig az egész Haza nyerne benne."⁴⁹ De az esetek többségében nem lenne jogos nacionalizmusról beszélni a 18. század utolsó évtizedeinek a magyar nyelv mellett kiálló többi szerzőjének esetében sem. Batsányi őszinte hittel beszélt arról, hogy az anyanyelv, s a tudományok anyanyelven való terjedése nyomán be fogják látni a horvátok és a szlavóniaiak is, hogy "... tanátsosabb, egy költséges holt nyelv helyett azon Nemzetnek élő nyelvét tanulniuk, 's

ügyöket rajta folytatniok, mellynek koronája 's védelme alatt bátorságos, szabad életet élnek."⁵⁰ Ő maga annyira jelentéktelennek érezte az egész problémát, s olyannyira természetesnek tartotta annak önmagától való megoldódását, hogy fölvetését külön lábjegyzetben tartotta szükségesnek indokolni: "Azt írták volt akkorban némellyek ide Kassára, hogy a' Horvát, és Tót-Országi Követek tellyességgel nem akarnának a' Magyar Hazai Nyelvnek fel-vételében megegyezni." Alapvetően ugyanebben a kontextusban kell látnunk és értelmeznünk Kazinczynak a **Hadi és Más Nevezetes Történetek** szerkesztőjéhez írt, a latinnal szemben a magyar nyelv mellett kiálló 1790-es levelének híres-hírhedett és előszeretettel nacionalistaként megbélyegzett kitételét is: "... az Idegen vagy Magyarra lessz köztünk, vagy éhhel hal-el...".⁵¹ Nem hisszük, hogy a tudatos magyarosítási program kihirdetéséről lenne itt szó. Sokkal inkább a magyar nyelv hivatalossá tétele következményeinek tökéletes félrebecsüléséről; azt egyébként, hogy a nyelvkérdés jelentőségét a kortársainak többségéhez hasonlóan Kazinczy nem látta tisztán, jelzi, hogy néhány évvel korábban a német nyelv hivatalossá tétele és a magyar nyelv ápolása között sem látott ellentmondást. Azt, hogy mi írható a naív hit számlájára, s hol kezdődik a nacionalizmus, pontosan kideríteni persze csak az egyedi esetek részletes analízise során lehetne; ez azonban már messze túlvezetne mostani munkánk határain. Az mindenesetre a történelem furcsa paradoxona, hogy bár a jövőt a konzervatívok látták tisztábban, az adott helyzetben és időpontban mégsem nekik volt igazuk: a nemzetté válás folyamata egész Európában napirenden volt, s ez ellen nem lehetett a latin nyelv melletti kitartással védekezni.

Visszakanyarodva kiinduló problémánkhoz, megállapíthatjuk tehát, hogy azok az igazán erőteljesen kétségtelenül a század utolsó negyedében jelentkezett gondolatmenetek, amelyek a magyar nyelv szerepével és helyzetével foglalkoztak, szervesen nőttek ki a korábbi évtizedek elszórt, ám alapvetően hasonló körben mozgó töprengéseiből. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvkérdés eközben ne bővült volna új elemekkel. Közülük talán a leglényegesebbre Bíró Ferenc hívta fel a figyelmet: arra, hogy az anyanyelv, amely korábban a tudományok és a nemzeti boldogság eszköze volt, a nyolcvanas években a nemzeti lét jelévé, letéteményesévé vált.⁵² Megállapításainak igazát számos példával (Kármán, Pétzeli, Gáti, Révai stb.) támasztotta alá, s ezek sora még bővíthető is; a megfogalmazások jellegének érzékeltetésére csak egyet idézünk Nánásy Benjámintól:

"... valameddig a' Nemzet a' maga Nyelvével edjött meg-nem hódol ... addig ... Nemzeti mivóltára nézve tökéletes állandóságot ígérhet magának: Hogy ha ellenben az Idő a' Nemzet Nyelvén győzedelmet vett; a' Nyelvnek meg-hódolása a' Nemzet gyökeres megváltoztatásának tsalhatatlan Postája."⁵³ Az ilyen típusú megfogalmazások valóban távol kerültek Bessenyei-nek az 1770-es évek végén megfogalmazott álláspontjától. Mégsem állíthatjuk, hogy a nyelv eszköz-szintű szemlélete eltűnt volna a nyolcvanas-ki-lencvenes évek irodalmából. A fő cél ugyanis továbbra is a nemzet boldogulásához vezető út megtalálása, ill. ezzel szorosan összefüggő új motívumként szellemiekben való nagy-létének külföld előtt való bizonyítása volt, ehhez pedig, amint Bíró megfogalmazta: "... a nemzeti nyelv csak feltétellel szolgál, tereppel, de ezen a terepen csak az irodalom képes a cselekvésre...", azaz a nemzeti lét minőségének reprezentálására.

Mindez együttvéve érthetővé teszi, hogy a magyar felvilágosodás évtizedeiben miért került olyan erőteljesen az előtérbe a nemzeti nyelv ügye. A század végére kialakult felfogás szerint nem csupán a nemzet boldogságánk és külföldi jó hírének feltétele a nemzeti nyelv megőrzése és pallérozása, hanem pusztán létének is; ezért tulajdonítottak olyan tragikus jelentőséget a nemzeti nyelv romlásának, ezért kapcsolták össze vele - mindenekelőtt Pétzeli, de mások is⁵⁴ - már Herder előtt a nemzetelhal gondolatát. Világos a nyelv eszköz volta a nemzeti lét minőségét a kor értékrendje szerint elsősorban meghatározó tudományokhoz való viszonyában is; úgy is fogalmazhatnánk tehát, hogy a nyelvvel való foglalkozást a 18. század utolsó évtizedeiben praktikus megfontolások motiválták. De vajon milyen viszonyban állt egymással a nyelv és a költészet? Első pillanatban arra gondolhatnánk, hogy a helyzet e téren is hasonló: a nyelv a költészet létrehozásának is eszköze csupán. A korabeli forrásokból azonban összetettebb kép bontakozik ki előttünk: a kortársak közül igen sokan vélték úgy, hogy a költészet, gyönyörködtető voltánál fogva, visszahat az anyanyelv helyzetére, alkalmas **eszköz** lehet annak terjesztésére és pallérozására. "Olvassuk tsak meg B. S. Kassandráját, Mármonteljét, és erköltsi leveleit, majd meg fogjuk tapasztalni, mennyit tehet egy jó magyar penna. Itt, és nem a' mélységes tudományokon kell a' nyelvnek művelését kezdeni." - fogalmazott Decsy Sámuel,⁵⁵ s a nyelv pallérozásának egyik eszközeként foglalkozott a költészettel Vályi András is 1791-es röpiratában.⁵⁶ A nyelv és a költészet közötti viszonyt tehát alapvetően az utóbbi gyönyörködtető volta határozta meg, s tette összetettebbé a nyelv és a tudományok közötti viszonyt.

**Die Muttersprache in der utilitarischen Weltanschauung
der ungarischen Sprachneuerung des
18. Jahrhunderts**

Das Sprachprogramm der ungarischen Aufklärung wurde in klassischer Form von György Bessenyei in seinen Flugblättern formuliert, wobei dies nicht bedeuten will, dass die Wichtigkeit der Ungarischsprachigkeit von ihm als erster erkannt wurde. Nach den Bestrebungen der bewussten Sprachpflege im 17. Jh., die zwar entfernt, aber nach Beweis einiger Vorworte am Ende des 18. Jh-s doch noch nicht vergessen waren, stossen wir in der ersten-Hälfte des 18. Jh-s auf Vorworte und Privatbriefe, die bezeugen, dass das Problem der Muttersprache schon vor Bessenyei bekannt war (Csuzsy, Bertalanffi, P. Sartori, Tordai usw.). In diesen Quellen tauchen schon viele Elemente aus Bessenyeis Programm auf. Die Mehrheit der von Bessenyei zu einem zusammenhängenden Programm aufgebauten und ergänzten Gedanken blieb in den letzten zwei Jahrzehnten des 18. Jh-s unverändert lebendig. Als Erzfeind galt weiterhin die lateinische Sprache. In der Sprache sah man immer noch hauptsächlich ein **Mittel** zur Entwicklung der nationalen Wissenschaften, zur Erzielung des nationalen Wohls.

Einige Denker (Pétzeli usw.) haben zwar die Erhaltung der Nationalsprache und die der nationalen Existenz gleichgestellt, die **Qualität** der nationalen Existenz hängt aber auch ihrer Meinung nach vom Entwicklungsstand der nationalen Wissenschaften, der Literatur ab; letztendlich sind sie also auch an die praktischen Erwägungen geraten.

Jegyzetek

1. Bessenyei, **MAGYARSÁG**; in **Magyar Irodalmi Ritkaságok XVI.** szerk. Vajthó László, Bp. é.n.

2. Bíró Ferenc, **A fiatal Bessenyei és íróbarátai** Bp. 1976.; **A felvilágosodáskori magyar irodalom értelmezéséhez**, in ItK. 1979. 316-328.
3. Bíró Ferenc, **Nemzet, nyelv, irodalom. Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához**. in ItK. 1984. 558-578.
4. Simai Ödön, **Nyelvújítók a 17. század közepén**, in **Magyar Nyelv** 1908. 12-19., 108-114.
5. Apáczai Csere János, **Magyar enciklopédia I-II.** szerk. Lázár György, Bp. 1959. V.ö.: Korniss Gyula, **A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése**, in **Magyar Nyelv** 1907. 97-104., 145-153., Bán Imre, **Apáczai Csere János**, Bp. 1958. 356-389.
6. H. n. 1796.
7. **Phisico-Theológia, azaz ... írta Derhán Viliám, ... fordította Segesvári István**, Bécs 1793.
8. Pozsony, 1724.
9. **Keresztýén Böltsesség, avagy ... Nagyszombat 1754.** 299.
10. i. m. 224.
11. i. m. 224-25.
12. Figyelő, 1876. 175-176.
13. Eger, 1772.
14. **Svétziai Grófné G⁺⁺⁺né Aszszony élete**, Kolozsvár 1772.
15. **Magyarság**, id. kiad. 17.
16. Kolozsvár 1773.
17. Blackall, E.A., **Die Entwicklung des Deutschen zur Literatursprache. 1700-1775.**, Stuttgart, 1966. 8-9.
18. Takáts Sándor, **Egy elfeledett nyelvújító**, in **Magyar Nyelvőr** 1901. 421-426., 471-476.
19. **Művelődés a XVIII. századi Magyarországon**, Bp. 1980.
20. Bécs, 1790. 82.
21. in **Batsányi Összes Művei**, sajtó alá rendezte Keresztúry Dezső és Tarnai Andor, II. köt. Bp. 19., 201-203.
22. Gáti István (Vedres István), **A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyaló elmékedések**, Bécs, 1790. Előszó.
23. i. m. 24.
24. **A védelmeztetett Magyar Nyelv, vagyis a' Deákság mennyire szükséges voltáról való kettős-beszélgetés**, Bécs 1790.
25. **Virág Szó-Tár**, Pest 1791.
26. **Új deák rudimenta, vagy-is ... Győr 1794.** XXVI.

27. Pannónia Féniksz, avagy ... Bécs 1790. 48.
28. i. m. 51.
29. i. m. 37.
30. Minden Gyűjtemény III. 222.
31. Méhi gazdaság, Győr 1786.
32. Vélekedés, melyet a' Magyar nyelv eránt ország eleibe tétetett tudós kérdésekre rövid és együgyű felületül adott, Pest, 1806.
33. Magyarság, id. kiad. B. 13.
34. Bécs, 1788.
35. Némédi Lajos: Ki írta a Jámbor Szándékot?, in ItK. 1980. 125-136.
36. Jakab Elek, Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság, Bp. 1884.; Császár Elemér, Bessenyei akadémiai törekvései. Bp. 1910.; Hofbauer László, Az erdélyi akadémiai mozgalmak története a legrégibb időkől az impérium változásáig, Bp. 1936.; Jancsó Elemér, Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai, Bukarest, 1955.; R. Várkonyi Ágnes, A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása, in A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada, főszerk. Pach Zsigmond Pál, Bp. 1975. 9-29.; Kosáry, i. m.
37. Bánóczi József, Révai Miklós élete és munkái, Bp. 1879.
38. Barátságos oktatás, Pozsony/Buda 1783, előszó.
39. i. m. 171.
40. Összes művei, id.kiad. II.köt. 97.
41. Debrecen, 1795. XXIII.
42. Tarnai Andor, Magyar jakobinusok, Bonapartisták és nyelvújítók, in It 1972. 383-396. Kosáry, i.m. 307-309.; Csetri Lajos, Kazinczy és a nyelvújítás (Kézirat).
43. Győr, 1790.
44. Összes művei, id.kiad. II.köt. 94-95.
45. A görög nyelv első kezdete, Győr, 1794. XVI.
46. Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790-1848., Bp. 1926. 32-61.
47. Nemzeti nyelv, irodalom. Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához, in. ItK. 1984. 558-578.
48. Bécs, 1790. 13.
49. i. m. 41.
50. Összes művei, id. kiad. II.köt. 163.

51. KAZ. Lev. II. 45.
52. ItK. 1984. 558-578.
53. **A' Magyar Polgárok törvény szerint való rendes örökösse**, Pest 1799.
54. Bíró Ferenc: **A Mindenes Gyűjtemény (1789-1792.) szerkesztőjének nyelv- és irodalomszemléletéhez**, in *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* Tom. II.; Szeged 1962.
55. i. m. 52.
56. **A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd**, Buda 1791.

KAZINCZY POÉTIKÁJÁRÓL

A poétika szót itt nem az olasz irodalomtudományban, a neoklasszicizmus problémáinak kutatása közben népszerűvé vált és ennek nyomán az utóbbi időben lassanként nálunk is meghonosodó szélesebb értelmében használom, hanem hagyományosabban, elsősorban műfaji problémákat értve alatta ill. azokat a kérdéseket, amelyek poétika címszó alatt Kazinczy korának íróit és művelt olvasóit foglalkoztatták.

Ami a neoarisztotelészi poétikai rendszer alapkategóriáit illeti, a mimézisz kérdése csak a legfrázisosabban, különösebb aktuális elmélyülés nélkül foglalkoztatja a kor embereit. Jóval nagyobb érdeklődést vált ki a poézis és versificatio egymáshoz való viszonya. Már az előző század végén, Verseghy **Mi a poézis?**-ában és Kármán **A nemzet csinosodása** c. tanulmányában érdekes és vizsgált korszakunk irodalomszemléletére is kiható megközelítéseket találunk. Hogy mi tette e kérdést a korban annyira érdekessé? A probléma a reneszánszkor utáni latin költészet világában is akut lévén, a neolatin poétikákban is tovább örökítődött, a XVIII. századi népszerűségéhez viszont két, nagy hatású divat járult hozzá. Az egyik a zsenielmélet népszerűsödése, aminek következtében a figyelem a génusz invenciójára, a tartalomra vagy a belső formára terelődött s a külső forma másodlagos tényezővé vált az irodalomszemléletben; azzá a tényezővé, amely felett a mesteremberek, a versificátorok is rendelkezhetnek. Kármán megfogalmazásában így hangzott a probléma: "A felséges és érdemes költők nem akadályok, sőt szövétnekei a tudományoknak. Ezeknek hatalmas szava a puszta vadonyokat megnépesíti, lelket önt az érzéketlenekbe; a költemény, szép színei által, elragad tündérvilágokba, ahol a földet elfelejtjük, és a istenek társaivá leszünk. Ezek szaggatják verseiket a múzsák kertjeiben, azt mondja az isteni Plátó, ezeknek folynak a csendes csergetegek tej és méz habokkal; Apolló leszáll az egekből, és lant-

ját nekik kölcsönzi, az ő fuvallása felgyullasztja őket, szent dühödéssel betölti, és szájokba adja beszédét az isteneknek. Ez a tűz az igaz költők esmértető bélyege. Nem a kiszabdalt mérték, nem a lebéközött ritmus, nem a megszámlált hang tesz a poétát ... A mérész képek, az eleven költés; az ábrázolatok különbözése és szépsége, az az entuziasmus, tűz, sebes rohanás és erő, és az a nem tudom mi a szókban és gondolatokban, amelyet csak önként ajándékozhat a természet. Lehet írni verset poézis nélkül, és poéta lehetsz verselés nélkül."¹

Ebben a zseniális tömörségű probléma-összefoglalásban, amelynek még a stílusa is méltó a téma jelentőségéhez, együtt találjuk a XVIII. század irodalomesztétikai gondolkodásának a legtöbb népszerű elemét, olyanokat, melyeket régi századok gondolkodásából újra megelevenítettek és olyanokat, melyeket viszonylag újaknak lehet tekinteni. A neoplatonizmus költészettana a költői elragadtatásról, furor-ról a század zseniálméletében támad fel újra s még nagyobb nyomattal; de a költői entuziasmus népszerűsítéséhez, az érzület fenségének előtérbe állításához a stílus fenségére hagyományosan koncentráló retorikummal szemben a Boileau által fordított pszeudolonginuszi retorika által kiváltott neolonginuszi divat is hozzájárult. Viszont ebben a fogalmazásban: "... az a nem tudom mi a szókban és gondolatokban..." már a bouhoursi esztétika népszerűsítette **je ne sais quoi** is jelentkezik. Az idézett szövegrész utolsó mondata pedig részben természetes folyománya az eddigi zseniálméleti hangvételű gondolatmenetnek, másrészt azonban utalhat a kor népszerű problémájának másik lehetséges forrására, a francia querelle des anciens et des modernes, tehát a régiek és újak vitájának egyik későbbi, XVII. század eleji hulláma-ra, mely korántsem zseniálméleti felhanggal, hanem jóval józanabb és racionalistább érveléssel, de szintén elválasztotta egymástól a költészet és a vers világát s ezzel megnyitotta az utat a prózai műfajok elméleti egyenjogusodása ill. a költői próza divatja számára (gondoljunk pl. Gessner idilljeinek óriási népszerűségére).

Hogy a probléma népszerűségét a századforduló utáni időkből is igazoljuk, említsük meg, hogy Kölcsey, aki 1817-es, híres Berzsenyi-bírálatát is a poeta és versificator megkülönböztetésével kezdi, már jóval korábban is értekezett erről, s hogy ebben egyik forrása éppen Kármán idézett szövege lehetett, azt ő maga bizonyítja. 1808. szept. 24-én Debrecenben keltezett, **A poézisről** c. tanulmányában, alig 18 éves ifjú költőpalántaként és Kazinczy újdonsült, alig néhány hónapos levelezőjeként írja:

"Lehet verset írni poézis nélkül, és lehetsz poeta versírás nélkül, ezt mondja a nemzet csinosodásának írója."²

Teleki László 1806-os **Buzgó esdeklésében**, melyet a Kultsár-féle pályázat alkalmából írt, ehhez a kérdéskörhöz jóval részletesebben szólt hozzá. Könyve 95. -ában így ír: "De hogy már a Poesisről különöbben szólnak; azt két részre oszthatom el, az egyik a gondolatok megválasztása, felsősége, és tisztasága, a mely az egyéb ékesen szólással is köz. A második az a meghatározott szóbeli köntös, a mellyel poetice gondolatainkat felruházzuk, feltzifrázzuk, és felöltöztettük. Az első az a tágasabb értelemben vett Poesis, mikor t.i. az ékesen szólás mellett, a felemelkedett Imaginaciónnak vagy képzelődésnek vagy legnagyobb játéka; a másik pedig a versificatió, vagy a verselés mestersége. E kettő hogy nem egy, az, avagy csak abból is ki tetszik, hogy sok Poemánk vagynak, a melyek nintsenek versbe öltöztetve, és a melyek még is a magok nemekben, elfelejthetetlen érdemű Poemák maradnak, ilyen p.o. a Telemachus etc. Ezek szerint azért nem lehet kételkedni, hogy ezen szót: Poema, igen széles értelemben kellessen venni, valamint azt sem vitatni, hogy a verseléssel egy határok közzé kell szorítani, mivel a Poemak alatt értjük a Theatrális darabokat is, a fenhejazó gondolatokkal, és inventióval telyes történt vagy történhető dolgoknak némely nemű leírását, s a t. Az így meghatározott Poesisra tehát, megkiváztatik a szép gondolat, az inventio; a versificatióra pedig, a szép tiszta Stylus, és annak bizonyos regulák, vagy metrum és Rhythmus alá való szorítása. A gondolatra vagy objectumra való nézve elosztatnak a Poemák az Epicumokra, Elegiákra, Lyricumokra, etc., a Verselés módjára nézve pedig a Strophákra, Hexameterekre, Distichonokra, Saphicusokra etc. Világosan kitetszik hát, mely nagyon hibáznak azok a kik e kettőt egybenelegyítik, vagy a kik a Poesisnak főbb tulajdonságát abban a tsupa kötött beszédben állittyák lenni."³ S a paragrafus végén az olyan formalistákról, akik csak a sokszor a nyelv törvényeivel is ellenkező formaművészetet becsülik, így vélekedik: "... hogy lehetne feltenni, hogy az a ki nem a dolog valóságában, és gondolatokban, hanem csak egyedül a külső köntösben keresi a Poesis mesterségét, igaz valóságos Poeta lehessen."

A rövidebb problémafelvetésekkel szemben Teleki alaposabb vizsgálata egyrészt kiszélesíti a poéma fogalmának jelentéstartományát, úgy, hogy az közelít a mai irodalmi műalkotás fogalmához s ebbe belefér a kültői prózában írott XVIII. század francia regény, a XVIII. század eleji

vers és próza-querelle egyik fő kiváltója és témája, Fénelon *Télémaque*-ja is. Másrészt viszont elhatárolja egymástól a műfajelmélet és verstan témáját, a műfajokat konstituáló erőt a költői gondolatban vagy a költemény tárgyában találván meg és nem - hagyományos módon - a verselés formájában; ezzel közelebb jut a korabeli jelentősebb poétikai törekvésekhez.

Kazinczy poétikai gondolkodásának maradványai, ahogy azok első-sorban levelezésében szétszórt megjegyzéseiben fennmaradtak, lényegében a nyelvújítási harcok idejére ill. a 20-as évek fordulójára gyakorlatilag fejlődésében lezárult rendszert mutatnak. Így a kor legtájékozottabb és legrészletesebb műfajelméleti rendszerével, a neolatin poétikák világára még latin nyelvében is emlékeztető Verseggy-esztétikával (*Usus aestheticus...*), amely 1817-ben jelent meg s így Kazinczy műfajelméleti felfogását már nem befolyásolhatta, nem szükséges foglalkoznunk. Teleki művének idézett részletei elvből hathattak volna Kazinczy felfogására, a valóságban azonban inkább arról van szó, hogy amennyiben ehhez hasonló, csak nem kifejezetten ilyen teoretikus igénnyel elhangzó Kazinczy-megállapításokkal lehet is találkozni, azok sokkal inkább közös forrásaikra, elsősorban a korabeli német esztétikákra és poétikákra vezethetők vissza. Ilyen általános műfajelméleti megfogalmazásokat azonban Kazinczynál hiába keresnénk, ezért szálljunk le az absztrakció alacsonyabb szintjére és az egyes műnemekre ill. műfajokra vonatkozó szétszórt megjegyzései között próbáljunk - némi rendszert keresve - tájékozódni.

Kiindulásul idézzünk néhány sort egy 1789-ben, Arankához írott leveléből, mely látszólag csak a lírai és különösen a dalköltészet természetére vonatkozó nézeteit jelzi. "Szükség, hogy a *Gesangot* a *Liedtől* - *chantot* *chansonettől* - a *cantot* a *canzo-nettotól* a Magyar is megkülönböztesse. Az első harsogó Epopaeákat, magassan repdeső Odákat - az utolsó szerelmes darabokat, nyugodalmas scénákról írt énekeket jelent..."⁴ - írja Aranka érdeklődésére arról, hogy mi a dal. Mitrovics erre vonatkozóan ezt fűzi hozzá értelmezésül: "Tehát mai értelmezését adja meg a dálnak, szemben az erősebb lendületű lírai műfajokkal s a rap-szódok énekeire visszavezethető epikus énekekkel."⁵

Ami a lírai műfajok szűkebb problematikáját érinti, nagyjából igaza lehet Mitrovicsnak. De ebből a Kazinczy-idézetből esetleg többet is ki lehet következtetni írója műfajelméleti nézeteiről. Mindenekelőtt egy lehetséges és közvetlen forrásukra utalnék. Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században* (Bp. 1971.) c. könyvé-

ben emlékeztet Kazinczy emlékiratának, a **Pályám emlékezetének** arra a "fionoman megrajzolt jelenetére, amidőn a Kazinczy-fiuk, Ferenc és Dénes Sárospatakon Eszterházy Károly egri püspököt köszöntik" és Ferenc komolyan megdolgozott köszöntő versén, öccse viszont az ő latin poétáiból össze-lopta versét. S felveti a kérdést, nem lehetett-e köztük Moesch Lukács poétikája?⁶ Erre vonatkozólag már 1977-ben igennel válaszoltam,⁷ mert szerintem épp ez a Kazinczy levélrészlet a legnagyobb mértékben valószínűsíti Bán Imre igen óvatosan, kérdés formájában megfogalmazott hipotézisét. Ugyanis Bán mutat rá a továbbiakban, hogy Moesch Lukács poétikájában a lírai műfaj tárgyalása során: "A lantos verssel kapcsolatban először az **óda** kerül tárgyalásra, majd - nagy meglepetésünkre - az **eposz**, nyilván azért, mert ezt is a **lyra** zengése mellett énekelték; a definíció így hangzik: "Epos autem est carmen lyricum, comprehendens divinas ac humanas heroicas res."⁸

Ezzel azonban Kazinczy poétikai nézeteinek csak az egyik lehetséges forrását találtuk meg; nem árt alaposabban megvizsgálni, hogy ez a megjegyzés a korabeli műfajelméleti gondolkodás melyik ágával rokonítja az ő gondolkodását.

A hagyományosabb és nyilván az újlatin poétikákban éppúgy, mint az újkor nemzeti nyelvein született poétikákban található rendszerezés többnyire két alapvető csoportra osztható fel; az egyik az igényesebb, és a neoarisztotelaiánus poétikák jelentősebb ágaként a beszédkritérium Arisztotelészre visszavezethető elméleti alapján két fő csoportra osztja fel az irodalmi műfajokat. Az egyik az, amikor az író maga beszél vagy más helyett beszél, a másik, amikor szereplőket beszéltet. Arisztotelész számára a cselekményt utánzó, mimetikus jellegű irodalmi műfajok két csoportja, az epikai és a drámai ennek az alapján vált el egymástól, az olyan műveket pedig, melyeknek nem volt cselekményt utánzó története, vagy nem tekintette értékes és művészeknek minősíthető alkotásoknak, mint Empedoklész tanítókölteményét, vagy egyszerűen azért hanyagolta el őket, mert nem voltak a rendszerébe beilleszthetők.

Az újkor neoarisztotelaiánus rendszereinek egyik fővonalaiban a szerzői beszéd közössége alapján a lírai, epikai és tanító-didaktikai költemények egy csoportba kerültek, a másik csoport pedig a drámai és egyéb párbeszédes művéké. Igaz, hogy a két beszédfajta keveredése miatt elég gyakran mint mixtum-ot, az epikát mégis különvették, de a kettős csoportosítás olyan szívósnak bizonyult, hogy a nálunk ebben a korban oly

népszerű Eschenburg esztétikai-poétikai kézikönyvében⁹ is ezzel a beosztással találkozunk. A két csoporton belül pedig a téma méltóságfoka szerint, valamint az ábrázolás milyensége szerint értékrendi különbséget állítottak fel a műfajok között; a szerzői beszéd lírát és epikát összefogó nagy csoportján belül tehát az ilyen műfaji értesültségű emberek számára magától értetődően kerül egymás mellé a líra fentebb neme, az óda és az epika fentebb neme, az epopeia. Úgy hiszem, Kazinczyt megjegyzése egyértelműen a neoarisztotelianus poétikai gondolkodás közelébe tájolja be.

A kevésbé igényes neoarisztotelianus poétikáknál még ez a kettős besorolás sem létezik, hanem helyette vagy valamilyen rendszer alapján, vagy teljesen véletlenszerűen sorolják fel az egyes műfajcsoportokat ill. műfajokat. Ha van rendszer, akkor az többnyire egy elképzelt történetiség alapján dolgozik, vagyis annak alapján, hogy racionalista korszakok műfajelméleti gondolkodása szerint mely műfajok keletkeztek az emberi történelem hajnalán s melyek fejlődtek ki később. Ilyen elképzeléssel csoportosítja a műfajokat pl. Gottsched poétikája.¹⁰ A még kevésbé rendszeres, mert a műfajok csoportosítására valamilyen közös elméleti alapot keresni nem is akaró csoportosítások pedig prearisztotelikus jegyeket is hordoznak; t.i. Arisztotelész már maga is meghaladta a mimetikus műnemek csoportosításával a műfajelméleti gondolkodásnak azt a fokát, amely a műveket kizárólag formai-verselési szempontok vagy a kísérő zeneszerszám alapján csoportosította. De hogy a beszédelv igényesebb alapvetésére épülő poétikák sem képesek meghaladni ezt a külső forma alapján való osztályozást, azt lépten-nyomon láthatjuk még a XVIII. század poétikaiban is, sőt továbbélve a XIX. század iskolai poétikaiban hasonlóképpen.

A felvilágosodás századának legigényesebb és a későbbi műnemi triádikusságot leginkább előlegező poétikai rendszerei többnyire szintén a beszédkritériumból indulnak ki, de egy, az Arisztotelészt megelőző megfogalmazása alapján, az újkor neoplatonista hullámainak jegyében, először talán Olaszországban, majd Angliában és az ő nyomukban főleg Németországban. Arisztotelésztől eltérően ugyanis Platón a Politeiában a beszédkritérium alapján hármas megkülönböztetéssel élt s ezek egyike a szerző magánbeszéde, melyre példája a régibb ditürambosz volt, a lírai és didaktikus megnyilatkozások közös összefoglalására megteremtette az elvi alapot. Németországban s közvetítésével nálunk azonban ennek a csoportosításnak legnagyobb hatású képviselőjévé egy olyan francia elméletíró lett, akit saját hazájában az enciklopedisták egyes csoportjaival való rossz

viszonya miatt nem is becsültek különösebben. Ez a szerző Charles Batteux volt, akinek a poétikai rendszerét, mely önmaga is fejlődött egyre újabb és bővebb, egyúttal modernizáltabb változataiban,¹¹ a korabeli német írók közül többen is népszerűsítették szemelvényes fordítással (Gottsched),¹² a korábbi és terjedelmileg szűkebb variáns lefordításával (Johann Adolph Schlegel)¹³ vagy a teljesebb kiadások német bővítésekkel is ellátott fordításával (Karl Wilhelm Ramler).¹⁴ Ő már határozottan abban a műnemi négyességben gondolkodott (epika, líra, didaktika, dráma), amely a legjelentősebb felvilágosodáskori poétikákban mintegy előkészíti a XIX. századi poétikai rendszerek műnemi hármasságát (líra, epika, dráma) s amelyet tulajdonképpen kár volt kiküszöbölni a műfajelméleti gondolkodásból; mert igaz, hogy a XIX. század irodalmi irányzatai úgyszólván kiszorították az irodalomból a tanítóköltészetet; a XX. században azonban különböző világnézeti előjelű változatai újjászülettek, a régi korok ilyen típusú költeményeinek a beleszorítása a műnemi triász líra-skatulyájába pedig kínos ellentmondásokhoz vezethet. Épp ezért vállalkozott nemrég egy kitűnő osztály irodalmár, Herbert Seidler arra, hogy a műnemi négyességet felélessze a Die Dichtung c. poétikájában.¹⁵ Batteux ezt az arisztotelészi mimézisz elvi alapján valósította meg, úgy hogy a lírából is utánzó művészetet csinált, mégpedig nem cselekményt, hanem érzelmeket utánzó művészetet. Ezzel a felfogással ugyan a zsenikultusz és különösen a Sturm und Drang jegyében erőteljesen vitatkoztak, kifejezésesztétikai alapról, de hogy ellenfelei oly élesen álltak volna szemben a gondolkodásával, mint ahogy azt az utókor poétikatörténetírása beállítja, erősen kétségbevonható. Erre vonatkozólag hadd idézzem a kifejezésesztétika legnagyobb tekintélyének, Herdernek egyik gondolatmenetét. Ez a fejtegetés az ő **Fragmente**-i II. kötetében jelent meg, mégpedig úgy, hogy közölte Abbt név nélküli elégia-tanulmányát s megjegyzéseket fűzött hozzá. Az egyik ilyen Herder-jegyzet arra kérdésre keresi a választ: "... ob die Ode wahre Empfindung oder Nachahmung sey?...", vagyis jellegzetesen a batteuxi poétika kérdésfeltevéseihez kapcsolódik. S Herder válasza így hangzik: "... ist die Ode ein wirklicher Ausbruch von Leidenschaft und Empfindung? Unmöglich! Wenn ich eine Ode nach der gewöhnlichen Bedeutung verstehe, so ist sie schon immer künstliche Sprache. Kann die Ode ein poetischer Ausdruck einer wahren Empfindung seyn? Ja, und billig sollte sie es durchaus seyn. Kann der poetische Ausdruck einer wahren Empfindung Nachahmung heissen? Meinetwegen! nur den poetischen Ausdruck betrifft das Nachahmende allein.

Die Empfindung bleibt die wahre, nur sie ist schon gelindert, dass die Einbildungskraft gleichsam ihren natürlichen Ausdruck in einen Ausdruck der Kunst überträgt."¹⁶ Ez a felfogás és megfogalmazás sejteti, hogy itt nem abszolút szembenállásról van szó, hogy az érzelemkifejezés a kifejezésesztétika számára is valamilyen művészi tagolást, más létformába való transzponálást jelent.

Nálunk az első jelentős poétikai rendszer, a pesti egyetem első esztétikai-professzorának, Szerdahelynek a rendszere ezt a műnemi négyességet honosítja meg poétikai gondolkodásunkban. Érdekes módon azonban a jelentősebb magyar nyelvű poétikai kísérletek azt mutatják, hogy a magyar műfajelméleti gondolkodás nem fogadja be ellenállás nélkül ezt a rendszert. Meg kell itt említeni Földi könyvét (pontosabb kéziratban maradt, s csak 1962-ben megjelent tanulmányát) **A versírásról**, valamint, Csokonai kísérletét **Az epopeáról közönségesen** c. tanulmányában. Földi a beszédmód szerinti kétféle csoportos neoarisztotelészi felosztási rendszert alkalmazza, míg Csokonai ismerteti ugyan Szerdahely négyes felosztását, de nem tartja kielégítőnek s ezért, mint Mezei Márta mondja: "... a szokásos formai tulajdonságok helyett a művészeti formák belső természetének alapján osztályoz..."¹⁷ Őt fő nemét sorolja fel a poézisnek, latin szakkifejezésekkel a heroica, comica, nativa, acuta, didactica s mindegyiket röviden jellemzi néhány tulajdonságával, esetleg hangnemi ellentmondásosságával, mint a komikai és didaktikai nemnél. Mezei Márta joggal beszél Csokonai rendszerre hiányosságairól, arról, hogy a formai szempont szinte teljesen háttérbe szorul, amit példaképpen megemlít, az viszont különösen érdekelhet bennünket: "... a heroikus nem körében pl. a fennköltség, a csodálat jegyei alapján együvé kerül a hősi eposz, a tragédia, az óda."¹⁸ Ne felejtsük el, hogy a heroikus hangnemű műfajok közül azok, amelyek az arisztotelészi beszédkritérium alapján is összetartozó jelenségeknek bizonyultak, Kazinczy poétikai tudatában is így jelentkeztek 1789-ben s így ő is, bár kissé konzervatívabb módon, a hagyományos keretekhez ragaszkodóbban, szintén érvényesíti a hangnem tekintetbevételének szempontját.

Viszont Verseghy *Usus aestheticus*a egyértelműen a műnemi négyesség rendszerére épül. Fő forrása közismerten Sulzer műve volt, amely ugyan az egyes poétikai fogalmakat külön szakkikkekben tárgyalja, de a szakkikkek egészéből szintén a műnemi négyesség rendszere rajzolódik ki elméleti háttérként. A német irodalom nagy nemzedéke Sturm und Drang-korszakában nem túl hízelgően nyilatkozott róla, talán Herder mutatott irán-

ta a legnagyobb megértést, de a későbbiekben a klasszikusok is többre becsülték; nem biztos tehát, hogy az a romantikus elméleti alapállású elftéles, melyet Sulzerrel és itthoni követőivel szemben a magyar irodalomtudomány hagyományosan hangoztat, teljes mértékben indokolt.

Visszatérve Kazinczy poétikájára, egyik sajátosságát, valószínű kapcsolatát a beszédkritérium alapján felépített és kettős műnemi csoportosítással élő neoarisztotelianus poétikai rendszerekhez már említettük. Ebből azonban korántsem lehet megmagyarázni Kazinczy teljes poétikai tudatát; számtalan olyan mozzanata van, mely elavultabb és - egyes esetekben - modernebb forrásokra utal. Arisztotelész előttinek minősíthetjük azokat a sajátosságait, melyek műfaji ismerveket elsősorban a külső forma, főleg a versforma alapján állapítanak meg. Modernebb elméleti alapúnak látszhatna viszont az a tónus-elmélete, amelyet elsősorban kiadói tevékenységében igyekezett hasznosítani. Mindkettőre elsősorban Berzsényihez írott nagy kritikai leveléből merítem a példát.

Közismert, hogy Kazinczy ezzel a kísérlévéll küldte vissza Berzsényinek a saját kezével másolt, mégpedig a már ugyancsak általa javított helyesírással és nyelvi "hibái" kiküszöbölésével; úgy azonban, hogy a nála maradó, Berzsényi kéziratát az utókornak szerencsésen megörzö "összszövegek" sorrendiségéhez képest alapos sorrendi változtatást is javasol Berzsényinek, az alábbi indokolással: "Három könyvre osztatom-fel a könyvet, mert a versek ennyi felé oszlanak dem Tone nach; s ha felosztva nem mennének közre, az olvasó nagyon fel fogna zavarodni a maga örömeiben, midőn a poétai régiókban lebegő Lantos egyszerre moralista lesz, vagy olly tónusu szerelmes panaszkodat mond, a millyenek itt a 3dik könyv közepe táján állanak. Ezen felosztással bizonyosan fog nyerni a Vers gyűjteménye. Az első karaktere így a fentebb nemü dal, noha ez osztán alább száll, a 2dik a magasabb repület, a 3dik a didacticus és Alltagspoesien."¹⁹

A "dem Tone nach" osztályozási javaslat felveti a kérdést, milyen tónuselmélet húzódnatott meg Kazinczy tónusfelfogása mögött? A normatív poétikák XVIII. századi, pszichológisztikus alapú feloldási kísérletei mellett ebben a korban jelentkezett egy radikálisabb álláspont is, a történeti poétika igényével fellépő Herderé. De ő sem tudja elkerülni a korábbi poétikaelméletekre jellemző hermeneutikai kör veszélyét, amennyiben azok is kacérkodtak az egyes műfajok történeti kezdeteire vonatkozó spekulációkkal. Herder az egyes műfajokat megkísérli visszavezetni vélt

eredetükig. Mindegyiknek a forrását primitív kultúrfokok népinek vélt műfajaiban találja meg. Viszont ezekből kikövetkezteti a műfaj ideáltípusát, amelynek jellemzőjét így nem az esetlegesebb formai jegyekből, hanem az ősi műfajtypust képviselő mű hangneméből, Ton-jából vonja el. Az ideáltipizálásba fulladó történetiség-igény eredményei így is a legveszélyesebbek a hagyományos műfaji kategorizálás gyakorlatára. Német nyelvterületen ilyen határozottsággal talán először mondja ki: "Nun gibt es also Elegische, Idyllenartige Oden; Ja wenn ein Monolog des Trauerspiels lyrischer wäre, wenn er ein lyrisches Ganze ausmachte, wie oft bei den Griechen: so könnte selbst ein Stück der Tragödie Odenmässig werden. Ueberhaupt kenne ich nichts so unbestimmtes, als die Worte: Ode, lyrischer Gesang, Idylle..."²⁰ Herder bírálata jogosan éri a többnyire nem egy-
 séges szempontok alapján ítélő hagyományos poétikai gondolkodást; meg kell azonban mondani, hogy a tónusba oltott műfaji eszmény alapján működő tipológiai műfajmeghatározásokat is jellemzi némi bizonytalansági tényező. Az ilyen típusú megállapításnak: "Es kann elegische Oden in vielerlei Sylbenmass, elegische Eklogen usw. geben..."²¹ nem túl nagy a rendszerező értéke, a leíró értéke viszont annál inkább, mert a korabeli líra stb., általában a költői gyakorlatból vonja le a megállapításait s az elméletírónak az irodalmi folyamatra visszaható tekintélyével felszabadíthatja az ilyen irányú költői tendenciákat.

Kazinczy épp e levél megírása előtti esztendőben tanulmányozta alaposabban Herder műveit; nem elképzelhetetlen, hogy ezzel a tónuselméleti gondolatmenettel is találkozott. De ehhez a tónus-felfogáshoz neki semmi köze sincs; ha olvasta, sem fogadta be, mert annyira idegen az ő gondolkodásának. E levél bizonyossága szerint az ő számára a költemény műfaji besorolását csaknem egyértelműen eldönti a formája: a rímes Berzsenyi-versek szép dalok vagy énekek, azok a versek pedig, amelyek a Horatius által közvetített görög monódikus formákban íródtak, szép vagy kevésbé szép ódák. A XX. század magyar irodalomtudománya számára az **A közelfő tél**, Berzsenyi egyik legnagyobb verse a legszebb elégiáinak egyike; Kazinczy számára nem okozhatott problémát műfaji besorolása; amikor az "összvegekben" még **Az Ősz** c. verssel találkozik, jó érzékkel ő javasolja a költőnek a cím megváltoztatását és Berzsenyi el is fogadja a javaslatot. De a minősítés így hangzik: "Szép óda." Tehát az aszklepiadészi ódaforma számára eldöntötte a műfaji besorolás kérdését. Legfeljebb az érdemel némi figyelmet, ill. Kazinczy részéről az jelez némi bizonytalan-

ságot, hogy **A közelítő télt** az első könyvbe helyezi el, a fentebb nemű dalok közé.

Lehet ugyan, hogy amit az utóbbi időben velem együtt többen is megkíséreltek, hogy herderi módon elégikus ódának vagy elegico-ódának minősítsék, szerencsésebb volna, mint bármelyik egyoldalú besorolás; ez azonban nem változtat azon, hogy Kazinczynak nem volt nagy érzéke a mendelssohni, majd Engel által is elfogadott kevert érzelmek problematikájához, de tény, hogy műfaji besorolásaiban nem találunk ilyen leíró célzatú bizonytalankodást, a herderi relativitásérzék hiányzik belőle s ezért számára nem léteznek olyan poétikai meghatározások, amelyek jelzős szerkezetben lépnek fel pl. elégikus óda stb. Az előfordul, hogy egy művet másnak minősít műfajilag, mint ami ténylegesen a saját véleménye szerint; ilyenkor azonban félreérthetetlen az irónikus, sőt szarkasztikus hangnem, mint amikor Csokonai "Lillás-trillás" **A reményhezjét** "rendes egy ódának" minősíti.

Ez a gondolatmenet viszont Kazinczy poétikai felfogásának a másik oldalára figyelmeztet; arra, hogy nála a beszédkritérium csak a műnemi besorolás első lépésében segít, a műfajba sorolás megítélésénél nagy szerepe van a külső formai ismérveknek. Ez önmagában nem volna nagy vétek; a kor egyik legjelentősebb és legkorszerűbb poétikai tanulmánya, Schilleré, a naiv és szentimentális költészetről, amikor kifejti álláspontját arról, hogy a modern kor szentimentális költészetének életérzéstípusai, a szatirikus, elégikus és idillikus, különböző mértékben eloszolva és dominanciájuk különböző fokain, de minden jelentős műben együttesen megtalálhatók, ennek az alapján lemond arról, hogy az általa kidolgozott filozófikus tipológiát műfaji rendszerezésre használja fel. Mint mondja: "... maguknak a költeményeknek felosztásában és a költői műfajok levezetésében egyáltalán semmit nem kell meghatározni (ti. az érzésmódok különbségén alapuló felosztásnak. Megj. tölem. Cs.L.). Mivel ugyanis a költő ugyanabban a műben sincs ugyanahhoz az érzésmódhoz kötve, azért ama felosztás nem vehető abból, hanem mindegyiket az ábrázolás formájából kell venni."²² Schiller tehát a saját és a herderitől lényeges vonásokban eltérő tipológiájának (nála ugyanis csak három alapvető érzésforma van, nem annyi, ahány lehetséges műfaj) csak leíró-értelmező értéket tulajdonít, de rendszerezőt nem. Kazinczy műfaji meghatározásaiból azonban a leíró-értelmező megközelítésből származó relativizáló tényezők, a német idealizmus filozófiája által minőségileg megemelt poétikai gondolkodás ismervei

meglehetősen hiányoznak; sőt kifejezetten gyanakvással kíséri a német elmélet pszichologizáló tipológiai kísérleteit. A Kölcsey-bírálaton felháborodott és tüzet fújó, ugyanakkor azonban a Kölcsey által használt költőtípológia helyességére vonatkozóan Kazinczyt megkérdőző Berzsényinek így válaszol a széphalmi barát az 1817. okt. 12-i levelében: "Ugy tetszik, Kölcsei (sic!) többet olvasta a Német Aesthetikusokat mint szükség volt. Belőlök merítette az objectiver Dichter és subjectiver Dichter ideáját."²³ Vagyis, miközben Kölcseyt alapjában védi Berzsényi felháborodásával szemben, német elméleti tanultságát eléggé érezhető szkepszissel szemléli.

Visszatérve tónuselméletének forrásaira, a Herderét mint szóbajöhető forrást lényegében kizárhatjuk. Megemlíthetjük még az általa kölcsönadott, elajándékozott német esztétikai és poétikai művek közül Sulzer esztétikai lexikonát is, melyben a tónus-elméletnek is jelentős szerepe van. Mint Scherpe mondja, Sulzer poétikai felfogását értelmezve: "Den Terminus "Rede" ersetzt er häufig durch "Ton", "Stimme" und "Sprache": Jede "Leidenschaft" hat ihre eigene Stimme, ihren eigenen Vortragston und ihre besondere Sprache. Der dichterische Laune entspricht ein bestimmter "rhythmischer Fall der Rede", eine bestimmte Tonart."²⁴ Ennek a felfogásnak már kétségtelenül több köze lehet Kazinczy tónus-elméletéhez; de aligha tekinthető a forrásának. Inkább csak megerősítette a már korábban, újlatin poétikáiból is meríthetett tudást, mint ahogy Sulzer és az egész XVIII. századi német műfajelméleti gondolkodás is rengeteg szállal kötődik az antikvitásig visszanyúló poétikai hagyományhoz. Lényegében ennek a tónuselméletnek a példája az Arankához írott levelének az a részlete, amelyből kiindultunk nézetei vizsgálatára. Ha a műfaj méltóságigényének megfelelő tónus mint a besorolást megkönnyítő ismérv fogsága előtt és után is rendszerező jellegű a megállapításaiban, a részletesebb besorolást is éppúgy a külső formai jegyek tették lehetővé számára, azzal a kivétellel, hogy a fogsága előtt más és a fogsága után is más műfajok álltak figyelmének előterében.

Ebből a szempontból megintcsak szimptomatikus az, hogy élete utolsó évében, 1831-ben hogyan képzelte el saját kiadandó művei csoportosítását. Ezt írta Toldy Ferencnek 1831. ápr. 6-i levelében: "A német Kiadók a Verseket chronológiai rendben szeretik egygy idő oltá kiereszteni, s miattam teheti minden a mit jónak lát. De én a magaméit szeretném a szerint fűzni rendbe, a hogy a bokréta kötő a maga virágait: - oda minden-

két, a hova őket a hely kívánja. Én első helyt a magaméi közt kevés számú Ódáimnak s dalaimnak adtam, mert az Óda méltósága elsőséget kívánt. Ezeket Epigrammáim váltják fel, melyek a Szobrászok és Festők miveikkel vannak összeköttetésbe - a görögnél az Epigramma is a lyrára tartozott. - Ugy jönnek a Ritornellák; Epigrammák ismét; s most a Szonetek, s legutól a koporsók és a tájdarabok. Ezeket követnék, bántó tarkaságban, a Vegyes Költések, s végre az Epistolák."²⁵

Kazinczy beosztása a lírai költészetnek adja az elsőséget, mégpedig úgy, hogy nemcsak ódáit, de dalait is fölébe és elébe emeli a többieknek. Ráadásul - a görög epigrammatörténet egy későbbi szakaszának felfogását követve, mert a korai szakasz nem lírai, hanem elégiai mértéke után elégiai költészetnek tekintette s az elégiát nem lant, hanem fuvola kíséerte - az epigrammáinak azt a csoportját, mely nem szatirikus tartalmú, tehát nem latinos, hanem a görög epigrammaeszménynek jobban megfelel, szintén a lírai művek közé sorolja. A további besorolás mai szemmel nézve zavarosnak tűnik (ritornellek, valószínűleg szatirikus epigrammák, szonettek egymásutánja), ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a kor sok műfajelméletében ezek szorosan összetartoznak, mindjárt kevésbé meglepő ez az elrendezés. A hozzá hasonlóan a beszédkritérium alapján kettős műnemi elrendezésben csoportosító és már érintett Eschenburg pl. az Epische Dichtungsarten c. első főcsoportjában a következő alfejezeteket nyújtja: I. Poetische Erzählung. 1. Aesophische Fabel. 2. Poetische Erzählung. 3. Allegorie. II. Das Schäfergedicht. III. Das Epigramm, und andere kleinere Dichtungsarten. IV. Die Satire. V. Das Lehrgedicht und die Epistel. VI. Die Elegie. VII. Die lyrische Poesie, VIII. Die Epopöe. S ezután következnek műfajainak másik nagy csoportja, a Dramatische Dichtungsarten. Itt is, mint a Moesch Lukácsot tanulható Kazinczy fejében, az epikus költészet két legmagasabb értékű faja, a lírai költészet és az epopeia egymás mellé kerül, s az epikus költészet III. csoportjában az epigrammát együtt találjuk az úgynevezett kisebb költészeti műfajokkal, vagy ahogy a korabeli műfaji tudat többnyire francia terminusokkal tartja őket számon, a petits poèmes-mel, amelyben az epigramma szoros formai fegyelmére és poénes szerkesztésére emlékeztető újkori versszerkezeteket értik: a szonettet, madrigált, rondót, triolettet s természetesen a Kazinczy által itt említett és általa is művelt ritornellt.

Saját műveinek publikálási sorrendjére vonatkozó elképzelései is egy meglehetősen hagyományos műfajelméleti rendszerhez kötődőnek mutatják

tehát élete végéig a magyar irodalom megújításának vezéréként számontartott Kazinczyt. Szerencsére ezek a hagyományos poétikai rendszerek voltak annyira rugalmasak, hogy az alapvető keretek fenntartása mellett képesek voltak magukba fogadni az újkor műfaji fejleményeit is. pl. épp azokat a kisebb műfajokat, a petits poèmes-t, amelyek hazai meghonosításába Kazinczy annyi energiáját fektette be s ezzel tényleg elévülhetetlen érdemeket szerzett költészetünk formai arzenáljának bővítésében. Egyébként ezek a viszonylag merev és kevésbé képlékeny műfajai keretek nagyon illettek az ő civilizáló étoszához; egy herderi vagy schilleri tipológia befogadása a költészet mélyebb értelmezéséhez vezethette volna el, de megfosztotta volna harcai közben az ítéletmondás biztonságától, hisz egy vezérnek nem annyira történeti távlatra és a viszonylagosságok felismerésére van szüksége, hanem inkább arra a hitre, hogy az ő kezében van a bölcsök köve s az igazság tévedhetetlen bizonyossága. Poétikai szempontjai európai összefüggések között már viszonylag elavultak (ne felejtsük, hogy Eschenburg műve 1783-ban jelent meg először) s ezt volt híveinek és tanítványainak két egymást követő emancipálódó nemzedéke is eszébe fogja juttatni; először Kölcseyéké, majd Toldyéké. Mégis megvolt a maguk pozitív szerepe Kazinczy irodalomújító küzdelmeiben.

Ha ezután az egyes műfajokról megfogalmazott vagy saját műveiből kikövetkeztethető véleményét vesszük röviden sorra, megállapíthatjuk, hogy a lírai műfajok között tett megkülönböztetéséhez, amint Arankának írott leveléből azt megismerhettük, nem teljes következetességgel tartja magát. Maga a levélbeli meghatározás is kétértelmű: a dal magasabb és alacsonyabb röptű válfaját különbözteti meg a német, olasz és francia szóhasználat terminológiai kettősségével s ebből arra lehetne következtetni, mint ahogy a szakirodalomban következtettek is, hogy a Gesang és a Lied mintájára ő az ének és a dal kettősségét választja el egymástól. De az ének mintájául mindjárt az óda és az eposz kínálkozik számára, későbbi terminológiai gyakorlatában pedig a líra magasabb nemét többnyire az ódával azonosítja, a dal és az ének megnevezéseket pedig különösebb megkülönböztetés nélkül, sem műfaji, sem értékbeli különbséget nem jelölően használja.

Saját ódája alig maradt fenn; legjelentősebb az **A tanítvány** c., míg **Az esthajnalhoz** címűről ő maga állítja azt, hogy csaknem fordítás Stolberg egyik ódájából. A harmadik is az 1780-as évek végén született meg s később dolgozta át szapphóivá, **Az áldozó** címmel. Legsikerültebb az **A tanítvány**; arra a Kazinczyra utal, aki a horatiusi ódaformák közül is

azt kedveli a legjobban, amelyik egyrészt a legjátékosabb, legnagyobb variabilitást mutatja, másrészt a korabeli német horatiánus líra egyik kedvelt formája is, az un. 3. aszklepiadészi strófát, mely a legnépszerűbb aszklepiadészi strófafajta, a 2. aszklepiadészi strófa variációja. Abban ugyanis az első három sor un. kis aszklepiadészi sor, az előbbiben viszont a harmadik kis aszklepiadészi sort pherekratészi váltja fel. Korábban kimutattam e versről, hogy mitologizálása is nagyon mérsékelt;²⁶ ugyanakkor azonban erős logikai inverziókkal a gondolatmenet felépítésében, ciceroniánus jellegűen sok kómból felépített periódusai tagmondatainak művi szétdobálásával teljesíti a boileau "beau désordre" ódai követelményét.

Ismételjük meg, hogy a lírai műfajok között a klasszikus ódát becsülte a legtöbbre; éppen ezért feltűnő, hogy önmaga ily keveset írt. Annál lelkesebben üdvözölte a jelentős ódaköltői tehetséget mutató Berzsenyt s azt üzentte neki Kis Jánoson keresztül már 1803-ban, hogy el ne térjen az ódák útjáról.²⁷ S az a némi irigységgel elegyes elismerés, amellyel levelezőpartnereinek ír Berzsenyi ódáiról s azoknak nagy számáról az övéhez viszonyítva, szintén a műfaj magasra értékelését mutatja.

Nagyon érdekes viszont Kazinczy vonzalma a pindarizáló Goethe Sturm und Drang-kori szabad ritmusai (freie Rhythmen) iránt. Sorba lefordította és az általa kiadott *Dayka-életműhöz* hozzákapcsolt saját fordításai (*Poétai Berek*) között kiadta a *Ganymedet*, *Prometheust*, *Das Göttliche* stb. S hogy a forma mennyire lenyűgözte, azt két saját szabad ritmusú verse, az *A lengeséghez* és *A bűnösök* című (különben nem jelentős versek) igazolja.

Nemcsak ódái, dalai sem jelentősek; legsikeresebb dala a Horváth Ádámhoz írott episztolába betétként beépített *Keresztes Bálint* című archaizáló románcszerű helyzetdal. Annyira képes volt megtéveszteni kortársait, hogy Földi indignálódott hangú levélben kér tőle magyarázatot: valóban régi dal-e ez s ha igen, akkor a keretet, amibe beleillesztette, a maga részéről elítéli.²⁸ Később Kazinczy maga is meg akarta szabadítani az eredeti kerettől, így a mai napig is szokás az episztola részeként is, de önállóan is publikálni. A stilisztikai archaizálás természetesen nem sikerülhetett túlzottan, a megtévesztés elsősorban a gót betűkkel történt nyomtatásnak és a helyesírás archaizálásának köszönhető első publikálása-kor, Kazinczy *Orpheus* c. folyóiratában; a kor daleszményét, némi szentimentális ízzel, nagyon jól kielégítette viszont, s ezt nagy tudatossággal

tette, mint Ráday Gedeonhoz írott soraiból kiderül: "A Tónus, expressio, és poetikai képeknek simplexeknek kellvén benne lenni, én gerlitzét, kis kertet (az az virágos kertet), pártát, guzslyot akarok benne emlegetni."²⁹

Érdekes, hogy másik sikerült dalát, a szintén a 80-as évek második feléből származó A tavaszhoz-t nem szerette, mert önkéntelen choriambusi lejtése nem felelt meg jambus-eszményének.³⁰ A német jambusdallamok mintájára született magyar verseket, különösen Verseghyét, még később is becsülte, amikor már szerzőjükről nem volt jó véleményrel és Csokonai dalaival közül is azt a műnépdalt kedvelte legjobban, a Parasztdalt, melyben jambikus lejtést ismert fel.

Egyébként a dallal szemben is fenntartotta a szépítés követelményét: "... a mindennapi nem dalba való. Szépet kell énekelni és szépen...",³¹ írta, s így nem csoda, hogy Csokonainak az általa teniersinek minősített, tehát a németalföldi festészet realizmusához hasonlított műzsájához nem túlzottan vonzódott. Fő problémája vele kapcsolatban a mendikás tónus, vagy ahogy az ő levelei alapján írott egyik német bírálatában Rummy fogalmazta meg, a "Togaten-ton", az iskolai modor; vagyis az, hogy még dalaiban is inkább a kollégiumi közösségek közénekeinek a stílusa ismerhető fel sok esetben. A magyar népdal természetéről akkor még a legőszintébb érdeklődőknek, (Csokonai, Pálóczi Horváth Ádám) sem sok fogalmuk volt, Kazinczy Goethe után visszhangozta, hogy a délszláv népköltészet sokkal felette áll a miénknek.

A líráról vallott felfogásának rekonstrukciója megköveteli, hogy néhány további szót ejtsünk egyéb versfordításairól. A 80-as évek végének anakreoni divatja őt is elérte; verstani érdekességű vitát folytatott róla Földivel leveleiben; ekkoriban fordított Horatiust is. Korabeli német lírát főleg dalszerű művek fordításában láthattunk ebből az időből. Fordította (mint már említettük) Goethe szabad ritmusait, de az eddig nem említett hasonló formájú, sőt a formát félig-meddig megteremtő Klopstock bárdköltészetének műveit is s amennyiben ez pindarizálásnak tűnt számára, lehet, hogy ezt is antikizáló tudattal; kétségtelen azonban, hogy a mai irodalomtudományi felfogás számára a német költészetet fordító Kazinczy vonzódásai nem látszanak egyoldalúan klasszicistának. Herder *Paramythienjéből*, melyet fogsága előtt prózában le is fordított s ki is adott, hármat szabad rímtelen jambusokba ültetett át éppúgy, mint Klopstock *Messiásnak* (amelyet egyébként szintén prózában fordított, de kiadni már nem tudott)

első énekét is. Ez a választék azt mutatja, hogy Kazinczy a kor egészen modern lírai törekvéseivel is lépést tudott tartani, mint műfordító.

Az utóbbi két évszázad triádikus műnemi rendszere számára lírai műfajok azok is, amelyekről a következőkben beszélünk, s amelyek Kazinczy esetében talán a legfontosabbak, mert elsősorban az ő munkásságához fűződik részben meghonosításuk, részben divatossá válásuk. De amint láttuk, a kor műfaji tudata számára ezek a műfajok nem számítottak vagy nem feltétlenül számítottak líraiaknak; az epigramma hol a gondolati költészet, a didaktika része (mint Batteuxnál), hol külön csoportot képez a kisebb formákkal (mint Eschenburgnál), a szonett e kisebb formák egyike, a költői levél, az episztola pedig a didaktika része.

Kazinczy mint epigrammaíró a **Tövises és Virágok** c. epigrammagyűjtemény 1811-es közreadásával lett közzismert. Epigrammái jórésze harcos irodalomújító szándékkal, a frontnyitás igényével születtek, a többieknek is a közizlés emelése a célja. Hagyományosan két fajtára szokták felosztani őket, az esztétikai tárgyú Virágokra és a támadó jellegű Tövisekre. Mintájukra vonatkozóan pedig a korabeli német irodalom leghíresebb epigrammái körül, Klopstock esztétikai tárgyú ill. Goethe és Schiller **Xéniái**-ban az irodalmi élet polémiáiban résztvevő epigrammái körül tájékozódtak; viszont igazat adhatunk Kazinczynak, aki kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy első epigrammagyűjteményének születése idején egyik német kortársának epigrammaköltészetét sem ismerte, ezért inkább a latin epigrammaköltészet maximája, a *difficile est satyram non scribere* mozgatta irodalmi tárgyú epigrammáinak megírásánál. Nem is teljesen logikus és indokolt két típusra osztályozásuk, mert az esztétikai tárgyúak sem mentesek a szatirikus hangnemtől s a csípős jellegűek is tartalmaznak esztétikai mondanivalót, állásfoglalást; legfeljebb a kettő adagolásának mértékében lehet megkülönböztetni őket.

Eleinte tehát a római epigramma martialis változata volt a mintája, későbbi epigrammáihoz viszont már hasznosíthatta a német epigrammaköltészet tanulságait is. Időnkénti nyilatkozataiból mégis úgy tűnik, mintha a görög epigrammát legalább annyira becsülte volna, ha nem többre, mint a szatirikus rómaidat. Szerinte: "... A Görög Epigrammák az emberi elme legszebb művei közé tartoznak. Minél egyszerűbb (simplex, einfach) az Epigramma: annál szebb a műve. - A kinek szíve van, tudja hogy mit ér a fájdalom csendes sóhajtatása, mit ér az a poetai szív, a mely a fájdalom szenvedését a nagyság érzése által enyhíti."³² A kétféle epigramma

megkülönböztetésül pedig azt mondja: "... a simplicitas tulajdona a Görög Epigrammának. A Rómaiaknak tréfa, pajkosság, trágárság kelle."³³ A kettőhöz való alkotói viszonyában Bajza epigrammatanulmánya szerint Kazinczy a martialis epigrammát izlésben felülhaladta, a görög egyszerűségnek viszont alatta maradt. A klasszikus epigrammák építkezési módjainak legtöbbjét megtalálhatjuk nála, a feszültség- és figyelemkeltés sokféle változatától a feszültség pointe-vel való feloldásának sok variációjáig; egyik legérdekesebb változata a dramatizált, amikor párbeszédet sző bele vagy - mint a Himfy-epigramma esetén - az egészet két személy, Dayka és Himfy párbeszédéből építi fel. Legtöbb epigrammájának sikerül megvalósítania a műfajnak Ramler-Batteux által leginkább hangsúlyozott egyik törvényszerűségét, az egy gondolatból építkezést; de ha túllép is ezen, fecsegővé ritkán válik, legfeljebb a formai keretek nyúga miatt a túlzott tömörítés, a feszesség eltúlzásának veszélye fenyegeti.

Nem kizárólag klasszikus formájú, disztichonos epigrammákat írt; találunk rímeket is; érdekes módon Csokonait kizárólag ilyenekkel "tisztelte" meg: mind a **Boileau után**, mind a **Jövendölés** - melyben Csokonai-motívumokat fűzött össze élesen szatirikus céllal s ezért még baráti körében pl. Desseffyben is visszatetszést szült - rímes, de az a Batsányira írott második és hasonlóan gúnyos, vagy a Berzeviczyre írt megértőbb epigramma is. Van aztán valóságos rímes értekezés is, **A szép és. jó c.**, amely a "sittlich schön" és "sinnlich schön" kérdésével foglalkozik s egy hosszú és főleg onomatopoeiával festő-gúnyoló szabad ritmusú vers is "epigrammái" között, melyet saját maga arisztophaneszi jellegűnek nevez, **A békák** című. Ez a formai változatosság ennek a műfajnak a vonatkozásában sem egyoldalúan klasszicizálónak mutatja Kazinczyt saját művészi gyakorlatában.

A szonettre térve át, Kazinczy először 1809-ben kezdi ismertetni barátaival szonettjét és a műfajra vonatkozó elképzeléseit, mégpedig Kis Jánosnak írt ápr. 11-i levelével. Ezt írja: "Sonettet magyarul soha nem írt még senki. Nyelvünknek éppen olly kevés Reimjai vannak, mint sok az olasznak, spanyolnak és portugallusnak, s ez a versnem elengedhetetlenül megkívánja a Ráday-scansiót; melly új nyűg. Ide járul, hogy a Reimok helyei szoros törvények által vannak meghatározva, úgy hogy őket, a nyolcz első sorokban ugyan, máshová általtetni nem szabad. Még sem elég: A legpoétaibb új nép olly szoros jármot vetett a maga Énekeseire, hogy ha a Sonett, mellyet irnak, nem **lélekragadó**, nem **édes**, azt Sonettnek nem is

veszi. Innen van, hogy a franciák és németek, kiknek verselések a mienknél olly sokkal könnyebb, alig mernek erre az ösvényre csapni. Göthe egyetlen egyet irt költeményeinek egy egész vastag kötetében (Tübing. 1807.), s abban is kimondja, hogy ő nem ir Sonetteket, mert **örömet egy darabból faragja képeit, itt pedig enyvezésre vagyon szükség.** Én még jobb német sonetteket nem ismerek, mint a Bürgeréi.³⁴ Majd közölve első szonettjét, első kommentárként még németül hozzáteszi: "Ohne Innigkeit, ohne Süsse, ohne hohe Cultur der Sprache, der Bilder, der Reime a **Sonett** nem **Sonett.**" Egy nappal később Desewffynek ezt írja: "Bürger, a német Poeta, azt mondja, hogy a Sonett reimjai ugy játszanak egymással, mint a Menuett fordítások, s igaza van. Én ezt a koszorut szeretném elnyerni."³⁵

Pár héttel később, május 25-én Berzsenyinek ír róla: "A Sonett felette nehéz schemája az olly reimtalan nyelvben irt daloknak, mint a millyen a magyar, kivált azért, mert a reimoknak nemcsak **tisztáknak**, hanem **igen szépeknek** is kell lenniük, s a dalnak mind sorai száma, mind a hely a hová egyik vagy másik reimnak esni kell, meg van szorosan határozva. A Németek és még a franczok is kifáradtak írásokban, s letettek rólok. Voss minap a Jénai Lit. Ujságlevelékben egy igen hosszú Recenziót is irt, mellyben a Sonett schémáját igen elmésen Procrustes ágyának nevezzi, melly a gondolatot ha hosszabb mint hogy 14 sorban elférjen, elnyesi, ha rövidebb, kicsigázza. De hát a deák (nem görög) distichon nem szenved illy Einschraenkungot, s által viheti e a gondolatot a 3dik sorba? s nem abban áll e a Kunsttalent, hogy a mit Einschraenkunggal ir, ugy essék-ki, mintha természetesen és önmagától esett volna így."³⁶

Vizsgálatunk szempontjából nincs nagy jelentősége annak a kérdésnek, hogy Kazinczy írta-e az első magyar szonettet; az viszont már érdekesebbnek minősíthető, hogy mikor írta ezt: 1805-ben, ahogy ő állítja, vagy csak 1809-ben, ahogy Abafi gyanítja³⁷ s amivel Kunszery is egyetért. Az teszi a keletkezés kérdését érdekessé, hogy ennek alapján lehet valószínűsíteni azt az okot, ami a műfaj felé fordította Kazinczy figyelmét. Ha ugyanis már közvetlenül a házasságkötése után megszületett volna ez a vers, érdeklődésének felkeltődése spontán és tisztán esztétikai természetű lehetett volna. Ez azonban valószínűtlen; nemcsak az előbb idézett, Berzsenyire írott levél szövege bizonyítja, hanem későbbi szonett-tanulmányának első alaposan kidolgozott vázlatja is, a Rumyhoz írott 1812. ápr. 30-i levele,³⁸ majd maga a **Tudományos Gyűjtemény** 1817/9. számában megjelent szonett-tanulmánya is,³⁹ hogy Kazinczy nagy figyelemmel kísérte a

Voss által kezdeményezett német szonettháború fejleményeit és igen alapos tanulmányok után vágott bele a műfaj művelésébe. A Berzsenyihez írott levél szövege viszont paradox módon azt bizonyítja, hogy amióta elajándékozta Sulzer esztétikai lexikonát, új példányát nem szerezte be vagy legalábbis abban az időszakban, amikor a szonettel kezdett foglalkozni, nem állt belőle példány rendelkezésére, különben nem tulajdonította volna a Prokrusztész-ágy hasonlatot Voss-nak, hisz Sulzer szócikkében nemcsak azt tudja, hogy ez a hasonlat német nyelven Bodmertől származik, hanem azt is, hogy a bodmeri hasonlat forrása Gravina.⁴⁰ Mindezt természetesen jól tudja Sulzer kiaknázója, Verseghy, amikor *Usus Aestheticus*ában a szonetról értekezik. Kazinczy 1809-es levelében még csak Bürgert dicséri meg a szerencsés német szonettszerzők közül, 1817-es tanulmányában már többször hivatkozik mint tekintélyre August Wilhelm Schlegelre is.

Tudjuk, Voss rigorózus antikvitáskultusza, grecizáló Homéroszfordítása a nyelvújító Kazinczy számára milyen állandó hivatkozási alapot jelentett; az is közismert és ezt 1817-es tanulmányában Kazinczy is megírja, hogy Boileau nyomán a klasszicisztikus izlés általában nem is becsülte nagyra a szonettet mint formajátékot. A kor poétikai tudata meglehetősen mostohán kezelte: vagy nem is foglalkozott vele, mint Batteux, vagy Eschenburghoz hasonlóan a kisebb költői formák között tárgyalta néhány mondatban a többi, az antikvitás után kialakult költői formával együtt. Voss a szonett elleni támadással tulajdonképpen a szerveződő német romantikusokat támadta meg, akik akkor még nem a szó mai értelmében használták - irányzatjelzőként s csak magukra vonatkoztatva - a romantika szakkifejezést, hanem minden, az antikvitás után született és nem antikizáló művet, művészt és irányzatot tekintettek romantikusnak s ebben az értelemben Dante, Shakespeare, Calderon, Cervantes és Goethe mellett számukra ennek a középkor óta alakuló, nem antik forrásokra támaszkodó romantikus irodalmiságnak a része volt a szonett is. Kazinczy választása az adott pillanatban tehát antikklasszicista választásnak minősül, amikor a német romantikusok cégérének tekintett műfaj mellett teszi le a voksot s a rá jellemző formai rigorizmust most egy nem antik versforma meghonosítása érdekében mozgósítja. Nem véletlen, hogy azok a fiatalok, aki ekkor gyülekeznek a zászlója köré (főleg a pesti triász és Kölcsey), oly lelkesen fogadják és saját próbálkozásaikkal is visszhangozzák mesterük kezdeményezését. Különösen érdekes ez a választása abból a szempontból, hogy döntése pillanatában ismeri bálványának, Goethének véleményét is a műfaj-

ról. Goethe ugyan a vitában nem foglalt állást a romantikus oldal ellen, sőt **Natur und Kunst** című szonettjében inkább szonettpártinak minősíthetően foglalt állást:

...Es gilt wohl nur ein redliches Bemühen!
Und wenn wir erst, in abgemessnen Stunden
mit Geist und Fleiss uns an die Kunst gebunden,
mag frei Natur im Herzen wieder glühen.

So ist's mit aller Bildung auch beschaffen:
Vergebens werden ungebundne Geister
nach der Vollendung einer Höhe streben.

Wer Grosses will, muss sich zusammenraffen
in der Beschränkung zeigt sich erst der Meister
und das Gesetz nur kann uns Freiheit geben.

de erről Kazinczy még nem vehetett tudomást; annál inkább tudott arról, mint tanulmányában idézi is, hogy Goethe miért nem rajongott a szonettért:

Ich schneide sonst so gern aus ganzem Holze,
Und müsste nun doch auch mitunter leimen.

De épp ez a mozzanat figyelmeztet arra, hogy ha Kazinczy döntésével ténylegesen a német romantikusokkal került egy táborba egy időre, döntésének **romantikus** jellegét nem volna helyes túlbecsülni. Ahogyan ugyanis ő lefordította magának Goethe álláspontját a Kis Jánoshoz írt levelében ("... ő nem ír Sonettekét, mert örömet egy darabból faragja képeit, itt pedig enyvezésre vagyon szükség..."), abból inkább az derül ki, hogy Goethe egy romantikusabb típusú, organikus műeszmény szemszögéből fanyalog a szonetten. Kazinczy pedig, aki szinte dicsekedve idézi fel a szonettírás nehézségeit s aki szonettjein nemcsak hosszasan és izzadságosan dolgozott, hanem a már kész szonettekben is, publikálásuk vagy íróbarátaikhoz való szétküldözgetésük után is tovább csiszolt, fűrt-faragott, jellegzetesen egy ilyen "enyvező", korrigáló és additív szellemű, inkább klasszicisztikus műeszmény nevében lett szonettpárti.

Bármilyen volt is saját szonettkultuszának indítóoka, hatásában - ha nem is olyan súllyal, mint nyelvújítási harcaival - szintén hozzájárult az irodalmi élet polarizálásához és azzal, hogy a 10-es évek ifjú nemzedéke csatlakozott hozzá, az idősebbek vagy azonnal szembefordultak vele (mint Verseghy), vagy némi vonakodó elismerés után tették ugyanezt (mint Berzsenyi és Döbrentei), a 20-as évekre a nemzedékek konfliktusában is szerepet játszó szonetttháborúba torkollott. De az is igaz, hogy addigra már nem a kor igazi irodalmi avantgard-ja, Kisfaludy Károly romantikus köre volt a szonett-ügy képviselője, s akik e vitát győztesen megvívták Berzsenyiék művészetfilozófiailag indokolt, de irodalomtörténetileg korszerűtlenné vált szonettellenességével szemben, bizonyos mértékig maguk is kezdtek kiszorulni az irodalom mozgásának fősodrából. S a szonettírás gyakorlata pedig a Kazinczy-epigonok sápadt klasszicizáló irodalmi másodvonulatába süllyedt le.

A nyelvújítási harcok évtizedében az ellentábor véleményét leghatározottabban és ahhoz hasonló történetfilozófiai és nemzetpedagógiai igénnyel, ahogy azt a 20-as évek szonetttháborújában Berzsenyi tette, Verseghy fogalmazta meg *Usus Aestheticus*-ában: "...számtalan gondolat és kifejezés sínyli meg vagy a megcsonkítást, vagy a kinyújtást, hogy a szonett keretét kellően kitöltse. Innen eredt az a verselőkre jellemző különleges olasz nyelv, amelyet a számtalan hangvetés és -átvetés valamint egyéb igazán abnormis szabadosság miatt egyedül csak a tudósok értenek. Gondosan őrködjének mindazok az emberek, akiknek a magyarság szívégye, azon, hogy ilyen ragály meg ne rontsa a mi anyanyelvünket. Nem azokat az időket éljük, és nem is a világ olyan tájait lakjuk, amikor és ahol a köznyelvből a tömeg számára érthetetlen szent nyelvet volna szabad alkotni: sőt e művecskében nagyon gyakran állítottuk és bizonyítottuk azt, hogy a költészetnek az a legnemesebb rendeltetése, hogy a köznépet humanitásra tanítsa. Azt se mondja senki, hogy az olaszhoz hasonló nyelvtani alakzatok és verselés hozzátartoznék a nyelv műveléséhez: a nyelvünket kiművelése érdekében nem szabad szókincsében különféle módon megcsonkítani, idegen szófüzésekkel és szójárásokkal megrontani, nyelvtani hibákkal teletűzdelni; se érthetetlen új tövekkel és képzésekkel megfojtani, hanem az analógia és az ennek alárendelt etimológia és jóhangzás segítségével a lehető legszabatosabb rendbe kell hozni és végül, ami a gondozás betetőzése, úgy kell művészi hatóerővel felruházni, hogy közben mindig a n y a-nyelv, vagyis minden magyar által használható nyelv maradjon."⁴¹

Verseghy ellen hagyományosan azt szokta felhozni a szakirodalom, hogy esztétikájában kevés a korabeli magyar irodalomra vonatkozó adat és állásfoglalás. Ez a tömör eszmefuttatás viszont kora magyar irodalmának legfontosabb törekvéseivel kapcsolatban fejt ki igen filozófikusan megalapozott és szinte megfellebbezhetetlen határozottsággal megfogalmazott ítéletet. Az sem véletlen, hogy ezt épp műve műfajelméleti részének a szonettéről szóló paragrafusában fejti ki; személyre való célzás nélkül a Kazinczy által indukált műfaj kapcsán ítéli el a Kazinczy-féle "mételyt", az irodalom- és nyelvújítást, annak leglényegesebb törekvéseit és elméleti alapját helyesen tömörítve, csak természetesen nem helyeselve. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy az irodalmi életből kiszoruló, attól fokozatosan elszakadó Verseghy azért a mozgások főbb vonalait és eseményeit élénk figyelemmel kísérte, a nagyobb távolság viszont nagyobb távlatot tudott neki biztosítani a fő erővonalak tendenciáinak, mozgásainak felismeréséhez és megítéléséhez; s az is kitűnik ebből, hogy a szonettdivat jelentőségét nemcsak hívei, hanem ellenfelei is felismerték.

Furcsa paradoxon, hogy Kazinczynak az egyetlen, egy költői műfajról írott és még életében publikált tanulmánya csak kevésbé műfajelméleti érdekű; szinte kizárólag verstani szempontból érdemel figyelmet. De eddig idézett leveleinek és tanulmányának egyaránt van egy olyan mozzanata, mely nagyon erőteljesen műfajelméleti vonatkozású s ott is a modernebb nézetekhez közelíti Kazinczy szonettfelfogását. Láttuk, hogy élete végén írt levelében Toldynak, versei akkor még tervezett kiadójának mit ír elképzelt ciklusbeosztásáról és ott a szonettek nem minősülnek a lírai költészethez túl közelinek. Itt viszont az a felfogás látszik dominálni, amely Sulzer lexikoncikkében is látható. Sulzer ugyanis meghatározásában így minősíti a szonettet: "Ein kleines lyrisches **Reimgedicht**...",⁴² s bár ő a rímes vers, költemény jellegét emeli ki eltérő betűtípusával, a mi szempontunkból most fontosabb a definíciót adó jelzős szerkezetnek a jelzői része, vagyis az, hogy Sulzer a szonettet a líra körébe sorolja. Kazinczy idézett leveleiben többször és tanulmányában is határozottan **dal**nak minősíti a szonettet, s ezzel szintén a lírai költészet körébe sorolja; de ennél tovább megy s egyik alfajával, a dallal azonosítja. Ez egyúttal ismét figyelmeztet arra, hogy Kazinczy a **dal**-terminust milyen tág értelemben használta; amennyiben kielégítette daligényét, tehát az óda fentebb repülésétől elmaradó, de a hétköznapinál magasabb röptű, többnyire szerelmes témájú, lágy, édes és epedő hangnemű líraiságra vonatkozó igényt, akkor bele-

fér ebbe a dalfogalomba, még akkor is, ha a formai kényszer oly távolra is viszi a modern értelmű, goethei ún. belső dalformától.

Kazinczy következő tárgyalandó kedvenc műfaja, az episztola vagy költői levél, nem nyert ekkora jelentőséget az irodalmi élet mozgásának befolyásolásában, mint a szonett. Látszólag ellentmond ennek, hogy a nyelvújítási harcok nyitóakkordja is - a *Tövises és Virágok* epigrammáin kívül - egy ilyen költői episztola volt, a Vitkovics Mihályhoz írott. Az is tény, hogy Berzsenyi 1809. utáni költészetére nagy hatása volt a Kazinczy által megteremtett műfaji divatnak; hogy pesti barátainak szűkebb köre, a triász lelkesen művelte ezt a műfajt stb. De az sem véletlen, hogy ellentétben a 20-as évek szonettepidémiájával és a körülötte folyó vitákkal ez a műfaj nem élte túl a 10-es évek végét - eltekintve természetesen Kazinczy szép Széchenyi-episztolájától - s, hogy ehhez épp saját szétszakadó tábora járult hozzá, amikor Kölcsény kimondta az ítéletet a műfajról Berzsenyi-recenziójában.

A korabeli költői levélelmélet jó összefoglalása olvasható Ramler-Batteuxnál. Az alig két oldalra összesűrített mondanivaló azonban már az első bekezdésben is kibővül egy kb. 20. oldalas értekezéssel. Az első megállapítás szerint ugyanis a költői levél egy tetszés szerinti személyhez irányított írás. Szabályai megegyeznek a levélírással, stílusa is a levélstílus és erről Ramler-Batteux - eltérően a költői levélről írottaktól, melyeket a III. kötetben lehet megtalálni⁴³ - a prózai műfajokról és a szónoklatról értekező IV. kötetében ír.

Mivel a költői levelet Kazinczy is a pedestris műzsa hatáskörébe utalta és hasonlóképpen nem választotta el lényegesen a stílusát prózai leveleinek stílusától - csak annyiban, amennyiben a versmondattan szükségyszerűen bizonyos nyűgöket rak a legszabadabb stílusra is - hadd foglalkozzunk itt a Batteux-féle gondolatmenet alapján úgy Kazinczy episztoláival, hogy elmondhassuk ennek kapcsán mindazt, ami a prózai levelezésének természetére és stílusára is vonatkozik.

Kazinczy, kora legnagyobb levelezője, nagyon is tisztában volt azzal, amit szociológiai tudatossággal fejteget Batteux, hogy a levél hangnemét meghatározza egyrészt tárgya, másrészt címzettje. Másképpen írunk fennköltebb vagy tudományosabb, mint a hétköznapi életből merített témákról s másképpen írunk a társadalmilag fölöttünk, velünk egy szinten s alattunk állóknak. Erről Kazinczy esetében értekezések sorát lehetne írni pl. Cserey Farkasnak - akivel pedig 1809-ben a napóleoni háború ese-

ményeinek eltérő megítélése miatt csaknem összerugja a patkót - soha egy szónyi megjegyzést sem tesz az elképesztő "helyesírására", mert Cserey társadalmilag fölötte áll; milyen udvariasan figyelmezteti ilyen hibáira Berzsenyit, mert társadalmilag egyenlőnek érzi magával és hogyan "szúrja le" Édes Gergelyt helyesírásáért, mert társadalmilag maga alatt lévőnek érzi. Érdekes tanulmány lehetne Kazinczy és levelezőpartnereinek kapcsolatában a megszólítás tónusa. Arisztokrata levelezőpartnereinek, függetlenül attól, hogy mennyire rokonszenvezik velük, mindig megadja a kellő tiszteletet fordulataiban. Íróbarátaival kapcsolatban eredeti eljárásaira figyelhetünk fel; fogsága után azokkal az írókkal, akikkel az irodalmi törekvések rokonságán kívül a személyes barátsága is kialakult, még ha társadalmilag alacsonyabb származásúak is, de saját érdemeikkel felemelkedtek, meleg tegező viszonyban van (pl. Virág, Kis János), másokkal a régi barátság alapján folytatja pl. Pálóczi Horváth Ádám; az általunk leginkább figyelmet érdemlő korszakban, irodalmi vezérségének korszakában az irodalmi élet köreibe lépőkkel azonban már nem olvad fel könnyedén, legtöbbször megtartja vagy megtartatja a magázódást, mint Csokonaival mindvégig főnntartotta. De itt is különböző az eljárása: Berzsenyit, aki röviddel levélbeli kapcsolataik fölvétele után még ájult tisztelettel áll levelezőpartnere előtt s esze ágában se volna magának kezdeményezni a pertu-t, ő szabadítja fel rövidesen a tegezésre.⁴⁴ Döbrentéivel majd egy évtizedes levelezés után sem olvad fel s végül Döbrenté az, aki az Erdélyi Múzeum első füzetének megjelenése után, önbecsülésében megnöve, letegezi következő levelében a mestert, aki morogva ugyan és nem szívesen, de ráadja magát a bizalmasabb stílusra.⁴⁵ Ezzel szemben Kölcsey hiába kísérli meg a barátságosabb stílusra való áttérést 1813. jún. 25-i levelében (azzal kezdi: "Forróbb vagyok, mintsem a hideg ceremóniáknak minden kötelékit öszve nem kellene tépnem...", majd végig tegezett levelét így fejezi be: "Ülök a legforróbb szeretettel"),⁴⁶ Kazinczy a stílusváltást észrevétlenül hagyja, egy Uramöcsémes stílusú levelet küld a legközelebb neki s ezután Kölcsey is visszatér az Édes Urambátyámhoz. A Kölcseyéhez hasonló kínos élménye magának Kazinczynak is volt pár évvel ezt megelőzőleg. Janikovich Miklósnak, akinek könyvgyűjteménye egy részét adta el s így váltak elég rendszeres levelezőpartnerekké, egyik levelét félreérti s így a tegezésre való felszólításnak értelmezvén, 1810. jan. 19-i levelét ilyen fejtegetéssel kezdi: "Nagy tiszteletű Férjfiu! Parancsolod hogy megszólításaim tónusát változtassam, s engedelmeskedem parancsolatodnak. A mi

végzetlenül szép nyelvünknek végzetlenül káros hibája az hogy nagyon aristocraticus nyelvvé tevénk; holott valaha nem volt az. A Tézéstől elállánk, holott az Istent tézzük; az nekünk igen is bátor közelítésnek tetszett... Az én tiszteletem Erántad ezen új mód által semmit sem veszített, mert ismerem érdemeidet, és ezen isméretnek jeleit e mellett is mindég örömmel fogom Erántad adni, s engedelmeddel vissza élni nem fogok."⁴⁷ Viszont a levelek keresztezik egymást s így Jankovich következő, magázó stílusú levele felvilágosítja Kazinczyt, hogy az előző levél "parancsát" félreértette; következő levelében ennek megfelelően visszatér a társadalmilag felette álló Jankovich "Méltóságos Urazásához", magázásához és meglehetősen megalázó módon kér bocsánatot: "Méltóságos ur! Most van szerencsém venni a Mélt. Urnak Jan 29d.-kán irt levelét. A Mélt. Ur abban erántam az új világ titulaturájával él. Elrettentem ennek látására, mert ez az (!) gyanítatja velem, hogy hibásan értettem parancsolatját hogy Eránta rómaival éljek. Ha így talál ez lenni, engedelemért könyörgök, s ime botlásomat helyre hozom."⁴⁸ S ezt a hangnemet őrzi még 1810. május 29-i levele is, csak az 1812-ből fennmaradt levelektől kezdve zavartalanul baráti az érintkezésük hangneme.

Batteux a levélstílust a retorikai stílus körébe tartozónak tekintí s ezért nem tagadja meg tőle a retorika virágait, de azon az alapon, hogy a szónoki beszéd virágai a természetes emberi beszéd virágaiból származnak; egyébként azonban megint a levél tartalmától és célzatától függően a legteljesebb stilisztikai szabadságot biztosítja neki a virágosságtól a leginkább leereszkedettig. Ezzel éltek is Kazinczy és levelezőpartnerei. Prózai leveleikben a gyerek vagy az asszony betegségének kezelési módjaitól aranyérgondjaikig (ez még poétai episztola témájává is vált, Dessewffy egyik episztolájában), vagy különböző pajzánkodásokig minden előfordul, ugyanakkor tudományos vagy fennkölt témák éppúgy belefértek. Batteux a szónoki numerozitást nem szívesen látja a levélben s ez Kazinczy körének levelezésére nem is különösebben jellemző. Ezért figyel fel jó szemekkel a kivételekre Kazinczy azonnal; mint pl. amikor három éves hallgatás után Berzsenyi megírja neki komor szónokiasságú levelét 1820-ban, a Kölcsey-recenzió utáni válságból való kibontakozás kezdeti szakaszában, a széphalmi barát így reagál e stílusra: "Elrémültem leveledre s szánom állapotodat a szeretet legforróbb érzéseivel. Te állapotodat félhalálnak nevezed. Leveled hamisnak kiáltja az állatást, mert lelkesebbet ép napjaidban sem irtál; ebben élet és erő szikrázik."⁴⁹

Batteux a további gondolatmenetében, bár elvileg nem korlátozza a műfaj tematikai lehetőségeit, stílusában mégis egy fokkal több gondot kívánt a költői, mint a prózai levélből. Témájában azonban dicsérhet, szidhat, elbeszélhet, filozofálhat, oktathat, értekezhet, vagyis szinte mindent csinálhat a didaktikai műfaj keretein belül. A hangnemek köre sem korlátozott, megintcsak az író és a címzett társadalmi állása szerint ("Jeder Ton in der Welt schickt sich für ihn: weil sein Styl sich erhebt oder senkt, nach Beschaffenheit des Stoffes oder nach dem Stande der Person, welche schreibt, und an welche man schreibt.") Példaként Boileau versét idézi a Rajnán való átkelésről, melynek a sorai eposzhoz méltóak, vagy Horatius levelét Augustushoz, mint a tónusárnyalatok lehetséges skálájának felső végletét. De azt is természetesnek tartja, hogy egyazon levélben tetszés szerint változzék a tónus és Kazinczy a műfaj eme licenciájával élt is bőségesen. Ramler-Batteuxnál: "Bey Gelegenheit einer politischen oder moralischen Betrachtung, erzahlt er eine heroische, komische, historische Begebenheit, von der edlen, mittlern, oder geringern Gattung. Ich habe gesagt, jeden Ton, der in der Materie liegt...", teszi hozzá korlátozásul, mert - amint megjegyzi - ha az író személy s akihez írja, folyamatosan azonos marad, akkor nincs értelme a téma megváltoztatásának. Végül még a költői levél megszerkesztettségének természetességére vonatkozó utolsó ajánlatként azt jegyzi meg: "Der Brief fängt sich an und endigt sich ohne Zubereitung...", vagyis se a levél kezdete, se a vége ne legyen erőltetett, mesterkéltten előkészített.

Kazinczy nem sokat foglalkozott elméletileg episztoláinak gyalogos műzsájával, viszont mindezekkel a Batteux által felsorolt lehetőségekkel élt. Sőt még többel is. Amivel Batteux könyve levélfejezeteiben nem is foglalkozik, de amire könyve epikai és prózai fejezetei szerint a kor poétikai gondolkodása épp hogy kezdett felfigyelni, amire azonban Kazinczynak jó iskolája volt Horatius episztola- és sermo-művészete, a drámai jelenetezésre a történetmondásban és az indirekt beszédre, azt mind megtalálhatjuk az ő episztoláiban; gondoljunk pl. a szinte drámaian megjelenített párbeszédre az író-elbeszélő, valamint látogatója, Hőgyészi Hőgyész Máté között a Vitkovics-episztolában.

Nem dolgozunk episztoláinak tartalmi elemzése, csak annak megfigyelése, hogy költői levélművészete mennyiben töltötte be kora műfaji elvárásait. Egyetlen episztolája mégis kivétel lehetne ezalól, mivel irodalmi kérdésekkel foglalkozik, mégpedig a Berzsenyihez írott. Témája igényesség-

généál fogva ez lehetett volna az ő Pisokhoz írott levele, "ars poeticá"-ja. De poétikai gondolatmenet helyett, Kazinczyra rendkívül jellemzően, elsősorban verstani és magyar verstörténeti episztolát kapunk, megtoldva némi állásfoglalásokkal a korabeli fő vitakérdés, a nyelvművelés tárgykörében.

Amennyiben azonban a műfaj természetére vonatkozó nézeteivel szorosán összefügg, néhány verstani problémát mégis kell érintenünk. A költői levelet is korán kezdte kultiválni, a fogsága előtti időkben; első levele még formailag követi a horatiusi mintát, hexameterben íródott (Baróti Szabó Dávidhoz), a második, Pálóczi Horváth Ádámhoz még szintén szabályos, hexameteres kerettel született, de már beleillesztett egy többször említett dalszerű románcot, a Keresztes Bálintot, a harmadik fogsága előtt született episztolája (Döme Károlyhoz) viszont a rímtelen jambussal próbálkozik s attól kezdve ehhez a formához lesz hű Kazinczy, mert: "Für die Epistolarische (pedestris) Muse ist der Tritt des Hexameters zu stolz, zu prächtig. Komoly darabokra a németes ötös-jambéjón felette alkalmas. Mely szép Don Carlos Schillerben! Irjuk Hexameterben, mi lesz. "Az dialogus; az Epistola több." Igen is, de az Epistola közelebb jár a Dialogushoz, mint az Epos tónusához."⁵⁰ Igaz, ez a forma néha hozzájárult ahhoz, hogy önmaga is csak versbeszedett prózának érezze pedestris műzsáját, de nem akadályozta meg az olyan fennkölt gondolatok kifejtésében sem, amelyek alapján az episztolaíró Kazinczyban Berzsenyi pindarozsi szárnyalású költőt látott, s amilyen hangnemű episztolaíról neki magának is az volt a véleménye: "Az én Epistoláim karaktere a Hochsinn."⁵¹

Az adott keretek nem engedik meg, hogy olyan műfajok problematikájával is foglalkozzunk, melyeket ő ugyan gyakorolt, mint az idill, róluk azonban Gessner életét ismertető tanulmánya ellenére sem írt semmi elméletileg relevánsat, vagy a dráma, melyre vonatkozóan, különösen a fogsága előtti időből, van néhány elméletileg kiaknázható megjegyzése, viszont Solt Andor fejtegetéseihez viszonyítva újat úgysem lehetne mondani dramaturgiájáról s ezért az érdeklődőt az ő művéhez utasíthatjuk.⁵² Az életírás kérdéseivel pedig más keretben szeretnék részletesebben foglalkozni; így még egyetlen műfaj kérdései érdemelnek alaposabb figyelmet, amely műfaj megítélésében a legteljesebb egyetértés mutatkozik még a nagy ellenfelek, Verseghy és közte is. Verseghy ugyanis Ususának egyik nagy fejezetében felsorolja az újlatin poézis számtalan alkalmi költői és formalista műfaját (pl. a képverset, a kubust stb., aminek a mai irodalomtudomány-

ban, hála az avantgarde-költészet formajátékainak, nagy a divatja) és a legélesebb hangnemben ítéli el őket. Kazinczy is ellensége volt látszólag mindenféle alkalmi költészetnek: minden új költő ismerősének lelkére köti, hogy az alkalmi, a személyhez szóló költészetet kerülje, hacsak nincs általános érvényű mondanivalója (e megszorítást Édes Gergely figyelmébe ajánlja, de ehhez hasonló intelmeket kap Csokonai és Berzsenyi is). A leoninus-költészettel szembeni gyűlöletének a formai szempontokon kívül a másik fő forrása épp az volt, hogy a leoninusok pl. Gyöngyösi János, a "tordai leoninus" esetében, de a pályája kezdetén Édes Gergelynél is a legtöbb esetben az alkalmi költészettel kapcsolódtak össze, vagyis azzal a későbarokk izlésűvé vált humanista költői műfajjal, amelyet a kor igényesebb költői már időszerűtlennek, a polgárosodó irodalmi élet viszonyai között egy régebbi, a mecénás-korszakhoz kapcsolódó időszak kövült maradványának éreztek.

Ismeretes, hogy nemcsak egyszeri figyelmeztetésként, hanem gyakran elmondta ugyanezeket a megjegyzéseket még a hozzá közelállókhoz is; Berzsenyinek pl. védekeznie kellett az ellen a "ceterum censeo" ellen, amellyel Kazinczy még a személyekhez írott ódáit is illette, különösen ha azok olyan arisztokratákhoz íródtak, akikért a mester nem rajongott. Épp ezért feltűnő, hogy ilyen mércével mérve Kazinczy izlése két esetben is "megbotlott", vagy legalábbis erőteljesen liberálisnak bizonyult. Az egyik, amikor baráti körében hosszú évekig a legszebb magyar versek között emlegette Kis Jánosnak azt a hümeionát, ha úgy tetszik, epithalamionját, amelyet baráti felszólítással ő "rendelt meg" saját házasságkötésére gr. Török Sophieval.⁵³ A másik pedig saját műve, a **Nagyság és szépség** c. költemény, melynek hasonló a tárgya és Kazinczy bármit is igyekezett belelátni és -magyarázni, a műfaja is; amellyel Sipos Pál és Kézy Mózes hasonló tárgyú verseivel versenyre kelve, Napóleon és Mária Lujza házasságát ünnepelte.

Nagyon érdekes megfigyelni azt, hogyan váltotta ki az első meghasonlást a mester és ifjú hívei között Kazinczynak ez a verse. A pesti kör véleményét nagyon óvatos fogalmazásban s az élesebb hangoktól - pl. Horvát Istvánétól - a magáét igen gondosan elhatároló módon írta meg Kölcsey, mégis kivehette belőle a mester azt a véleményt, hogy pesti barátai túlzásnak tartják, még ilyen epigrammai elmésséggel megtöltött epithalamiumban is, a mitologizálásnak azt a fokát, amit Kazinczy használt objek-

tumainak idealizálására. De oly óvatos a megfogalmazás, hogy alig sejti, ez volt a kifogás lényege. Kazinczy reagálásában egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a kritikát, s különösen a nyugodalmas hangon megfogalmazott kritikát ő milyen szívesen fogadja, de utána így ír: "Hogy epigrammai izlésű **eidüllionban** (festésben) az Epos Istenségeit Deus ex machina forma handelnde Wesen-eknek tenni **megbocsáthatatlan vétek**, azt nem tudtam s tudni soha nem fogom. Nincsenek e az Anthológia kis Epigrammájiban is sok olyan darabok, a melyekben Istenségek jönnek-elő? De ha nem volnának is: a Napoleon és Luiza házasságára írt f e s t é s k é b e n nem jelenhetnek e meg c u m d i g n i t a t e? Én azt tartanám, hogy igen."⁵⁴

Kazinczy tehát a kritikát tűrő természetének hangoztatása ellenére jellegzetesen túlreagálta Kölcseyék bírálatára adott válaszát; a levele kezdetéből ugyanis világossá válik, hogy a pestiek véleményéről csak Kölcsey leveléből értesült s más forrása nincs, e levélre pedig itt reagál. Kölcsey levelében azonban szó sincs megbocsáthatatlan vétekről, ezt csak Kazinczy hiperérzékenysége érezte bele s azonnal visszavágott, nemcsak azért, hogy az adott vitakérdésben a saját igazát bizonyítsa, hanem azért is, hogy a levélváltásban fellobbanó ellentétet saját táborán belül határozottan elfojtsa. A kor magyar querelle des anciens et des modernes-jeinek egyike zajlott itt le, s a túlzott klasszicizálásnak, a túlzott mitologizálásnak és az antik allúziókkal megtömésnek éppúgy ellenfelei voltak Kazinczy ifjú barátai, mint a francia viták modernjei, mint Fontenelle, vagy mint nálunk Verseyhy **Ususának** e tárgyú fejtegetéseiben. Kazinczy pedig egyelőre nem tűrte meg a saját táborában a modernség "felhorgadását", még ezután vetette alá ifjú híveit az eddiginél is alaposabb klasszicista agymosásnak, aminek következményeit azután, minden zsenialitásuk ellenére, olyan szomorú jegyekben lehet konstatálni Kölcsey bírálatában.

Végző soron elég ellentmondásos képet kaptunk Kazinczy poétikai nézeteiről. Kétségtelen, hogy sok minden nyugtázi őket a hagyományos klasszicizmushoz is, a neoarisztoteliánus poétikai rendszerek modernebb változataihoz is; mindez azonban nem akadályozta meg őt abban, hogy modern irodalmi törekvések élére álljon, modern vagy nálunk még meg nem honosodott formák behozatalát kezdeményezze; ezért az e téren kivívott érdemeit kevésbé vitathatóknak érzem, mint a nyelvújítás körüli álláspontjait.

Über die Poetik von Kazinczy

Die Abhandlung befasst sich mit den poetischen Ansichten von Ferenc Kazinczy, der Anfang des 19. Jahrhunderts eine leitende Persönlichkeit der ungarischen Literatur, Anführer einer Front der Ungarischen Sprachneuerung gewesen ist. Es wird festgestellt, dass diese Anschauungen in jener Zeit als nicht besonders modern angesehen werden können; sie knüpfen sich durch viele Fäden an das traditionelle neoaristotelische poetische System und an das humanistische Mediationssystem. Es werden seine Lyrikauffassung, seine die Gattungen der Epistel und des Sonetts betreffende Ansichten ausführlich erörtert, und endlich weist der Verfasser auf die Widersprüche seiner Anschauung bezüglich der Gelegenheitsdichtung hin.

Jegyzetek

1. Kármán József, **Válogatott Művei** Bp., 1955. 87-88.
2. Kölcsey Ferenc **Összes Művei** Bp., 1960. I. 394.
3. Teleki László, **A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései.** Pest, 1806. 190-191.
4. **Kaz. Lev.** I. 395.
5. Mitrovics Gyula, **Kazinczy Ferenc esztétikai törekvései.** Debrecen, Bp., 1929. 39.
6. Bán Imre, **Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században** Bp., 1971. 69.
7. Csetri Lajos, **Berzsenyi ódaköltészete 1808-ig.** (Eszmei és poétikai megközelítés). Kéziratot kandidátusi disszertáció Szeged, 1977. 210.
8. Bán Imre, i. m. 71.
9. Eschenburg, J. J., **Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften.** Berlin-Stettin, 1783.

10. Gottsched, J.Ch., *Versuch einer Critischen Dichtkunst* ... Leipzig, 1730.
11. Batteux, Charles, *Les beaux arts réduits à un même principe*. Paris, 1746.; uő: *Cours de belles lettres* ...I-IV. Paris, 1747-50.; *Principes de la littérature*. I-V. Paris, 1764.
12. Gottsched, J.Ch., *Auszug aus des Herrn Batteux ... Schönen Künsten...* Leipzig, 1754.
13. Batteux, *Einschränkung der Schönen Künste auf einen einzigen Grundsatz*. Übers. v. J.A. Schlegel. Leipzig, 1751.
14. *Einleitung in die Schönen Wissenschaften*. Nach dem französischen des Hrn. Batteux, mit Zusätzen vermehret von Karl Wilhelm Ramler. I-IV. Leipzig, 1756-58. (Én a Trattner-féle 1770-es bécsi kiadást használtam.)
15. Seidler, Herbert, *Die Dichtung*. Stuttgart, 1959.
16. Herder, J.G., *Sämtliche Werke. Zur schönen Literatur und Kunst*. I. Theil. Stuttgart-Tübingen, 1827. Fragmente zur deutschen Literatur. 2. u. 3. Samml. 282-283.
17. Mezei Márta, *Poétikai kérdések Csokonainál*. It 1974/2. 420.
18. Mezei M., i. m. 413.
19. *Kaz. Lev.* VI. 159-160.
20. Scherpe, K.R., *Gattungspoetik im 18. Jahrhundert. Historische Entwicklung von Gottsched bis Herder*. Stuttgart, 1968. 248. Az idézet a Suphan-féle kiadás II. 303.
21. Herder, i. m. 300.
22. Schiller, Fr., *Válogatott esztétikai írásai*. Ford. Szemere Samu Bp., 1960. 318.
23. *Kaz. Lev.* XV. 332.
24. Scherpe, i. m. 211.
25. *Kaz. Lev.* XXI. 521-522.
26. Csetri Lajos, *Kazinczy "A tanítvány"-a*. ItK 1969/2-3. 263.
27. *Kaz. Lev.* III. 48.
28. *Kaz. Lev.* II. 267.
29. *Kaz. Lev.* I. 302.
30. *Kazinczy Ferenc Összes Költményei*. Kiad.: Abafi Lajos Bp., 1879. I. 179-180.
31. *Kaz. Lev.* IV. 442.
32. *Kaz. Lev.* VII. 235-236.

33. **Kaz. Lev. X.** 402.
34. **Kaz. Lev. VI.** 322.
35. **Kaz. Lev. VI.** 325.
36. **Uo.** 380.
37. **Kazinczy Ferenc Összes Költeményei.** Kiad.: Abafi L. i. m. I. 200-201.
38. **Kaz. Lev. IX.** 432. pp.
39. Tudományos Gyűjtemény 1817/9. 38-48.
40. Sulzer, J.G., *Allgemeine Theorie der Schönen Künste ... IV.* Frankfurt Leipzig, 1798. 472.
41. Verseghe Ferenc, *A magyar nyelv törvényeinek elemzése. III. rész. 7. füzet. (A magyar nyelv művészi felhasználása. Szerk. Szurmai Ernő. Szolnok, 1977. 791-792.)*
42. Sulzer, i. m. 471.
43. Ramler-Batteux, i. m. III. 188-189.
44. **Kaz. Lev. VI.** 224.
45. "Kedves barátom, Szólljunk tehát a levelek szabadabb tónjában, - noha a gyakorlattól megszokni bajos; péld. én Szemerét, a kit igen nagyon szeretek, másként szóllítani, mint eddig szóllítám, nem tudnám. Így e, vagy úgy - az mind egy. A szív megérti a szívet akár így, akár úgy. Azonban ki merné tagadni, hogy minden tónak, minden színnek különös értelme van." **Kaz. Lev. XI.** 431.
46. **Kaz. Lev. X.** 431, 434.
47. **Kaz. Lev. XXIII.** 178.
48. **Kaz. Lev. XXIII.** 180.
49. **Kaz. Lev. XVII.** 363.
50. **Kaz. Lev. VIII.** 465.
51. **Kaz. Lev. IX.** 210.
52. Solt Andor, *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772-1826.)* Bp., 1970. 153-188.
53. Kazinczy Ferencnek öszvekelésére gr. Török Sophia-Antoniával nov. 11. 1804. (1805.)
54. **Kaz. Lev. VII.** 445.

"ÉRZÉKENY DALOK" VAGY "POÉTAI ROMÁN?"
Csokonai Lilla-ciklusának kötetkompozíciója

Kevés klasszikus költőnek adatott meg, hogy eredeti kötet szerkesztési szándékait a mai olvasó megismerhesse. A modern kiadói gyakorlat többnyire a tudományos célra készülő kritikai kiadás módszerét követi: a versek a megírás kronológiai rendjében sorakoznak egymás után. Így pl. Csokonai-nak a Szépirodalmi Könyvkiadónál 1967-ben megjelent *Összes Verseiből* nem derült ki, mi is az a Lilla-ciklus; Petőfi ugyanott 1974-ben megjelent *Összes Költeményeinek* tartalomjegyzékében hiába keresnénk a *Felhőkiklust* vagy a *Cipruslombok...-at*. Ez a szemlélet eleve holt tárgyként, de legjobban esetben is egy életpálya időrendbe fűzött dokumentációjaként kezeli a lezárt költői életműveket, semmi esélyt sem hagyva az olvasónak arra, hogy fölfedezze a verseket elrendező költői szándéknak, az egy műnél tágabb kompozíciós elvek érvényesülésének az esztétikumát.

A kötet, a ciklus a válogatás és a szerkesztettség többletét adja a mechanikus kronológiához képest. Sinkó Ervin szerint e többlet szempontjából Csokonai "a kötet kompozíciója iránti érzékével, megkomponálásának művészetével Ady Endre egyetlen és példátlan elődje a magyar irodalomban."¹ Az "egyetlen és példátlan" talán túlzás, hiszen Sinkó könyvének megjelenése óta bebizonyosodott pl. Balassi Bálintról, hogy valószínűleg egész életművét szerkesztett egésszé akarta építeni;² és gyanítom, hogy - ha nem is egyformán nagy művészettel és tudatossággal - minden költő komponálta, szerkesztette köteteit, régen és ma egyaránt. A költészet- és poétikatörténetnek érdekes adaléka lehetne a szerkesztési szokások és divatok koronkénti változása. Kazinczy pl. műfajok szerint rendezte verseit,³ Csokonai egyes köteteiben (Ódák, Anakreoni dalok) szintén, de a Lilla- kötetben ez az elv egyáltalán nem érvényesül.

Csokonai végső soron szerencsés költő, hiszen ha *Összes Művei*

nem is, de az 1974-ben és 1979-ben megjelent hasonmás kiadások⁴ hozzáférhetővé teszik eredeti verssorrendjeit szélesebb olvasói rétegekben is.

A Csokonai-szakirodalom igazán megkomponált ciklusnak csak a Lillát tekinti e kötetek közül. Csokonai maga a Lillához írott és először a második kiadásban megjelent Előbeszéd-ben "egy, és egymással összefüggő kis Poétai Román"-nak nevezi, és - a Himfy szerelmei-vel összehasonlítva - olyan kifejezésekkel jellemzi, amelyek az arisztotelészi kánonban epikus, történetet elmondó művekre vonatkoznak: "Az én Lillámnak **kezdeté** 's **folyásának nagyobb része** örvendetes, a' **vége** pedig orvosolhatatlan szomorú ...".⁵ A szerző indikációjának megfelelően a szakirodalom is így értelmezi a kötet szerkezetét: "A költeményeket olyan módon rendezi-fűzi nagyon tudatosan össze, hogy abból egy nagy szerelem történetének cselekménye és teljes lelki-érzelmi dinamikája bontakozik ki ...".⁶

A Lillával legrészletesebben Sinkó Ervin⁷ és Baróti Dezső⁸ foglalkozott. Szerkesztőelvének mindketten a **történetet** tekintik, és mindketten néhány nagy vers kiemelésével és alapos elemzésével közelítik meg a ciklust. Sinkót elsősorban az atmoszférája foglalkoztatja, "édes keserűségének" halálos szomorúságba hajlása. Baróti inkább esztétörténeti vizsgálódásokat végez, tagadva a rokokó és bizonyítva az "érett felvilágosodás" jelenlétét a ciklus minden részében.

Dolgozatomban a Lilla-ciklust mint összefüggő, megkomponált egészet vizsgálom, a versek egymáshoz való viszonya érdekel elsősorban, ezért egyes művek elemzésével és cikluson kívüli kapcsolataival csak kevéssé foglalkozom.

A vizsgálatot célszerű a ciklus elején elkezdni. Melyik tehát a Lilla-ciklus első verse? A kérdés a fölöslegességig menően egyszerűnek és problémátlanoknak látszik, hiszen a kötetet maga a költő rendezte sajtó alá. Az egyszerű kérdésre azonban meglepően sokféle választ kínál a szakirodalom. Úgy tűnik, a "cikluskezdő" címre legnagyobb eséllyel a **második** vers, Az én Poézisom' természete pályázik. Néhány idézet: Horváth János: "Kitűnő önjellemzése e szempontból Az én poézisom természete, a **Lilla-dalok e tulajdonképpeni prológusa**."⁹ Szauder József: "... ezt a versét ő maga is fontosnak tartotta, költői programjának tekintette s **ezzel nyitotta meg** a Lillát is."¹⁰ Sinkó Ervin szerint a kérdéses versben Csokonai "a maga rousseau-izmusát még egyszer modellálja a saját költői alkatának megfelelően": "Nem véletlen, hogy a **Lilla-dalok** - az elkerülhetetlen, a "gróf Erdődy-né ő nagyságához" címzett verses ajánlás után - is, **vagyis** a

kötet tulajdonképpen **első költeménye** régebbi fogalmazásában már Kármán Urániájában is megjelent...".¹¹ Baróti Dezső sajátos megoldást választ: ír egy fejezetet "A Lilla-dalok első verse" címen, amely az Erdődynéhez írott verssel foglalkozik ("Ezt ígéri a **kötet első verse**, a Gróf Erdődyné Ő nagyságához címet viselő **ajánlás** is");¹² majd Az én Poézisom természete c. verset is "előhang jellegűnek" minősíti és ennek is szentel egy fejezetet: "Az Erdődynének szánt dedikációt követő versről, Az én Poézisom' természetéről, **amelyet akár az első könyv első - s így erősen hangsúlyos - versének tekinthetünk**, többször elmondták már, hogy valóságos ki ars poética."¹³

Az I. és a II. számú verset Baróti is, Sinkó is élesen leválasztja a kötet további részéről és külön szerkezeti egységként foglaloznak velük. Ugyanakkor az **egész** Első könyvet az "ébredő szerelem" (Baróti), illetve "a szerelem első ámulatának" (Sinkó) a jegyében elemzik - vagyis úgy kezelik, mintha maga a "poétai román", a szerelem története **csak a III. verssel**, a címevel is kezdést sugalló Első szerelemérzés-sel kezdődne (az I. és II. vers ugyanis semmiképpen sem "ébredő szerelem"-ről szól).

Mitől ilyen zavarbaejtő a kötetkezdés? A két lehetséges ok közül az egyiket Baróti Dezső megírja, amikor számonkéri az ajánlás, az ajánló vers konvencionálisan különálló helyét és szerepét, noha maga is látja, hogy az I. versre nem illik az a szerep: "Némiképp meglepő, hogy ezt az elsősorban nem ajánlás jellegű, hanem a kötet következő részei felé mutató "előre jelzést" végül is az első könyvön belül olvashatjuk, noha műfaja szerint külön egység gyanánt inkább az egész élére kíváncznék. A problémát még tovább bonyolítja, hogy az utána következő vers, Az én poézisom természete, ismét előhang jellegű, és némiképp ellentmond annak, amit közvetlenül előtte olvastunk. Egyelőre nem tudom megmagyarázni, hogy Csokonai, aki a továbbiakban a ciklusalkotás művészeinek bizonyul, hogyan követhette el ezt a kompozíciós hibát."¹⁴

A zavar másik oka a kompozíció leegyszerűsítése egy (természetesen nem biográfiai érvényű) "történetre", amelyben alakító elvnek a lineáris időrendet tekintik: a ciklus **elején** tehát a szerelem **kezdetének** kell szerepelnie és így tovább.

Ennek a narratív értelmezésnek maga Csokonai vetette meg az alapját az Előbeszéd-ben, jogosságát tehát kár lenne tagadni. A kötet alaposabb vizsgálata azonban arról győz meg, hogy a tág narratív kereten

belül más kompozíciós elvek is érvényesülnek az egyes könyvekben. Csokonai nem vezette félre olvasóit a "poétai románt" illetően - de nem is mondott el vele mindent. A kötet teljes címét is ő adta, az viszont egyáltalán nem utal narrativitásra: "Lilla. Érzékeny Dalok III. Könyvben."

Egyidejűleg, egyazon kötetben többféle kompozíciós elv érvényesítése nem lenne szokatlan eljárás - így dolgozott pl. Balassi Bálint is.¹⁵

A szerkezet megfejtéséhez kiindulópontul természetesen én is a **ciklus első versét** választom: véleményem szerint ez az I. számú, a Gróf Erdődyné Ó Nagyságához.

A kötetkezdés bonyodalmaival vívódó Baróti, mint láttuk, kompozíciós hibának minősítette, és feltételezte, hogy esetleg nem is Csokonai követte el,¹⁶ hanem valaki más a könyv kinyomtatásának viszontagságos útján. Nem kompozíciós hiba, és Csokonai rendezte így. Baróti is idézi Csokonai 1802. nyarán Erdődynéhez írott levelét, amelyből a költő besorolási szándéka világosan kiderül: "A Nagyságodhoz való dedicatio is, **mely az első ódát teszi**, készen van, egy darabját mustrául ide iktatom:

Szép Lélek! Gyönyörű elme!
Gyönyörű test lakossa! stb."¹⁷

A Lilla-kötetet kéziratban ismerő Kazinczy közvetetten szintén a sorrend originalitását és hitelességét bizonyítja. Javítási szándékait ugyanis nemcsak a kötet egyes darabjaira, hanem valószínűleg a szerkezetére is ki akarta terjeszteni, és igen bosszantotta, hogy a debreceniek ezt nem hagyták:

"Sem a' rend nem jó, sem az Orthográfia."¹⁸
"Jó; legyen úgy; adja ki Kiss Imre Ur Lillát,
a' mint Lillát Cs(okonai) hagyta. ... De
ebben is van holmi, a' mi változtatást kíván.
Osztán a' rend ..."¹⁹

Meg kell még vizsgálnunk, milyen ajánlási és számozási gyakorlatot követett Csokonai a többi kötetében. Ahol egyáltalán van hagyományos ajánlás és/vagy ajánló vers, az annak rendje és módja szerint el is válik a kötet anyagától: a versek számozása csak utána kezdődik, és a "lajist-

rom" vagy "mutató tábla", vagyis a tartalomjegyzék sem tartalmazza: A' Tavas - Széchényi Ferencnének ajánlva, hozzá szóló ajánló verssel; Anakreoni dalok - Rhédey Lajosnak "ajánltatik", de ajánló verse Kazinczyhoz és Földihez szól. A Diétai Magyar Múzsának, a Dorottyának, az Alkalmatos-
ságra írt verseknek és az Ódáknak nincs ajánlása.

Ez a vegyes összkép egy szerző életművén belül megfelel annak a más műfajok történetéből is ismert 18. század végi helyzetnek, amikor is a hagyományos, személyhez, főúri pártfogóhoz szóló, szinte kötelező dedikáció szokása megszűnőben vagy legalábbis átalakulóban van.²⁰ Megtalálhatjuk még teljes formájában és funkciójában is (v.ö. Csokonainál A Tavas ajánlása); el is maradhat (v.ö. a négy dedikáció nélküli kötet); át is alakulhat pl. baráti gesztussá, literátorok egymáshoz forduló tisztelgésévé, vagy lehet e módszerek kombinációja (mint Csokonainál az Anakreoni dalok Rhédeynek szóló ajánlása, de költő-társaihoz írott ajánló verse). A Lillánál a metamorfózis előrehaladottabb esetével kell számolnunk: az ajánlás már a kötet szerves részévé vált, a kötet szerkezetében betöltött funkciója (mint látni fogjuk) sokkal fontosabb, mint köteten kívüli, társadalmi szerepe. Más szóval: A' Tavas című kötet teljes egész az ajánlás nélkül is; az Anakreoni dalok esetében sem vallja kárát a kötetkompozíció, ha elhagyjuk az ajánlásokat (bár itt az ajánló versben tudatosított emberi-költői kapcsolódás fontos információ); - de a Lilla elejéről nem lehet elhagyni az Erdődynéhez címzett verset, mert összezavarodik a kötet szerkezete. Ezt az ajánlást, még ha megtartjuk is hagyományos műfaji nevét, nem a ciklustól elkülönítve, hanem vele szoros és szerves egységben, **a ciklus első verseként** kell vizsgálnunk és értelmeznünk.

Az I. versben Sinkó Ervin kizárólag mecénásudvarló gesztust lát és emiatt negligálja. Baróti Dezső viszont felfigyel **előreutaló** szerkezeti szerepére és észreveszi a költő és a vers címzettje közötti párhuzamot is.²¹ De ezen az úton nem megy tovább, nem vizsgálja a párhuzam kötetben belüli funkcióját, hanem köteten kívüli társadalmi merészességét dicséri (ti. a főrangú hölgy és a szegény poéta hasonló érzelmi állapotának rajzát).

Az előreutalás, a történet időben későbbi részének elmondása a mű elején az epika ősi technikájához tartozik. Csokonai azonban az Erdődynéhez írott verssel nem egyszerűen előreutal a történet végére, hanem ezzel **teremt meg** (cikluson belül, hiszen cikluson kívül ott van az Előbeszéd) a kötet narratív értelmezésének lehetőségét. Az 59 lírai versből

Az elrendezéssel nem bontakoznék ki történet; de az első vers egy szomorú végű szerelemről szól, az olvasó tehát ennek a jegyében fogadja be, ebbe a keretbe illeszti a továbbiakat.

Az I. könyv nem az "ébredő szerelem" ciklusrészlete (folyamat), hanem a **viszonzatlan szerelemé** (állapot). A versek egymásutánja nem tükrözi egy történet időbeli kibontakozását, nem fejlődik az ébredő szerelemtől a kétségen és kérésen át a kivívott viszonzásig, hanem **variálja** a viszonzatlan szerelem témáját. Kipróbálja többféle műfajban, versformában, többféle lírai hagyomány jegyében: anakreontika (Esdeklő biztatás IX., Lillához XII.); petrarkista udvarló vers (A' bátortalan Szerelmes XIII., A' Tanunak hívott Liget XVII., Déli Aggodalom XVIII.); magyaros dal metrizálva (Édes Keserűség IV., A Rózsabimbóhoz VII., Tartózkodó Kérelem XV.); mitologikus-erotikus rokokó jelenet (A Duna nimfája XIV., Az alvó Lilla felett XVI.).

A fokozatok is változatosak: a szeretett lény hidegen elutasító magatartásától (Az Esztendő IV. szakasza, A bátortalan Szerelmes, Déli Aggodalom) egészen a viszonzás - igaz, csak egyetlen versben feltűnő - lehetőségig terjed a skála (Az én Poézisom természete II.). De e fokozatok nincsenek epikus "-tól -ig" sorba rendezve, pedig nagyon könnyű lenne ilyet összeállítani. Nem kellene mást tenni, mint az olyan verseket, mint Az Esztendő IV. Szakasza vagy a Déli Aggodalom a könyv elejére csoportosítani, és aztán a Tartózkodó Kérelem vagy Az Eleven Rózsához-féle, már sokkal bizalmasabb viszonyt sejtető verseken át eljutni a könyv végén Az én Poézisom természetéhez, a beteljesüléshez:

"Bádjadt nótánk vég szózatja
A' szép Tájt elszunnyadtatja;
'S addig andalgunk az esti hajnalon,
Még egymás ölébe hullunk a' Dalon."²²

De az Első könyv szerkezete nem is hasonlít erre. A két kezdő vers két végletet: teljes értékhiányt (pusztává lett világ, sírás, Lilla elvesztése: I. vers) és értéktelítettséget (idilli táj, költészet, beteljesülő szerelem - II. vers, Az én Poézisom természete) képvisel. Ugyanez az ellentét jelenik meg az Első könyv végén: az utolsó előtti vers, a Déli aggodalom (XVIII.) a szakirodalom egybehangzó állítása szerint a viszonzatlan szerelem kínjainak legpetrarkistább, szinte teljes reményte-

lenséget árasztó verse; a Megkövetés (XIX.) ehhez képest pozitív véglet: Lillát "Egy pár csókkal" békíti a szerelmes költő. Az egész Első könyvre (a már említett variációkon kívül) ez az ellentétező szerkesztésmód jellemző; a teljes visszautasítás és a majdnem-viszonzás versei szinte egymásba fordított fésűk fogaiként helyezkednek el, a könyv elején, közepén és végén egyaránt szerepel mind a két féle:

II. Az én Poézisom természete

III. Első szerelemérzés

IV. Édes Keserűség

VI. Az Esztendő IV. Szakasza

VII. A' Rózsabimbóhoz

IX. Esdeklő Biztatás

XI. Az Eleven Rózsához

XIII. A' bátortalan Szerelmes

XV. Tartózkodó Kérelem

XVI. Az alvó Lilla felett

XVII. A' Tanúnak hívott Liget

XVIII. Déli Aggodalom

XIX. Megkövetés

Ez a variáló-ellentétező módszer inkább lírai, mint narratív szerkesztési eljárás.

Az Első könyvet ugyanakkor szoros szerkezeti szálak fűzik a Harmadik könyvhöz. Az Erdődynéhez írott nyitóvers és párja, A' Pillangóhoz (a ciklus LVIII., utolsó előtti verse) az egész ciklus értelmezésének a kulcsát adják. A költő sorsa itt is, ott is egy-egy nőalak sorsában tükröződik, tudatos párhuzammal:

"Tudom, midőn siránkoztál

Halálán Czinderydek..."

"Én akkor Lillát sirattam,

Azt a' szépet, azt a jót..."

(Gróf Erdődyné Ő Nagyságához)

"Ah! szárnyad eszembe juttatja

Psychét, 's az ő bánatjait,

És a Psyché gyötrő bánatja
Tulajdon Lelkem kínjait."
(A' Pillangóhoz)

A földi nő elmondott és a mitológiai alak megidézett sorsa a **szerelem elvesztése** és a szenvedés. A földi szintéren jóvátehetetlennek tűnik a veszteség (a szerelmes meghalt); a párhuzamos történetek közül mégis ebben nyílik a legegyszerűbb kiút: egy új szerelem megszünteti a szenvedést. A mitológiai szintéren Psyche gyötrődése csak isteni beavatkozásra szűnhet meg, a hősnő Olympusra emelésével – vagyis az öröklétbe való átlépéssel, amely értelemszerűen a halandó létezés megszűnését, a halált is jelenti.²³ Ezzel világosodik meg az egymásba tükröződő történetek szerkezeti játékának értelme: a költő saját sorsának lehetőségeit jelentik. De a földi szintér megoldása számára lehetetlennek bizonyul; a ciklus végén nem marad más útja, mint Psychéé: a halál. A ciklus szenvedő szerelmese **költő**, mint azt több vers is hangsúlyozza (Az én Poézisom' természete, A' Poétákban lakó Istenség, Két Szerető Dalja, Lillához, távollétben, A Békekötésre, Köszöntő, Habozás, A' Pillangóhoz). Így a Psyché-sors végső fordulatának is fontos jelentése lesz: Az Olympusra emelkedés ebben a kontextusban a költői halhatatlanság ígérete. Ez magyarázza a ciklus végén megforduló értékrendet: az elmúlás, a halál zord fenyegetésből a lélek kíváncs, vágyott és hívott platonikus menekülésévé válik:

"Óh, mikor lesz, hogy bús kínjában
Letöltöm hernyó- életemet,
És szemfedelem púpájában
Kialszom szenvedésemet?

Mikor lesz, hogy Lelkem letévén
A' testnek gyarló kérégeit,
'S angyali pillangóvá lévén
Lássa Olympus' kertjeit,..."
(A' Pillangóhoz)

"Érzem: e kétségben
Volt erőm elhagy,

Fáradt lelkem égbe,
Testem földbe vágy."
(A' Reményhez)

Az I. és az LVIII. vers szoros összetartozásán kívül is kapcsolatok sorozata állapítható meg az Első és a Harmadik könyv versei között. A IV. számú Édes Keserűség-re címében is pontosan felel a XLVI. A' Keserű Édesség. Az én Poézisom természete (II.) párja A' Békekötésre (XLIII.) ars poeticája.²⁴ A' Rózsabimbóhoz (VII.) ajándékküldése fordul visszájára a Lilla búcsúzálogjai-ban (XLVIII.) Az alvó Lillának a holddal és a csillagos éggel üzenetet küldő Az Éjnek Istenihez (V.) motívumai térnek vissza az alvó Lillának a holddal és esti szellővel üzenetet küldő Siralom (LII.) versszakaiiban. Az Esztendő IV Szakasza (VI.) ugyanúgy az évszakoknak a szerelmesekben tükröződő jelképes értelmével játszik, mint a Köszöntő (XLIV.) A' Tanúnak hívott Liget-ben (XLII.) a természet a viszonzatlan szerelem kínját mondja el a költő helyett; A Tihanyi Ekhóhoz-ban (LIV.) az elveszített szerelemét. Ezek a motívumok és helyzetek a Második könyvben nem fordulnak elő.

A Harmadik könyv abban is hasonlít az Elsőre, hogy szintén a variáció látszik rendezőelvének. A variált téma a **szerelem elvesztése**. A változatok: a lány hűtlensége (Szemre-hányás XXXIX., Siralom LII.); a férfi hűtlensége (Megkérlelés XL.); a férfi elhagyja a lányt (Lilla búcsúzálogjai XLVIII., Az Eltávozás L.); a lányt szakítják el erővel a férfitől (Az utolsó Szerencsétlenség LI., A tihanyi Ekhóhoz LIV., Még egyszer Lillához LV.).

Ezek a szituációk aligha tekinthetők **egy** történet részeinek. Ha mégis úgy olvassuk őket, az az I. versbe foglalt dekódolási utasításnak köszönhető, amelyet a ciklus végén megerősít az egész "történetet" a mitológia szintjén újrafogalmazó A Pillangóhoz (LVIII.) és a nagy összegző vers, a ciklust egy lélek történetévé átfordító-szubjektívizáló A' Reményhez. (LIX.)²⁵

A Második könyvben Baróti Dezső szerint "az előző oldalakon megkezdett történet az epikus szerkesztés törvényeinek megfelelően az időben folytatódik tovább."²⁶ Mivel ilyen történetet a könyvek belső kompozíciójában nem tudok fölfedezni, megállapításával nem értek egyet. Sinkó Ervin értelmezését inkább el tudom fogadni: "... a boldog jelennek dalai...", "... a pillanat minden érzéket betöltő élvezete."²⁷

A Második könyvben nem érvényesül az Elsőre és a Harmadikra jellemző variációelv. Rendezett szerkezetet a forma ad. A könyv elején a ciklusban egyébként alig előforduló rím-szerkezet ismétlődik többszörösen (a a b c c b: XX., XXII. és XXVI. vers; illetve variációja a b a b c c b: XXIII. és XXV. vers: közös a versszakot zárt egységgé összefogó visszacsapó rím). A könyv második felében még kétszer fordul elő az a a b c c b rímelés (XXVIII. és XXXII.). Közben a XXVII. verssel elkezdődik a könyv végéig tartó anakreoni-nem anakreoni szabályos váltakozás.

Egyik sorozatba sem illik a XXIV. vers, A' Szépek Szépe párosrímmű felező tizenkettőseivel. Az egynemű élményvilágot azonos stílusszinten és erre a részre jellemző verstechnikával megfogalmazó és emiatt magába záródó, a ciklus többi részétől elkülönülő Második könyvet ez a vers kapcsolja vissza az Első és előre a Harmadik könyvhöz. A nyitóversben feltűnő "sáppadt Idő", A Szépek Szépe a ciklus közepe táján és a Harmadik könyvben az Újesztendei gondolatok: ezek a versek együttesen adják a ciklus időképét. "Kurta filozófia" ez is: az emberi szenvedésen nincs hatalma az időnek, a szépség, a boldogság, a szerelem viszont ki vannak szolgáltatva neki:

"Ah! egy vén Tölgynek aljában
Láttam a' sáppadt Időt,
Sereg szű pesgett markában.
Ah, melly sírva kértem őt,

Hogy törülje ki belőlem
Lillát és a' bánatot! -
De ő elfutott előlem,
Könnyezett és hallagatott."
(Gróf Erdődyné Ő Nagyságához I.)

"Isten! hát csak azért formálsz illy' Remeket,
Azért árasztasz rá minden szépségeket,
Hogy egy Légyen szódat elrontó Múljonnal
Minden grátziákat eltörülj azonnal?"
(A' Szépek Szépe XXIV.)

"Igy az Ifjúság maga

Majd elrepül vidor tekintetéről,
És az Ámor' csillaga
Eltűnik ám kacsingató szemedről.

Akkor, ah! rózsáid is
Nem fognak úgy kis ajkadon nevetni,
Akkor érző szived is,
Ah, nem tud úgy örülni és szeretni."
(Újesztendei gondolatok XLII.)

Sinkó Ervin a *Romeo és Júliához* hasonlítja a Lilla hangulatát, a boldog szerelmes történet elkerülhetetlen sodródását a tragédia felé. De a sötét háttérrel nemcsak az adja, hogy tudjuk a történet szomorú végét, hanem ez a vissza-visszatérő figyelmeztetés is az Idő és az Elmúlás kikerülhetetlen törvényére: az I. versben röviden intonálva csak, A' Szépek Szépé-ben memento moriként, az Újesztendei gondolatok-ban pedig kozmikus és filozófiai távlatokba emelkedve.

A' Szépek Szépe régi európai költői hagyományhoz kapcsolódik, a szerelmi költészet egyik ágához, amely a múlt idő hatalmát paloták és kővárak mellett leginkább a női szépség mulandóságával szokta példázni (pl. Villon: Ballada a letűnt idők asszonyairól, A szép fegyverkovácsné panasza öregségében), és e fenyegetés árnyékában sürget szerelemre (pl. Marvell: To his Coy Mistress), illetve ezt ellentétezi a szerelem örök és nemmúló voltával (pl. Balassi: Idővel paloták...). Csokonai versében megvan a szépség dicsérete, a figyelmeztetés a mulandóságra és a szerelemnek az örök törvénnyel dacoló hatalma. Lényegében erre a sémára épül fel az Újesztendei gondolatok is: a "paloták és kővárak" helyén az univerzumtól az egyénig tartó rész, majd Lilla szépségének a dicsérete, a figyelmeztetés szépség és szerelem mulandóságára és felszólítás a még birtokunkban lévő ifjúság élvezetére. Rokonsága ezzel a hagyománnyal egyenesen kötelezővé teszi a fordulatot a filozófiai részről az egyénire. Ugyanakkor a vers gondolatmenete már a modern kozmológia és történetfilozófia világában mozog: ezért nehéz felismerni rokonságát a régi típussal.

A Lilla-ciklusban a Második könyv a legrövidebb: 18 vers (az Első 19, a Harmadik 22). A 18-ból 12 Lilla szépségének a dicsérete. Ennek a könyvnek ez az igazi karaktere. Lilla szépségét ugyan már az Első könyv versei is magasztalták, de a Második könyv látásmódja más: olyan, mintha

az eddig teljes nagyságában látott alakot egy kamera olyan közelre hozná, hogy már csak részleteket látunk: a száját (A' Méhekhez; Ámor, Guarini után; A' Szamócza; Az eltévedt Lélek; Lillám Szácskája); a szemét (A pillantó Szemek; Tháles); arcán a gödröcskét (Tháles), mellén a szeplőt (A Szeplő). Más technikával, de szintén felbontja a Lilla-képet A' versengő Érzékenységek. A részletek kiemelése és felnagyítása, az egységes kép széttördelése, részeinek szétválasztása és egyenkénti közelhozása kizárja, hogy ezekbe a versekben bármi más beleférjen az éppen invokált szácskán, szeplőn vagy jó illaton kívül. A Második könyv sajátos Lilla-mitológia: mintha pontról pontra igazolni akarná a Szépek Szépe állítását a Helenán túltevő szépségről. A memento morit, a ciklus időfilozófiáját és a Psyché-motívuma szerepét együttesen figyelembe véve értelmezhetjük a Második könyvet: domináns jellege, a **szépségdicséret** tulajdonképpen a szépség versbe mentése, időtlenné formálása, megszöktetése a múló idő elől - az egyetlen lehetséges módon, művészetbe a művészetté transzponálva.

A Lilla-ciklus, kilenc anakreoni verset tartalmaz. Mind a kilenc szerepel az összesen 18 versből álló Anakreoni dalok-ban is (nem mindig azonos címmel). A nagyszámú egyezés is bizonyítja, hogy Csokonai **kötetekben** gondolkodott, amikor műveit sajtó alá rendezte: meghatározott terv szerinti csoportokban és sorrendben akarta látni őket, így ugyanarra' a versre több sorozatban is szüksége lehetett.

Az Anakreoni dalok különös kötet. Csokonai úgy, olyan alapos jegyzetekkel ellátva adta ki benne saját verseit, ahogy inkább mások műveinek a kiadásakor szokás. Ez az a kötet, amellyel tudatosan doctus poetaságát hangsúlyozta. A jegyzések töredékben maradtak; az elkészült utolsó jegyzet (a Keser' édes című versé) nem is egy, hanem kettő. Az elsőből az derül ki, hogy Csokonai nem egészen úgy értelmezi a magyarázott fogalmat, mint az a tekintély, Sulzer, akire hivatkozik: "37. old. Keser Kesorú - édes vagy Keser' édes az, a Frantzia az aigre-doux, az Olasz pedig a dolce - picante által térszen ki, a miben az édesség keserűvel, savanyúval vagy fójtóssal van megvegyítve, és a mi az ízérzésben olyan forma, mint a muzsikában a szokatlan és discordánt hangokból öszvefogot hármónia, vagy a festésben a clair - obscur, chiaroscuro, németül Hagedorn és Sulzer után Helldunkel." Csokonai az ellentétes minőségek vegyítéséről beszél, Sulzernél viszont a Helldunkel címszónál a kiegészítő színek elméletét találjuk, annak a fejtegetését, hogy az ellentétes minőségek (fény

és árnyék) hogyan képesek egymás hatását kiemelni.²⁸ A költő tulajdonképpen komplikáltabb jelenséget ír le, mint az esztétikus, amikor arról beszél, hogy ugyanabban a dologban egybeolvadva jelen lehetnek egymással ellentétes tulajdonságok. A következő, még mindig a Keser' édes c. versre vonatkozó jegyzet pedig ugyanezt a gondolatot szimbolikus síkra emelve egyenesen a létezés alaptörvényének tekinti Jó és Rossz ellentétes egységét: "37. Old. Azt mondja Jónesnél egy Török Poéta: Ez életnek Rózsássát körül néztem, 's egy rózsát sem találtam, mellyen tövis ne lett volna, mellynek sértése szinte a lélekig hat; hány esztendő ólta forgok e kortszákon! 's még sem ittam olyan bort, a mi után mámor ne következett volna."

Az "édes keserűség" és "keserű édesség" létszemléletéről részletesen ír Sinkó Ervin az Anakreoni dalok kapcsán, de a Lilla-ciklus befejező részét is ennek jegyében értelmezi. Véleményem szerint ennél tovább is mehetünk: a Lilla-kötet belső felépítése, a versek szoros egymáshoz kapcsolódása és a korábbiakban vázolt ciklusértelmezés megengedi, hogy a Török Poéta bölcsességét az egész ciklusra kiterjesszük, mint átfogó, egységes háttérrel adó létfilozófiát.

Még néhány formai megjegyzés. A ciklus egészére jellemző tükröelv az egyes versek szintjén is jelentkezik néhány esetben úgy, hogy egy bizonyos formai jellegzetességet ugyanabban a versben két különböző poetikai eszköz ismétel.

Az Édes keserűség második versszakában előforduló közlés Horváth János egyik példája az ősi alakzat és a rímes nyugat-európai forma együttesére:

"Nem nyughatom, és csak epesztem
Magamat sírásnak ereszttem..."

Ezzel három "sírós" versszak kezdődik. A három versszak egymáshoz való viszonya megismétli az elsőben előforduló alakzatot, a közölést. A középső versszakot összekapcsolhatjuk egy hasonlatban az előző versszakkal:

"Nem nyughatom, és csak epesztem
Magamat sírásnak ereszttem,
Éjjel szememet le se' zárván
Siratom bal sorsomat árván.

Mint a' szomorú Egek éjjel
 Sírnak mezeinkre le széllyel,
 Hogy enyészvén a' Nap, az égnek
 Tetején sűgári nem égne."

De összekapcsolhatjuk a következővel is:

"Mint a' szomorú Egek éjjel
 Sírnak mezeinkre le széllyel,
 Hogy enyészvén a' Nap, az égnek
 Tetején sűgári nem égne."

Sírok, zokogok keseregvén,
 Könnyem kebelembe peregvén.
 Mint gerlitze' párja tavasszal
 Nyögök ah! sok ezernyi panasszal."

A "Mint a' szomorú Egek éjjel (Sírnak mezeinkre le széllyel" hasonlóként a közölés sarka; kétfelől kapcsolódnak hozzá a hasonlított, a síró szerelmes versszakai.

Az Esztendő IV. Szakasa című versben az abba rímelés chiasztikus szerkezetét ismétli a versszakok sorrendje:

"Tavas virít, 's száz rózsa nő	
Ortádnak Édenében,	Lilla
'S szemed' kerületében	
Május mosolygó Napja jó.	

Nyár van nekem 's halálra fő	
Szivem tüzes hevében,	Vitéz
Mert Ámor ég egében	
'S caniculát tett benne ő.	

Ősz ül setét ortzámba', és	
Sok búja' fellegével	Vitéz
Üzönnyi könnyzáporral és.	
Tél szállt fagyos jegével	

Szivedbe; 's abba semmi rés
Nem ég Ámor' tűzével."

Lilla

A chiazmus-szerkezet többféle variációban ismétlődik a kötetben. Így az Esdeklő biztatás c. versben:

"Leányka! hú szerelmem	
Tűzét miért kerülöd?	kérdés
Ne félj! Ez a' beteg Sziv	állítás
Dobog csupán tenéked,	
Ez a te birtokodban	
Nyög, és imádja képed.	állítás
 Lelántozott rabodtól	
Ugyan miért remegsz hát?"	kérdés

A Reményhez felépítése is hasonló (a Remény megszólítása - virágzó kert - hervadó kert - a Remény megszólítása), mint azt már Csetri Lajos elemzésében olvashattuk.²⁹

Vizsgálódásunk végére érve elmondhatjuk tehát, hogy a "Lilla" valóban "Érzékeny dalok III. könyvben". Poétai románná" a cikluson belül első verse, a Gróf Erdődyé Ő Nagyságához teszi azzal, hogy történetet jelez előre és így a narratív értelmezés felé indítja az olvasót. Ez a vers ugyanakkor a dedikáció nagyfokú átalakulásának példája: hagyományos szerepénél sokkal fontosabb az, amit a ciklus szerkezetében betölt. Az egyes könyvek érzékeny dalai egy-egy témát bontanak ki és variálnak többféle stílusban, verstípusban, megközelítésben. Az Első könyv témája a **vi-szonzatlan szerelem**; a Harmadiké a **szerelem elvesztése**; a Másodiké a **mulandósággal szembeállított Szépség dicsérete** és megörökítése. A variáció-
elv az Első és a Harmadik könyvben érvényesül legerősebben. Ennek a két könyvnek a darabjai is sok esetben párhuzamosak vagy utalnak egymásra, így egymáshoz képest chiazmus-szerű szerkezetet adnak.

A három könyv összetartó, átfogó gondolata szerint a múlt Időnek hatalma van szépségen és boldogságon; menteni tőle csak a művészet képes. A szenvedést viszont az idő nem tudja megszüntetni, szabadulás csak a halálon át vezet. A Psyché-motívum a ciklus végén újra a narratív értelmezést erősíti, de úgy, hogy a mitológia örök idejébe emeli a történetet,

és az Olympus - a költői halhatatlanság - megidézésével új jelentést ad a halálra-vágyakozásnak. A záróvers, A Reményhez pedig interiorizálja, egy lélek történetévé fordítja az egész ciklust.

A korábban kizárólagosnak tekintett lineáris narratív szerkezetnél tehát bonyolultabb, nem-narratív technikával kialakított belső cikluskompozíciót találtunk; egyszersmind e kompozíciónak a tudatosságát és a versek sorrendjének hitelességét is megkíséreltük bizonyítani.

Mária Zentai

"Songs of Sentiment" or "Novel of a Poet"?

The structure of Csokonai's Lilla-Cycle

The two opposing phrases of the title refer to the same work, the so called Lilla-cycle of Csokonai, and both of them were given by the poet himself. Literary criticism traditionally has preferred the second, giving a narrative interpretation to the series of love poems. The present study reveals such structural principles in the cycle which are characteristic of lyrical works (e. g. sequences of thematical and formal variations, or chiasitic arrangements).

The composition itself brings to light and emphasizes the sad and beautiful love- and time-philosophy of the cycle.

Jegyzetek

1. Sinkó Ervin, *Csokonai életműve* Novi Sad 1965. 160.
2. Horváth Iván, *Balassi költészete, történeti poétikai megközelítésben* Budapest, 1982.
3. Csetri Lajos, *Egység vagy különbözőség? (Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korában)* v.ö. a Kazinczy poétikájáról c. fejezettel, Kézirat. 1985. Ezúton köszönöm a szerző szíves segítségét.

4. **Csokonai verseinek első kiadásai.** Szerk. Varga Balázs. I-VII. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. Csokonai Vitéz Mihály: **Lilla** Magyar Helikon. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1979.
5. Csokonai Vitéz Mihály, **Lilla** Budapest 1979. VIII.
6. Julow Viktor, **Csokonai Vitéz Mihály** Budapest 1975. 197.
7. Sinkó Ervin, i. m.
8. Baróti Dezső, **Lilla, avagy egy poétai román in Árnyékban és fény** Budapest, 1980.
9. Horváth János, **Csokonai.** Csokonai költőbarátai: Földi és Fazekas Budapest, 1936. 39.
10. Szauder József, **Szerelem és rokokó (Líra és aranykori szigete: "A csókok")** in **Az éj és a csillagok** Budapest, 1980. 214.
11. Sinkó Ervin, i. m. 150.
12. Baróti Dezső, i. m. 211.
13. Baróti Dezső, i. m. 218.
14. Baróti Dezső, i. m. 218.
15. v.ö. Horváth Iván, i. m.
16. Baróti Dezső, i. m. 218.
17. **Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei** Szerk. Harsányi-Gulyás. Genius kiadás II. 2., 713. (Kiemelés tölem. Z.M.)
18. Kazinczy Nagy Gábornak 1805. febr. 18. in **Csokonai-emlékek** 474. Budapest, 1960. (Kiemelés tölem. Z.M.)
19. Kazinczy Nagy Gábornak 1805. márc. 6. in **Csokonai-emlékek** 475. (Kiemelés tölem Z.M.)
20. v.ö. Szajbély Mihály, **Előszó és Ajánlás. Regény és közönsége a 18. század második felében.** It 1985. 3. 543-564.
21. Baróti Dezső, i. m. 211-218.
22. Az Urániában megjelent korábbi változat és a kötetben megjelent szöveg különbsége mutatja, hogy a költő tudatosan tette egyértelművé ezirányban; a korábbi változatban nincs szó egymás ölébe hullásról:

"Ah! A híves esthajnalon
 Igy alszunk el egy szép dalon,
 S énekünknek végső bágyadt szózatja
 Az andalgó vidéket elaltatja"
 (A vidám természetű poéta)

23. A Psyché-történetnek lehetséges olyan értelmezése is, amely szerint már előbb, a hegycsúcsról a völgybe vitetésekor átlépi élet és halál határát, mivel ez a leukasi ugrás motívumának variációja. De Kerényi Károly szép tanulmányában bizonyította, hogy a leukasi ugrás jelentése nem feltétlenül halál, hanem inkább a segítő istenség hatalmának bizonyítása.
v.ö. Kerényi Károly, **A római Porta Maggiore mellett fölfedezett antik bazilika jelentőségéhez** (1925.) in **Halhatatlanság és Apollón-vallás** Bp. 1984.
24. A két vers ars poeticáját részletesen elemzi Sinkó Ervin, i. m. 158.
25. v.ö. Csetri Lajos, **Csokonai Vitéz Mihály: A Reményhez** ItK 1973/6.
26. Baróti Dezső, i. m. 241.
27. Sinkó Ervin, i. m. 164.
28. v.ö. Daraus lässt sich leicht abnehmen, wie der Mahler, wenn er Licht und Schatten nach Maassgebung der Beleuchtung auf das genaueste beobachtet hat, den im völligen Schatten liegenden Gegenständen, durch hellere Localfarben aufhelfen, und wie er die im stärksten Lichte stehenden, durch dunklere Farben dampfen könne, wo er es zur besten Haltung und Harmonie für nöthig halt. Wo man nach der Natur der Beleuchtung kein Licht hinbringen kann, und es dennoch für nöthig halt, da thun helle Localfarben den Dienst, und so die dunkeln im vollen Lichte. Darum muss man nicht, wie so ofte geschieht, das Helle und Dunkele, das von den eigenthümlichen Farben abhängt, mit dem Licht und Schatten verwechseln, ogleich beyde einerley Wirkung thun können."
("Helldunkel" címszó)
in: **Allgemeine Theorie der Schönen Künste...** von Johann Georg Sulzer 1777.
29. Csetri Lajos, i. m.

A NEMZET VÖRÖSMARTY MŰVEIBEN

A nálunk reformkornak nevezett időszak megfelelőjét az európai országok történetében általában a nemzeti ébredés, a nemzeti megújulás korának szokás nevezni, utalva a korszak egyik legfontosabb kérdésére. E kor jellemzője, hogy a nemzet néhány irigyelt kivételtől eltekintve még csak célként, megvalósítandó gondolati modellként létezik. Ennek a körülménynek dolgozatom szempontjából is nagy a jelentősége: így ugyanis nem szükséges kitérnem a már létrejött, történelmi tényként létező nemzet mibenlétéről, meghatározásáról folyó vitákra, és még kevésbé kell azokban állást foglalnom.

A dolgozat tehát tudatosan korlátozódhat csupán két fő kérdés felvetésére: miért és mennyire vált eszménnyé a nemzet, és mint eszmény, hogyan jellemezhető. A dolgozat elemzései, kérdései tehát legalább annyira történeti, mint irodalmi jellegűek, ez a felhasznált történeti szakirodalom viszonylag nagy súlyában is tükröződik. Ez tudatos: a történelmi valóságra olyan érzékenyen reagáló Vörösmarty esetében ez a módszer, megközelítés használhatónak látszik, és tanulságokkal járhat.

A korszak egyik legfontosabb törekvése tehát a polgári nemzetállamok létrehozására irányul, két igen hatásos ideológiai fegyver: a nacionalizmus és a liberalizmus különböző válfajainak megteremtésével és felhasználásával. Ezek az eszmék mélyen behatolnak a művészetbe is, s élénken jelentkeznek például a romantika eszmevilágában.

Önmagában is, minden konkrétumtól eltekintve igen fontos számunkra az, hogy a kor a történelmi állapotok lényeges mértékű megváltozásának a kora, s ennek a kortársak annál is inkább tudatában vannak, mivel a legtöbb esetben a folyamatok már nem, vagy nem csak a gazdaság, hanem főleg a politika síkján zajlanak, látványos formákban öltve testet. Egy változó, átalakuló kor az erkölcs, a világkép átalakulását is jelenti vagy el-

indítja, s a történelemben lezajló változás módjánál, jól láthatóságánál fogva az emberi átalakulás problémái, bizonytalanságai és kétségei határozottabban körvonalazódnak. S különös élességgel jelentkeznek például Magyarországon, ahol egy alapjában a régi rendhez tartozó osztály kényszerül az újért folyó harc vezetésére, a túlélés érdekében önmaga korlátozására, s ezért ezeket a problémákat sokkal súlyosabban érzékeli. Mindez egyértelműen tükröződik Vörösmarty költészetében, s így szükséges, hogy a nemzet vizsgálata előtt bizonyos általános világnézeti vonásokat, jellemzőket is fel kell vázolni. Maga a világnézet pedig elsősorban mint értékek rendszere izgalmas számunkra, mivel az újabb szakirodalom alapján úgy tűnik, magát a nacionalizmust is értékrendszerként kezelve lehet a legjobban megközelíteni és definiálni.¹ A definíció tehát általában így hangzik: a nacionalizmus olyan világnézet, értékrend, lelkiállapot, amelyben a nemzet a legfőbb érték. Ennek a világnézetnek, kialakulásának és jellemzőinek a leírása tehát a dolgozat témája.

A felvilágosodás alaposan megingatta a vallás tekintélyét, ugyanakkor azt az emberi gondolkodás minden területéről teljesen kiirtani nem volt képes. S ez a tény a felvilágosodás korszakának elmúltával súlyos tehertételt is jelent az újabb nemzedékek számára: a vallásosság túl hosszú ideig jelentette a gondolkodás kereteit ahhoz, hogy elvetése most ne okozzon hiányérzetet. A felvilágosodás nem volt képes teljesen betölteni az űrt: az értelem uralmát néhol irracionalista, mindenesetre általában érzelengközpontú tendenciák törik meg. Ezek egyszersmind az idealizmus újabb megerősödéséhez kötődnek, ugyanakkor a keresztény istenképzet elhalványulásával nemigen képesek a tökéletes bizonyosság elérésére.

Egyelőre úgy tűnik tehát, hogy az új világ kialakulásának a kortársak inkább a kínzó, nyugtalan vonatkozásait érzékelik, ezeket a kor legfontosabb problémái közt számontartva: "... van korunknak egy baja, melyet előbbi századok, ily kiterjedésben legalább, nem ismertek, s ez azon kétkedés, mely most életünk minden viszonyain elterül, lealázva mindent, mi emelt, eltagadva, mi boldogító, elvéve, mi nélkül nem élhetünk ... Boldogtalanok vagyunk..." - írja Eötvös **A karthausiban**.

A vallásosság megrendüléséből eredő problémák közül számunkra főleg kettő lényeges. Egyrészt szükség van egy elvre, amely képes magyarázatot adni az emberi világ sajátosságaira, a történelem menetére, esetleges céljára vonatkozóan - nem véletlen, hogy a kor a történetfilozófia egyik nagy korszaka is. Másrészt az egyéni cselekedetek megalapozásához

egy stabil erkölcsi rendszerre van szükség, ehhez pedig egy etikai rendező elvre. A kanti megoldás, az értékcentrum nélküli etika a romantikusok számára általában elfogadhatatlan. A nagy hatású német *Athenaeum* körének állásfoglalása határozottan elutasító: "A kantiánus kötelessége (Pflicht) úgy aránylik a becsület parancsához, a hivatás szavához, a bennünk lakó istenség parancsához, mint a szárított virág egy élő törzs friss virágaihoz."³

A korra így erősen rányomja bélyegét egy újabb bizonyosság keresése. A kísérletek - az egyéniségtudat megerősödésével - általában arra épülnek, hogy az új értéknek összhangban kell lennie az emberi lélekkel, sőt azt magában az ember belső világában kell először meglegelni.

Ennek lehetőségei igen széles skálát alkotnak. Szélsőséges formája a világtól való elfordulás, hiszen: "... nincs-e az egész világ bennünk? Lelkünk mélységeit nem ismerjük. Saját belsőkbe titokzatos út vezet. A világ örökkévalósága, a múlt és a jövő vagy bennünk van, vagy sehol. A külvilág: árnyékvilág..."⁴ S elfér ezen a skálán a nemzet szolgálataba állított élet is, szolgáltatathatja a nemzet is a keresett bizonyosságot. Ennek általános okai közül ki kell emelni az alábbiakat.

- a kor felfogásában a haza iránti szeretet eleve a lélekben meglévő, természetes érzés;
- mégpedig azért, mert a külvilágban a haza azon dolgok egyike, amelyek a lélek számára ismerősek, amelyeket szemlélve szinte magára ismer; e két gondolat igen határozottan jelentkezik Kölcsey *Mohács* c. művében, tehát egy értekező jellegű írásban, érvként;
- a nemzet mint természetes emberi közösség feloldhatja a romantikusok mély magányérzetét;
- a nemzetnek rendkívül szoros a kapcsolata a kor talán legnépszerűbb eszméjével, a szabadsággal, miután a reakciót a nemzetek feletti, a nemzeteket történelmi realitásként el nem fogadó Szent Szövetség képviseli, s így a zsarnok, az elnyomás elleni küzdelem általában egyúttal nemzeti küzdelmek formájában jelentkezik;
- s végül a nemzetek alkalmas keretet biztosítanak a történelem leírására is.

Általában véve tehát ezek a körülmények teszik lehetővé, hogy a nacionalizmus a kor egyik legnagyobb hatású világnézetévé váljon, és hogy a romantikával szorosan összefonódjon.

A továbbiakban azokat a konkrét - s most már Vörösmarty világképén belüli - tényezőket kell számba venni, amelyek nacionalizmusát - szinte alternatívák nélkül - kialakították.

Sajátossága ennek a világképnek, hogy a kor kétségei áttételeSEN, a világ felépítéséről és az emberről alkotott képben fogalmazódnak meg.

Az emberkép legnyugtalanítóbb eleme az emberi természet kettőssége. Az ember "a föld s az ég fia", "örült sár", de ugyanakkor "istenarcú lény", végtelen és esetleg végtelen ellentmondások hordozója. Nem egyszerűen a földi létnek alávetett, de alapjában égi természetű lény, hanem a két komponens egyaránt determinálja. S az esetleges bizonyosság lehetősége, a világ transzcendens alkotóeleme maga is inkább a bizonytalanság forrása lett: már csak pusztá létezése biztos, természete - és szándéka, ha van egyáltalán - kiismerhetetlen. Többféle képzetével találkozunk. Az egyik, talán a legnyomasztóbb: a nihil, az ember iránt közönyös, tulajdonságok nélküli végtelen, a "sötét és semmi", a "lény nem lakta ég". Másrészt azonban találkozunk egy halványan isten emlékét is őrző hatalommal, amely bizonyos mértékben meg is nyilatkozik az emberi történelemben, célja és szándéka azonban ismeretlen. Ezt jelzi a megnevezések sokfélesége: hol a teremtmény, majd bánatában megőszülő isten, hol az "ellenséges istenek" vagy éppen az "átoksúly" képét ölti magára. Az ember egyik komponensében megnyilvánuló transzcendens világ tehát maga is igen ellentmondásos, ami semmiképpen sem magyarázható a világkép időbeli megváltozásával, mivel e sokféleség egyszerre jelentkezik, néhol egyetlen versen belül is, mint például az **Előszó**ban. A dolgot tovább bonyolítja, hogy a világ és az ember szellemi alkotóeleme érezhetően nem azonos, hiszen az emberi természetben rejlő égi minőség mindig a Jó oka és hordozója. Tulajdonképpen tehát Vörösmarty világképének határozottságát nem szabad a kérdésekre adott válaszok, magyarázatok határozottságaként értékelni. Inkább bizonyos markánsan megfogalmazott kétségek, kérdések vonulnak, végig egész költészetén.

Az ember tehát ezt az egyértelműen pozitív szellemiséget egyesíti magában a negatív, a földi összetevővel, ezzel egyben örökkévalóság és mulandóság ellentétét is megtestesítve. Ennek az együttlétnek az eredmé-

nye azonban nem a két komponens harmóniája, hanem örökös küzdelmük. Még egységük sem teljesen biztosított, az égi szféra már az élet során elveszíthető. Így az ember célja nem lehet más, mint önmagában biztosítani, megtartani a földi és égi elem egységét, ez pedig csak az "éghez" való erős kötődés útján lehetséges. "A föld elveszendő" - ezért a földi menny keresésének programja, mely egyben boldogságkeresés is.

Ennek formáit vizsgálja Martinkó András **Földi menny**⁵ című tanulmányában. Az általa felsorolt példák alapvetően az individuális és a közösségi formák csoportjába oszthatók. A továbbiakban arra szükséges kitérni, hogy a két csoport közt milyen jelentőségbeli különbség van, mivel magyarázható, hogy Vörösmartynál az abszolút biztos boldogságot - és nála a boldogságnak feltétele, hogy bizonyosság, emberi "kényttől" függetlenül létező valóság legyen - egyedül a nemzet biztosíthatja.

Az individuális boldogságnak filozófiai jellegű akadályai is vannak, számunkra most ezek lényegeseek. A leginkább számításba jöhető szerelemnek például két fontos tulajdonsága: egyrészt az eléréséhez szükséges eszközök fölött nem rendelkezünk, másrészt pedig eltűnt a világból az "aranykori hűség", az "állhatatosság a szerelemben" (**Jelenkori szerelem**, 1831.), ennek a fajta boldogságnak tehát a kor általános erkölcstelensége is útját állja.

Van azonban egy, a kérdést szinte önmagában is eldöntő körülmény: az, hogy végül az ember a nihil, a "sötét és semmi", vagyis a halál birodalmába kerül. Ez egyike a Vörösmartyt leginkább nyomasztó gondolatoknak:

Most a nagyság minden érzetével
Egy kis sirgödörbe férjek-e?
Vágyamat, mely éggel földdel ére,
Most maroknyi por temesse be?
Nyom s jelenség nélkül így romoljak,
Könnyezetlen sorsban elbomoljak,
Mint a puszták bujdosó vada?
El ne hagyj így vesznem, oh teremő!
Vagy mért adtál ennyi érzetet?

(Börzsönyben)

A halál tehát mint minden emberinek tagadása, egyben az emberi élet egészének értelmetlenségét látszik bizonyítani. Van azonban a halálnak egy neme, amely éppen ellenkező töltést hordoz, biztatóan, az ember számára elfogadhatóan jelenik meg. Ez pedig a hazáért élő ember, a honfi halála, nem véletlen, hogy a **Szózat**nak éppen ez az egyik érve:

Bölcsőd az s majdan sírod is,
Mely ápol s eltakar.

Ez életetőd s ha elbukál,
Hantjával ez takar.

Ez a halál ugyanis biztosítja az egyén megmaradását a nemzeti szellemben, bizonyos túlvilági létét, örökkévalóságát. A nemzet egy idea földi megvalósulása, az éghez, a transzcendens világhoz tartozik, az érte élők egy ilyen kötelék tagjai, egy biztos erő részesei. A nemzet tehát a földi menny megvalósítója, így lesz "isten képe", "hatalma üdve és neve az ég-gel mérkőző" - mint a **Honszeret**ben megfogalmazódik.

Másrészt a nemzet az egyéni sors felett álló bizonyosság, az egyéni sors csapásai ellenére is "éltetőd". Így mindazt biztosítja, ami az individuális formákból döntően hiányzik.

Mint láttuk, a Vörösmarty világképében rejlő sajátosságok a nemzet feltétlen eszményítéséhez szinte egyenesen vezetnek el, más lehetőséget nem is igen hagyva. Így az is nyilvánvaló, hogy ebből egy szilárd etikai rendszer is létrejön, amelynek a haza áll a középpontjában.

Ezzel Vörösmarty számára a kor egyik nagy dilemmája, ha eléggé elvontan is, de megoldódott. "Az erény egyedüli méltó meghatározása az, melyben a közérdeket az egyéni érdek fölé helyezzük"⁶ - ezek Vauvenargues szavai ugyan, de jól kifejezik a magyar reformkor nagyjainak álláspontját. Hogy ez éppen ekkor mennyire aktuális volt, és hogy milyen politikai és a legszorosabban vett gazdasági érdekekből eredt, az közismert. Azonban bármennyire is magától értetődő volt ez egyesek számára, a többség nemigen mutatott hajlandóságot az elv elfogadására vagy pláne a gyakorlati konzekvenciák levonására. Így a dilemma abban állt, hogy miként lehet a tételt logikusan be is bizonyítani. Különböző megoldások születtek, s a kísérletek nagy száma mutatja a dolog valóban gyakorlati jelentőségét.

Széchenyi egyik - jószágigazgatójához írt - levelében közérdeknek és magánérdeknek szinte egybeeséséről beszél: "Törekedjünk inkább a közjóra, mint csak magunk haszna elérésére. És ha nem csalódom, előbb-utóbb bizonyosabban fel fogjuk találni önhasznunkat, ha a közjót előmozdítjuk, mintha kirekesztőleg a magunk dolgainkra ügyelnénk."⁷ (1828.) Illúziói azonban nincsenek, s az ugyanebben az évben keletkezett *Lovakról* szóló művében ugyanezt már egészen másképp fogalmazza meg: "... én sem tapsolok annak, hogy a cselekedeteknek leghathatósabb indító oka a nyereség; de a dolog úgy lévén, ki teher arrul! És nincs-e nekem igazam, hogy minekutána az emberek természetét meg nem változtathatom, a legerősebb rugó által akarom a közjót előmozdítani."⁸ Ez a nagyon reális felfogás azonban eléggé tártalan marad. Tulajdonképpen a közérdek melletti érvelések sorába tartozik a nemzeti dicsőség felidézgetése is. A nemesség amúgy is szívesen emlékezett a múltra, hiszen abban a nemzeti nagyság mellett elsősorban saját nagyságát fedezhette föl. A képlet azonban alaposan megváltozik akkor, amikor - mint Vörösmartynál is - két új elemmel bővül: egyrészt egyre jobban megfogalmazódik a múltbeli, a hazáért hozott áldozatok és a nemzeti dicsőség közti összefüggés, másrészt, ráadásul az előbbivel szoros kapcsolatban, egyre inkább hangsúlyt kap múlt és jelen ellentétessége.

Sajátosan érvel a "jótett" érdekében Jósika Miklós. Az *Abafi* a jó iránti belső igény kialakulását követi nyomon egy fiatal nemesben. Nála a jótett "kézzel fogható következménye": "hogy az benne, egybehasonlítva a rossz tettek múló gyönyörével, ... kellemes érzést idézett elő; jótett után többnyire vigabb, nyugodtabb volt. Ő maga ezt eleinte minden további utógondolat nélkül vette észre; később egy nemével a meglepetésnek, tovább-tovább figyelemmel s végre bizonyos számítással a jótett következményére, mely, miként tapasztalá, sohasem maradt ki."⁹ Érvelésének belső ellentmondását maga fogalmazza meg a művéhez írt *Toldalékban*. "Veszélyes magvát hordja a romlottságnak méhében", mondja, hogy a költői művekben a jó elnyeri jutalmát, a gonosz pedig megbűnhődik, mert így az olvasó az erényt és a bűnt nem önmagáért, hanem a hozzájuk kapcsolódó jutalomért illetve bűnhődésért szereti illetve ítéli el. Magában a regényben azonban ugyanilyen kapcsolódás jön létre, még ha pusztán belső jutalomról van is szó.

Ezt a kis kitérőt talán nem volt fölösleges megtenni, mert egyrészt mutatja, hogy a Vörösmartynál meglehetősen elvontan, áttételesen

megfogalmazódó, illetve inkább az egész életművében rejlő és abból kikövetkeztethető eszmék mennyire a kor életbevágó problémái voltak, másrészt a másfajta próbálkozásokat megvizsgálva szembetűnő teljesítményének nagysága, a műveiben megnyilatkozó filozófia határozottsága, stabilitása.

Ezzel az első fő kérdés tárgyalásának - hogy tehát milyen szerepet tölt be a nemzet ebben a világképben, illetve hogyan alakulhatott ki a nemzetnek ez a szerepe - nagyjából a végére értünk. A továbbiakban ennek az eszményként létező nemzetnek a jellemzése a feladat, vagyis: milyennek kell lennie, hogy meg is feleljen ennek a szerepnek. A jellemzést két szempontrendszer szerint kell azonban elvégezni: el kell helyezni ezt a nemzetképet a nacionalizmus irányzatai közt, másrészt vizsgálni kell mint államot, azaz össze kell hasonlítani a kor más állam-modelljeivel.

A nacionalizmus irányzatai közt a döntő különbséget a nemzet értelmezésében lévő eltérés jelenti. A nemzet mindenképpen valamilyen emberi közösség, s a definíciók abban térnek el egymástól, hogy milyen azonoságnak kell lennie a közösség tagjai közt. Így alapvetően kétféle meghatározás jön létre. A nemzet lehet az "egyazon államban élők összessége", mint azt a francia Enciklopédia állítja, itt tehát a közös államiság a döntő. A nacionalizmus másik iránya, a kulturális vagy szellemi nacionalizmus szerint viszont a nemzet kulturális közösség. Műtán a kultúra közösségét elsősorban az azonos nyelv biztosítja, így ez a felfogás egyben az etnikai elvhez is szorosan kötődik. A két áramlat atyjának Rousseaut illetve Herdert tarthatjuk, s nem nehéz belátni, hogy az egyes definíciókban konkrét, adott politikai állapotok tükröződnek. Még inkább így van ez Kelet-Európa soknemzetiségű birodalmaiban: a nemzet fogalma itt sem elsősorban tudományos vitákban, hanem a politika harcaiban, azok céljainak szolgálatában alakul ki, így magán viseli azok minden ellentmondásosságát is.

A magyar nacionalizmusnak két, politikailag egyre nyomatékosabban jelentkező problémával kell egyszerre szembenézni, amikor célját, a nemzetet definiálni akarja. Az egyik problémát Wesselényi így fogalmazza meg: "Azon erős kötelek, melyek mindenkit oly hatalmasan kapcsolnak honához, nyelv, vallás, ugyanazon nemzetség törzsektől vett származás s egyenlő szokás s életmód egyiránt ugyanazon egy édesanyának térsen mindent gyermekévé s a nagy háznép egymáshoz vonzó tagjává. Minálunk sokféle nyelv, sok religio, számtalan különböző szokások s hányféle nemzetség!

Bajos, szinte lehetetlen ezen hézagokat kipótolni, csak a haza, polgári alkotmány s törvény iránt egyenlő buzgóság teheti. Ezt pedig egyedül az eszközölheti, hogy a nemzetiség s polgári alkotmány malasztait minden nyelvű, vallású és származásúakra egyenlően terjessze."¹⁰ Wesselényi tisztában van azzal, hogy a legerősebb kapocs a kultúra, az etnikum közösége, de ennek alkalmazása nem lehetséges -- hiszen a soknemzetiségű Magyarország végét jelentené. Ezért az állami elv elfogadása, s gyakorlatba való átültetése mellett szól.

Elméletében - például a **Kelet népében** - és gyakorlati politikájában nagyjából ez Széchenyi nézete is.

Ennek az elvnek az elfogadása azonban két újabb fontos kérdést vet föl. Egyrészt a kor lényegesnek tartja a nemzetiségek asszimilálását, mert ennek sikere nyilván alapvető politikai problémákat oldana meg - ez pedig ütközik a nemzet=állam elvével. Az asszimiláció kérdésében a kulturális nacionalizmus hatása és belső kialakulása egyaránt felfedezhető. Herder tételelesen megfogalmazza, a Perzsa Birodalomról szólva: csak az egy népből álló birodalom lehet stabil, mert ennek természetes alapja van, a többi pusztulásra van ítélve.¹¹ De természetesen a hazai tanulságok, és más történelmek tanulságai is alátámasztották ezt. A herderi tétel megfelelője Vörösmartynál is megtalálható: "... a köztársaságok legbizonyosabb halála még eddig a heloták vagy a meghódított s nem asszimilált idegenek sokasága volt..."¹² A nemzetiségek kérdésén kívül pedig még egy, legalább ennyire életbevágó kérdés létezik: az államnak nemzetalkotó elvként való elfogadása hatásos fegyver lehet a Habsburg-birodalom kezében is. A magyar nacionalizmus nagy elvi problémáját tehát így fogalmazhatjuk meg: hogyan lehetséges a nemzeti függetlenség mellett érvelni a Birodalom ellenében úgy, hogy az érvrendszert ne használhassák fel a nemzetiségek, vagy esetleg az a nemzetiségek ellen is felhasználható legyen - illetve más oldalról: hogy lehet a nemzetiségek fékentartására olyan érveket felsorakoztatni, amelyeket a Birodalom nem tud a magyarság ellen fordítani, sőt, amelyeket a Habsburgok ellen is fel lehet használni. Hiszen a két probléma egyszerre jelentkezik. S miután a két érvrendszer együttes alkalmazása szükségképpen erőszakos magyarosítással járt volna, s ezt a reálpolitika, ha kényszerűségből is, de elutasítja, így a magyar nacionalizmus, ha nem is vegytisztán, de két ágra szakadt. A kulturális elv jelentkezik a Habsburgokkal szemben - bár a kultúra harcainak, például a nyelvharcnak természetesen államhatalmi vonatkozásai is vannak -, s az államelv a nemzetiségekkel szemben.¹³

Az irodalomban mindez persze ilyen tisztán általában nem jelentkezik. A leggyakrabban, tulajdonképpen a kérdés megkerülésével, egy erős és hatalmas Magyarország áll előttünk, minden további részletezés nélkül:

Adja isten, hogy hazánknak,
Mint a nagy király alatt,
Három tenger partvidéke
Alkosson határfalat.

- írja Bajza **Borénekében**. Ezek a régi Magyarország nagyságát idéző művek persze azért rejtenek bizonyos koncepciót, mivel főként azokat a korokat idézik, amikor a soknemzetiségű ország független is volt.

Vörösmarty álláspontja meglehetősen biztonsággal következtethető ki, mivel az nem csupán költői műveiben fejeződik ki, de azért nem szabad ezt valamilyen nagyszabású politikai elméletként kezelni.

A "nemzetiség", tehát a nemzeti jelleg, a kultúra közössége és annak tudata nála nem lehet a nemzet másodlagos, esetleges tényezője. Tanúsítja ezt az is, hogy a nemzeti jelleg elvesztését a - később még tárgyalandó - elaljasodás egyik okának véli:

"S hová jutánk már, mily alacsony fokig?

...

Mi megtagadtuk önmagunkat ...

S élünk, bitang nép, a magas ég alatt,

Már nem hasonlók senkihez: elfolya

A téttevő kor s milliókra

Lelki halál vala eljövendő."

(V. Ferdinánd királyhoz)

"Nem magyar a magyar, elfordult természete, méltó Hogy hamar elveszen, mert lennie szégyen ezentúl." - mondja Bornemissza az **Egerben**.¹⁴ Így. hát nyilvánvaló, hogy most, amikor a nemzet újjászületése a cél, annak egyik eszköze éppen a "nyugvó nemzeti lélek" felkeltése (**Virág Benedekhez**), a nemzeti sajátosságok megerősítése illetve megújítása. "Minden nemzetnek csak saját nyelvében vannak letéve kiirthatatlanul gondolkodása, érzelmei..." - írja a **Kelet népére** való reagálásában,¹⁵ s a nyelv és a nemzet

ilyen szoros összekapcsolása, úgy tűnik, a kérdést el is dönti. Ugyanott nemzetiség és egység közt is szoros összefüggést állít fel ("Nemzetiség nélkül nincs egység ..."), márpedig az egység Vörösmartynál az egész jövőendő biztosítéka. A nemzetiségeket mindazonáltal a magyar államon belül képzelettel el továbbra is, mégpedig hosszú távon a nemzetiségek önkéntességére alapján. Először is egyetért Széchenyivel abban, hogy a nemzetiségek megszeliidítésére a magyar állampolgárság vonzóvá tételét kell felhasználni. Széchenyi gondolatai, melyekkel Vörösmarty nem száll vitába: biztosítsanak a magánéletben mindenkinek teljes nemzetiségi- és vallásszabadságot, vagyis kerüljék el az erőszakos magyarosítást is, a közéletben pedig folyjanak magyar nyelven az ügyek. Cserébe mindenkire ki kell terjeszteni az alkotmányt. Vörösmartynál azonban egy ezzel összefüggő, ezen alapuló de túl is lépő gondolat is megjelenik. A *Hedvigben* így:

Im ezek mi szép ígék, mi szentek!
Lengyelország hős királya, férjem,
Kit szívemben hordok, hű jegyelted!
Nem leend-e megvetett ajándék,
Majd ha fényben eljövendesz értem,
S én kitárom e csodák világát
Ifjú, hős, de még vad nemzetednek?
Durva nyelve, melyen eddig a düh
S a harag vad győzödelme hangzott,
Általam most szent ígékre hajland ...

Ha eléggé haloványan is, de feltűnik itt a kulturált - a környezeténél mindenképpen kulturáltabb - és ezt a kultúrát át is adó magyarság képe. Most már nem a harcok, hanem a kulturális fölény lehet a döntő a nemzet sorsa szempontjából. Ha ezzel kiegészítjük a fentebb elmondottakat, akkor Vörösmarty nemzet-elképzelését így írhatjuk talán le: magyarokat és nemzetiségeket egyesítő állam, amelynek fő tényezője, fenntartó ereje a magyarság, létjogosultságának s a nemzetiségek önkéntességének a biztosítéka pedig a magyarság magas színvonalú kultúrája, s az ország mindenkire érvényes, mindenkinek jogokat biztosító alkotmánya.

Hogy a nemzeti kultúra Vörösmarty számára fontos dolog, az nem szorul bizonyításra. Azonban nem érdektelen a tágabb összefüggések feltérképezése, ami még ehhez a sajátos nemzet-modellhez is szolgáltatathat újabb

adalékokat, ami eléggé hipotetikus jellege miatt nem is teljesen szükségtelen. Ennek érdekében a történelemre, nemzet és történelem viszonyára való kitekintés látszik a legcélravezetőbbnek. Természetesen a dolgozatnak semmiképpen sem lehet feladata Vörösmarty egész történelemszemléletének elemzése. Ennek csupán néhány, a téma szempontjából különösen fontos elemét mutathatja be. Így persze megvan annak a veszélye, hogy a dolgozatba a kelleténél több hipotézis kerül. A belső összefüggések szem előtt tartása azonban a megalapozatlanokat remélhetőleg kiszűri majd.

Vörösmarty egyik alapvető élménye a "régi dicsőségünk" és a jelenbeli "tehetetlen kor" közötti ellentét. Ezt lelkesítő vagy éppen elítélő szándékkal tárja kora elé, de fontosabb ennél, hogy okát is kutatja, s a meglelt magyarázat történet szemléletének egyik legáltalánosabb vonásává válik. Mitől függ, hogy egy nemzet "nemes nagy és dicső", vagy éppen tehetetlen, elfajult, elaljasodott? Mi jelenti egyáltalán az elaljasodást? Miért lehet a magyarság múltja és jelene ennyire ellentétes? Ezek a fő, egész költészetén végigvonuló kérdések. Az elaljasodás egyik tényezőjét már megjelölhettük a nemzeti jellegtől, a nemzeti sajátosságoktól való elfordulásban. Ez azonban még maga is legalább annyira okozat, kísérő jelenség, mint ok. Az igazi magyarázat valószínűleg a Vörösmartynál meglevő, a Jó és a Rossz közötti sajátos viszonytal függ össze.

...a hosszú nyugalom henyesége lerontja
A nagy nemzeteket s a sas fia gyáva galamb lesz.

(Zalán futása)

Nem szólok ellenségről, mert mi nemzet
Kerülte még el ellenség vasát,
És lett dicsővé ellenségtelen?

(Árpád ébredése)

Rengeteg példát lehetne sorolni erre az összefüggésre. Különösen gazdag ebből a szempontból az **Árpád ébredése**, amelynek egyik részletében az istenség úgy bünteti meg a nemzetet, hogy "alunni hagyta őt egy századig". A továbbiakban pedig így mondja el a Költő a nemzetet jelképező bálvány sorsát:

S ott állt a bálvány szív- s lélektelen ...
S ím, a hatalmas jött és ráütött:
Súlyos csapása megrázkódtatá
A tompa bálványt; az feléledett,
Érezni kezdé elholt ízeit,
És fájt az élet a zsibbadt tagoknak ...
De a fájdalomban élet hangja kelt.

Az összefüggés nyilvánvaló: a rosszból, a csapásokból és megpróbáltatásokból fakad az erő, a szembeszállás képessége, míg a hosszú időn át tartó nyugalom ezen képességek visszafejlődéséhez vezet. Az összefüggést a korban mások is megfogalmazzák, így Kölcsey is, többek között a **Mohácsban**,¹⁶ bár ő nem kizárólagos érvennyel: "Szerencsés történetek felvirágoztathatják, dicsőségre emelhetik a nemzetet; de a balsors csapásaiból is eredhetnek magas érzelmek. Szerencse hiúvá is teszen ..."

A történelem Vörösmarty számára kihívások és válaszok sorozata, és a nemzet számára nem a kihívás hiánya, hanem a válaszadás képessége az elérendő állapot. Hiszen elég a török háborúkra, mint a nemzeti nagyság egyik bizonyítékára gondolni ahhoz, hogy belássuk: ezt a nagyságot nem feltétlenül a győztesen megívott harcok jelentik, ezek a küzdelmek ugyanis az egész nemzet szempontjából semmiképpen sem voltak azok. Mindennél pontosabban fejezi ki ezt az **Árpád ébredése**:

S a szellem, oh, a mindig éber őr,
Mely balszerencsén nőtt fel s lőn erőssé,
Mely csüggedetlen látta volt Nikápolyt,
Melyet le nem vert Várna és Rigó-tér;
Az végre megtört tunyaság miatt ...

Ezért "nincs vég semmiben", ezért lehet a cél mindenekelőtt a küzdés, amely így az életet, a fennmaradást biztosítja. S valószínűleg a küzdelem, a történelemmel való párba-jelvetelének a képtelensége az elaljasodás, elzüllés alapvető tényezője. S ez közel áll a nemzethalálhoz, amit Vörösmartynál nem feltétlenül kell fizikai megsemmisülésként értelmezni: "... kevés nép tűnt el még végképpen a föld színéről, többnyire élván az mind töredékenként, eloszolva, átalakítva, idő és idegen elemek által; de

itt nemzetről van szó, s tagadhatatlan, hogy sok nagy és virágzó nemzet szünt meg nemzet lenni, hogy hosszas életükben van valami az egyesek életkoraihoz hasonlító ..."¹⁷

A történelem azonban nem jelent mindvégig változatlan kihívást. Ezt a legjobban szintén az **Árpád ébredése** fejezi ki, ami teljesen érthető, ha a mű keletkezésének körülményeire gondolunk.

Elaljasodtunk test s lélek szerint.
Mi, nem hasonlók harcos őseinkhez,
Kik durva ésszel bár, a kor nyomától
El nem maradtak: mink levetkezénk
A harc fiát, s fegyvertelen kezünk
Nem nyula műhöz, könyvhöz.

A különböző korokban a nemzetnek tehát különböző követelményekkel kell szembenéznie, azoknak eleget tenni, konkrétan: az ősök számára a harc volt a fennmaradást biztosító magatartás, jelenleg azonban a kor más: a kultúra, a tudomány munkáját, békés munkát követel. A kultúra és tudomány mellett érvelő más művekre szükségtelen utalni. Maga az **Árpád ébredése** ezt "cselekményével" is igazolja, mégha az, alkalmosságának megfelelően, kissé didaktikus is: maga Árpád tartja fontosnak a költői alkotást, a színházat pedig a magyarság életképességének bizonyítékeként értékeli. De a legnagyobb jelentőségű talán az ősök harca és a kultúra összevetésének a pusztá ténye, s az, hogy ebben az összevetésben a kultúra egyenrangú félként állja meg a helyét. Szerepe tehát rendkívül nagy Vörösmarty gondolatrendszerében, s nyilván önmagán túlmutató jelentőséggel bír. Ennek pedig mindenesetre egyik oka lehet a nemzet-elképzeléssel való szoros kapcsolata, ahol tehát a kultúra az ideálisnak tartott forma megvalósításának egyik feltétele.

Vörösmartynál, mint láttuk, nemzet és alkotmány között is szoros az összefüggés. Ezért indokolt a nemzetet mint államot, mint társadalmat is értelmezni. Egyfajta "társadalmi szerződés" körvonalai rajzolódnak ki nála, s így érintenünk kell Rousseau elméletét is, mert a két elképzelés közt meglepő hasonlóságok vannak. A társadalmi szerződés alapkérdése Rousseaunál:¹⁸ "Megtalálni a társulásnak azt a formáját, amely a köz egész erejével védi és oltalmazza minden tagjának személyét és vagyonát, s amelyben, bár az egyén egyesül a többiekkel, változatlanul csak önmagá-

nak engedelmeskedik és éppolyan szabad marad, mint amilyen azelőtt volt." A megoldás pedig: "Minden személy, valamennyi képességével együtt, az általános akarat legfőbb irányítása alatt egyesül, és mindenkit testületesleg az összesség elkülöníthetetlen részévé fogadunk." Rousseau javaslata tehát az államnak minden tekintetben alárendelt polgár. Ennek ókori példáját Spárta társadalmában látja, szorosan idevágó más, főleg kulturális és morális megfontolásokból eredően egyben a legmagasabb rendűnek is tartva ezt. A másik modell a személyes érdekek spontán harmóniájára épülő állam, amelyben azonban éppen ennek a harmóniának a biztosítása kétséges, s amely ezért a káosz és züllöttség veszélyét rejti magában. Erre Athén, a korban pedig Anglia a példa.

Nem kétséges, hogy Vörösmarty elképzelése inkább Spártához áll közelebb, ha nem is azonos azzal. A **Szózat**, a **Honszeretet**, a régi hazafiak jellemzése egyértelműen és eszményként fogalmazzák meg a hazának teljesen alárendelt, pontosabban önmagát alárendelő egyén képét. Ez világképének ismeretében úgyszólván szükségszerűnek is látszik: mivel az egyénen túl nem lépő törekvések nem biztosíthatják az egyéni boldogságot, így az érdekletika elvetésével természetesen adódik a hazának való önkéntes alávetettség. Állam és egyén viszonyának jobb megértése céljából ki kell térnünk az individualizmus kérdésére, hiszen az egyéniség tudatának jelentkezése, bizonyos önállóságának követelése a romantika egyik általános jellemzőjének tekinthető. A kettő közti viszonyt Vörösmartynál nagyjából már áttekintettük, de megállapítható, hogy ezek általában sincsenek egymással szükségképpen ellentétben. A nemzeti romantika nem a teljesen alávetett rabszolgatömegek létrehozását tekinti üdvöztetőnek, hanem az önmagukat megvalósító, nagy emberi értékekkel rendelkező egyének saját érdekükből következő, egyben egyéni fejlődésüket is biztosító összefogását, a "kiművelt emberfők sokaságát". Minden további magyarázat fölösleges, ha arra gondolunk, hogy az egyént egyes műveiben a hazának abszolút módon alávető Rousseau sem valamelyik keleti despotikus birodalom, hanem Spárta szabad akaratukból döntő és öntudatos polgárainak képét idézi fel, mikor erre a berendezkedésre példát keres. Hasonló elvet vall Wesselényi is,¹⁹ nézetét általános érvénnyel fogalmazva meg: "A szabadság függetlenség ... Hogy tehát valaki szabad legyen, vagy az kell, hogy külső tárgyak s szükségeknek őt nyomó hatalmát magára nézve megakassza (paralizálja), vagy, hogy sok módja legyen azoknak eleget tenni ... azon függetlenség, mely a szükségek s óhajtasok megkevesítéséből jó, nem cselekvő csak szenvedő szabadság ..."

Vörösmartynál azonban még további magyarázatot is találunk. Egyén és közösség viszonyában ugyanis bizonyos változás figyelhető meg nála. Mint Tóth Dezső megállapítja, sokáig jellemző rá, hogy magánélet és közélet közt bizonyos ellentétet lát, hogy például Zalánban a boldogságvágy még nem képes a közösségbe teljesen beleolvadó életcélt adni. Az elmentmondás tartalmát Tóth Dezső a régi nemesi formák és az individualizmus új, polgári formája közti konfliktusban jelöli meg.²⁰ Mindez kétségtelenül így van. Később azonban a viszony harmonikussá válik, s ezt az teszi lehetővé, hogy a közösségnek, az államnak is megjelenik egy új, az újfajta individualizmust feloldani, magábafoglalni képes formája.

A reformkornak, jellegénél fogva, szüksége volt arra, hogy az elvetendő régi és a létrehozandó új társadalmi állapot fő jellemvonásait viszonylag pontosan megfogalmazza. Fogalmaik azonban természetesen eltértek az utókor, a történetírás által meghatározottaktól. Úgy tűnik, maga a kor a régi és az új közti döntő különbségek egyikét - s témánk szempontjából is ez a legfontosabb - a jog alapvetően eltérő realizálódásában látta. Berzeviczy az egész középkort jellemzi így:²¹ "Egyetértés és a közkormányzatnak ereje hiányzott. Az országok sínlódtak. Mindenütt fejtelenség uralkodott. A főurak hadakoztak a király és egymás ellen. Minden állam tetteleg és erkölcsileg szét volt szaggatva." A jog kérdése különös élességgel vetődik fel az uralkodó - nép uralkodó - nemzet közti viszonyt vagy legalább azt is boncolgató művekben. Néhány a példák közül:

A néptől nem erigedek magamnak törvényt
szabadni

- mondja Vencel Katona Ziska-drámájában.

Ki mer határ közé
Szorítani engemet, ki számot kérni
Tettemről? úr vagyok s ki ellenem
Vét, vesszen el.

- hangzanak Stibor vajda szavai Kisfaludy Károly művében. Kísérteties hasonlósággal fogalmazódik meg a zsarnokság, az önkény lényege, amely tehát a jog személyes kisajátításában, személyekhez-kötöttségében áll. Bajza az ellenpéldát is látja, a célt is kimondja:

S ah rólad is te új
Világ félistene,
Washington, énekem
Föllengve zengene.

Lefesteném, mi bölcs
Elvekre alkotád,
Túl messze tengeren
Ama boldog hazát.

Hová e vérező
Kebel sóhajtozik,
Hol emberkény helyett
Törvény uralkodik.
(A rabköltő)

Emberkénynél hatalmasabb
Lesz a törvénybetű...
(Honfidal)

Emberkény és törvény kettősségében itt is a személyes jellegű, illetve a mindenkire kiterjesztett és kötelező jog és törvény kettősségét fedezhetjük fel.

Vörösmarty esetében régi és új, elutasítás és követelés általánosságban és konkrétan is kifejeződik. A múlt általános megtagadása a leginkább **A két szomszéd**ban jut érvényre. A mű szinte határvonalat húz Vörösmarty költészetében, bár talán nem éppen olyan értelemben, mint az a szakirodalomban szerepel.²² A mű megértésének valószínű kulcsa, hogy mi okozza Tihamér tragédiáját. Ez mindenképpen az igazságtétel módjában rejlik, de nem kizárólag abban áll, hogy az igazságtétel egyben embertelen harc, öldöklés jellegét ölti, bár kétségtelen, hogy a legdirektebb összefüggés ez. De miért kell Tihamérnak személyesen igazságot tenni? László ígéretét a királyi büntetésre ezzel utasítja vissza:

A szomszéd Káldor szerzett nekem ennyi keservet;
Kérlek ezért, törvény által büntetni ne hagyjad
Őt, de megengedd, hogy viadalra kihíjam egyenként
Vérem dulóit s gyönyöröm lesz benne, ha vesznek.

Még pontosabban tolmácsolják álláspontját a királyi hírnök szavai:

Lászlónak hirlője jövök Sámsonfi nevében,
Hozzád s társaidhoz, Káldor, meghozni halálos
Bajnak ajánlását. Méltók, hogy vesszetek el mind
Vértörvény által ...
Mégis azért őtet meg nem nyugotja haláltok
Vak törvény által, maga hi fel bajra egyenként.

A tragédia tehát akkor válik visszafordíthatatlanná, amikor a törvényt vaknak tartva Tihamér elutasítja a mindenki felett uralkodó hatalom közbelépését. Így a mű sokkal inkább a személyekhez kapcsolt jog művészi megtagadása, vagy legalább mindenképpen az is, mint a harcos nemesi erények elutasítása, s ezzel közvetve az objektivált, általános törvény melletti érvelés is. A két szomszédvár környezetében keletkezett más művek is alátámasztják ezt, s egyben konkrétan meg is fogalmazzák. A **Pusztaszer** című versben a törvény a "hon biztos alapja", Árpád pedig nemcsak hon-szerző, hanem az első nagy törvényhozó is. A jog **A bujdosókban** is döntő kérdés. A konfliktus fő oka a jog különböző értelmezése - és természetesen az ennek megfelelő cselekedetek -, amely a párbeszédnek is egyik állandó témája.

Az ország lelke s törvény én vagyok

- vallja Zsigmond, épp ezzel váltva ki az ellenállást:

Királyt kerestem, Kont, s találtam is.
Királyt, barátom, aki, mint magunk,
Törvény alatt lesz, s úgy uralkodik

- mondja Laczfi.

Ebben az időszakban - 1830-31 táján - körvonalazódik tehát az új, az objektivált, általános, személyektől függetlenül realizálódó jogra és törvényre épülő állam eszménye. Ez jelenti a továbbiakban annak a közéletnek a színterét, amely most már képes célt és kielégülést nyújtani az egyéni boldogságvágy számára, tehát amelynek megjelenésével megszűnik az eddigi ellentét.

Ez az állam valóban modern elképzelés. Úgyszólván Rousseau-féle elveken alapszik, hiszen a törvény átalakulása Rousseau számára is a modern, polgári állam feltétele: "Kétféle függés van: függés a dolgoktól, mely a természettől való, és függés az emberektől, mely a társadalomtól való ... Az emberektől való függés ... zilált, s így minden véték szülője ... Ha van rá mód a társadalom e bajának orvoslására, az nem más, mint törvénnyel helyettesíteni az embert, a közakaratot pedig valóságos erővel fegyverezni fel, amely magasabbrendű minden egyéni akarat tevékenységénél. Ha a nemzetek törvényeinek is lehetne, mint a természet törvényeinek, hajthatatlansága, akkor az emberektől való függés ismét dolgoktól való függéssé változnék. Egyesülne így az államban a természetes állapot minden előnye a társadalmi állapot minden előnyével."²³ Ezzel az állam eszménye tehát még egy sajátos természetesség-eszménnyel is összefonódhat.

Állam és nemzet persze Vörösmartynál már egybeesik, még ha az épp ezáltal létrejövő modellt az elemzés vizsgálhatja is kétféle szempontrendszer alapján. Az egybeesés ténye azonban nagyon jelentős, mert egyben az állampolgári és a nemzeti lojalitás összeolvadását is jelenti, igen stabillá téve ezáltal a nemzetállam eszményét. Nem véletlen, hogy Carlton Hayes ezt a nacionalizmus ismérvének tartja, ami szerinte tehát: "a patriotizmus fúziója a nemzetiséggel és a nemzeti patriotizmus predominanciája minden egyéb emberi lojalitás fölött."²⁴

Ez a fúzió a kortársak nagy részénél azonban korántsem ilyen magától értetődő. Bajzánál például jól elkülönül egymástól "polgárerény" és "honérzelem", bár a kettő nem ellentétes, inkább egymáshoz kapcsolódó fogalom. A nemzeti és az állampolgári lojalitást a magyar nacionalizmus sajátos, a dolgozatban már tárgyalt helyzete miatt is össze kellett valahogyan kapcsolni. Ez a körülmény azonban legalább annyira hátráltatta, mint siettetette ezt a fúziót, hiszen egyben a politikai harcok mindenkor állásától is nagymértékben függővé tette a két elem viszonyát. Kitűnően látható ez Wesselényi példájából.²⁵ A kétféle értékrend a legteljesebb harmóniát képezi, sőt már-már összeolvad, amikor a hazafi fogalmát így adja meg: "... törvényes alkotmánnyal bíró ország olyan tagja, ki hazájához s fejedelméhez hív." Másutt viszont kimondottan ellentétes a két értékrend: (II. József jóbbágyrendeletéről szólva:) "Mint ember áldom érte a nevét, mint polgár hálálom bölcs és kegyes tettét, mellyel még elég jókor tudott

egy különben már el nem kerülhető véres megrázkódtatást megelőzni. De mint hazafi kesergem, hogy erőszakos kezekkel cselekedvén, amit törvénynek kellett volna tenni, megfosztotta nemzetemet azon szent kötelessége teljesíthetésétől, hogy önmaga tegye meg ezen első lépést ..." Ez az el-lentét a korban meglehetősen gyakori, ráadásul elég gyakran a haladás el-len hat.

A Vörösmartynál gyakori "hazafi", "honfi" tartalmában azonban már elkülöníthetetlen a nemzeti és az állampolgári értékrend.

Az államnak, a hazának ez az elmélete - ha ugyan szabad így nevezni - jellegzetes romantikus konstrukció: érveit inkább az ember lényegesebb komponensének tartott érzelemtől, mint az értelemről kölcsönzi, még ha azok bizonyos fokig a logika próbáját ki is állják. Hiszen az emberiség nemességét is elsősorban az érzelem alapozhatja meg, mivel

Istentelen frigy van közötted,
Ész és rossz akarat!

Érdemes itt a Kelet népe 1841-ben egyik bíráló megjegyzését felidézni. Széchenyi a jog személyes, diktatórikus gyakorlását elutasítva azt egyben a "szív politikájával" azonosítja. Vörösmarty tagadja ezt az azonosságot, és az egyetlen humánus, igazságos politikát éppen az érzelmeken alapuló politikában látja. S ez jól mutatja, hogy mi társul az érzelemhez és az értelemhez Széchenyi illetve Vörösmarty gondolatvilágában.

Végül pedig ez a nemzet-eszmény képes harmonikusan kapcsolódni a haladás programjához, képes az emberiség sorsához kötődni, ahelyett hogy attól elhatárolódna. Ezért nem tekinthetjük a nagy gondolati költeményeket sem a nemzeti célok megtagadásának, annak, hogy bennük ezt a nemzetre alapozott értékrendszert Vörösmarty már elveti. A látókör, a világkép itt már kétségtelenül szélesebb. Az egyén szempontjából ez azonban váltást nem jelent: az egyetemes haladást csak nemzetenként lehet megvalósítani, s az egyén is csak ennek keretei közt képes a hatásos erő kifejtésre, a tettek közvetlenül a nagyvilág végtelenjét célul tűzve hatás nélkül aldód-nának fel. "Egész világért, egész emberiségért halni: azt isten teheté; ember meghal háznépéért, ember meghal hazájáért; halandó szív többet nem bír."²⁶ Ahogy Eötvös József kifejezi ezt az összefüggést: "Egyes emberek patrióták, de népek kozmopoliták legyenek, és boldog lesz a világ."²⁷

A haladás csak mint a nemzet, a nemzetek haladása képzelhető el - s ez talán mindennél jobban jellemzi Vörösmarty nacionalizmusát is.

A dolgozat végére érve, az összefüggések talán kissé sematikusaknak, az egyes megállapítások pedig summásaknak tűnnek. Egy ilyen, a gondolatrendszer lényeges elemeit, valamint a köztük lévő alapvető összefüggéseket tárgyaló dolgozatban ez azonban - már csak a téma nagyságánál fogva is - talán érthető és megbocsátható. A részletek megfelelő árnyalása egyrészt a bennük való túlzott elmerülés, másrészt a gondolatmenet túlzott megterhelésének, így áttekinthetetlenségének a veszélyét rejtette volna magában.

István Lóczy

Die Nation in den Werken von Vörösmarty

Die unserem Reformzeitalter entsprechende Periode wird in der Geschichte der europäischen Länder gewöhnlich die Zeit der nationalen Erwachung, der nationalen Erneuerung genannt. Das Ziel ist, bürgerliche Nationalistaaten zustande zu bringen mit der Erschaffung und Anwendung der zwei sehr wirksamen Waffen, der verschiedenen Arten des Nationalismus und Liberalismus. Die Arbeit wirft zwei Hauptfragen auf und ist bestrebt, sie zu beantworten: warum und inwiefern wurde die Nation in Vörösmartys Dichtung zum Ideal, und wie sie als solches zu charakterisieren ist. Um die Fragen beantworten zu können untersucht er die allgemeinen Züge der Weltanschauung von Vörösmarty und im Zusammenhang damit kommt er zur Erörterung der speziellen Probleme der Nation. Die Gesichtspunkte der Analyse sind sowohl geschichtlichen als auch literarischen Charakters, dies widerspiegelt sich auch in den angewandten Quellen und in der angeführten Fachliteratur.

Néhány, a dolgozat szempontjából alapvető mű gondolatmenetének vagy szemléletének felhasználását nem mindig jelöltem külön. Ezek a következők:

Tóth Dezső, **Vörösmarty Mihály** 2. kiadás (Budapest, 1974.)

Tóth Dezső, **A polgári nacionalizmus kialakulása a magyar irodalomban** (MTA I. OK. 1960.)

Hans Kohn, **Nationalism: Its Meaning and History** (Princeton, 1955.)

Hans Kohn, **Die Idee des Nationalismus** (Berlin, 1962.) **Nationalism in Eastern Europe** (University of Washington, 1971.)

Ragyognak tettei ... (Székesfehérvár, 1975.)

Szűcs Jenő, **Nemzet és történelem** (Bp. 1974.)

A magyar nacionalizmus kialakulása és története (Szerk. Andics Erzsébet, Bp., 1964.)

Kovács Endre, **Szemben a történelemmel** (Bp. 1977.)

Ludassy Mária, **Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit** (Budapest, 1972.)

Jegyzetek

1. C. Hayes meghatározását idézi Szűcs Jenő, **Nemzet és történelem** (Bp., 1972.) 143. továbbá: "A nacionalizmus ... kifejezi a polgárságnak azt az álláspontját, hogy a nemzet a legfőbb érték..." (Klanczay Tibor, **A nacionalizmus előzményei ...** MTA I. OK: 1960. Bp., 1974.) és: "A nacionalizmus lelkiállapot, amelyben az egyén a nemzeti állam iránt érzi a legnagyobb lojalitást" (Hans Kohn, **Nationalism: Its Meaning and History** 9.)
2. Eötvös József, **A karthausi** (Bp., 1973. 41.)
3. **Athenaeum - Auswahl** (Leipzig, 1978.) 164.
4. Ugyanott, 70.
5. Martinkó András, **Földi menny** (Ragyognak tettei ... Tanulmányok Vörösmartyról, Székesfehérvár, 1975. szerk.: Horváth Károly, Lukácsy Sándor, Szörényi László. 67-103.)
6. **A francia felvilágosodás morálfilozófiája** (Bp., 1975. szerk.: Ludassy Mária) 52.

7. Széchenyi Levele jószágigazgatójához (Széchenyi István Válogatott Írásai, Bp., 1959. 65.)
8. Széchenyi, Lovakról (Széchenyi István Válogatott Írásai, Bp., 1959. 61.)
9. Jósika Miklós, Abafi (Bukarest, 1958.) 31-32.
10. Wesselényi, Balítéletekről (Kriterion, 1978.) 116-117.
11. Herder, Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról (Bp., 1978.) 228.
12. A Kelet népe 1841-ben (VMÖM. 16. kötet, Bp., 1977.) 71.
13. Részletesebben lásd: Arató Endre, A magyar nacionalizmus kettős arcu-
lata ... (A magyar nacionalizmus tört., c. kötetben, Bp., 1964.
szerk. Andics Erzsébet.)
14. Vörösmarty, Eger (Vörösmarty Válogatott Művei, Bp., 1974.
szerk. Martinkó András) 1. kötet, 963.
15. VMÖM. 16. kötet, idézett kiadás, 25.
16. Kölcsey, Mohács (Kölcsey Ferenc Válogatott Művei, Bp., 1975.
555.)
17. VMÖM. 16. kötet, id. kiadás, 14.
18. Rousseau, Értekezések és filozófiai levelek (Bp., 1978.) 478.
19. Wesselényi, Balítéletekről (Kriterion, 1978.) 138-139.
20. Tóth Dezső, Vörösmarty Mihály (Bp., 1974.) 75-76.
21. Berzeviczy, A parasztnak állapotáról Magyarországon (Bp., 1979.)
360.
22. A két szomszédvárról lásd: Horváth Károly, A romantikus lélek- és
jellemábrázolás Vörösmarty epikájában és drámai műveiben (Ragyog-
nak tettei ... id. kiadás 108.), Barta János, Vörösmarty patrio-
tizmusa (It 1950. 4. sz.), Fried István, A két szomszédvár és
Mickiewicz Pan Tadeusza (Ragyognak tettei ... id. kiadás, 132.)
23. Emil vagy a nevelésről (Bp., 1978. 57.)
24. Szűcs Jenő, i. m. 143.
25. Balítéletekről id. kiadás, 85. illetve 229.
26. Kölcsey, Mohács, id. kiadás, 561-562.
27. Eötvös József, Vallomások és gondolatok, (Bp., 1977.) 57.

KISEBB TANULMÁNYOK ÉS SZÖVEGKÖZLÉSEK

KÍSÉRLET A RÓMAI COLLEGIUM HUNGARICUM
MEGALAPÍTÁSÁRA (1578-1579)

XIII. Gergely pápa 1573-ban alapította meg Rómában az új Német Kollégiumot, 1575-ben az Angol Kollégiumot, 1577-ben pedig a Görög Kollégiumot. Célja ezzel valószínűleg az volt, hogy minél több művelt egyházi személyt sorakoztasson fel a reformáció terjedésével szemben. A Collegium Hungaricum megalapításának gondolatát Szántó István¹ vetette fel először 1578-ban, s létrehozásán igen sokat fáradozott.²

1574. szeptember 23-án írott levelében³ a jezsuita rend generálisa⁴ a bécsi tartományfőnöktől⁵ azt kéri, hogy egy magyar atyát küldjön Rómába; a jubileumi évben (1575) ugyanis szükség lesz magyar gyóntatóra. Válaszlevelében⁶ a tartományfőnök megírja, hogy Szántó Istvánt jelölte ki a feladatra, aki rövidesen el is indult Rómába, s az év végén megérkezett.⁷ Szántó úgy gondolta, hogy csupán a jubileumi évet tölti itt,⁸ hiszen már korábban ígéretet tett Báthori Istvánnak, hogy Erdélybe megy, hogy ott az alapítandó jezsuita iskolában tanítson. Ezt az ígéretét azonban csak 1580-ban válthatja be. Az előző két évben ugyanis mindent megtesz annak érdekében, hogy létrejöjjön Rómában a Collegium Hungaricum.

1578 márciusában szerkeszti Szántó a *De Collegio Hungarico in urbe excitando libellus*⁹ című iratot, amelyet átad Santori,¹⁰ és Gallio¹¹ kardinálisoknak a célból, hogy a pápánál járjanak közbe érdekében, s támogassák a kollégium megalapításának tervét. Ebben az iratban már megtalálható annak a gondolatmenetnek, érvrendszernek a váza, melyet Szántó a későbbiekben mindvégig használ. Ennek főbb pontjai a következők: 1. Magyarország mindig az egész kereszténység védőbástyája volt; királyai híek voltak a katolikus hithez. 2. Magyarország romlása 1526-ban kezdődött: egyrészt a főurak széthúzása következtében a "test romlása", másrészt a reformáció terjedése következtében a "lelki élet romlása". 3. Magyarország-

nak elsősorban lelki segítségre van szüksége; a reformációt terjesztő tanult prédikátorokkal szemben ugyanis csak jól képzett katolikus papok állják meg a helyüket, ezekből azonban nagyon kevés van. 4. Rómában a Collegium Germanicumhoz hasonlóan Collegium Hungaricumot kellene létrehozni, hogy elegendő pap álljon rendelkezésre a reformáció visszaszorításához. 5. A Collegium Hungaricum megalapításának nincs akadálya, hiszen a magyaroknak Rómában több épület van tulajdonukban, s javadalmakkal is bírnak. 6. A Monte Coeliön lévő rendház lenne a legalkalmasabb a Collegium Hungaricum számára, ahol most idegen nemzetiségű, pálos szerzetesek élnek; eltávolításuk nagy haszonnal járna, mivel erkölcstelen életmódjukkal rossz példát mutatnak a világi embereknek, s így az egész kereszténységnek kárt okoznak.

Néhány szót kell ejtenünk Szántó németellenességéről is, mely már ebben az iratban is megmutatkozik. Kéri ugyanis a pápát, hogy az alapítandó kollégiumba csak magyar nemzetiségűeket vegyenek fel, mivel a magyarok nem szeretnek idegenekkel együtt lakni, s "különösen a németektől borzadnak".¹² Szántó németellenességére nem tudok teljesen kielégítő magyarázatot adni. Elsődleges oka valószínűleg politikai hovatartozása lehetett. Ő ugyanis Báthori István pártfogoltja,¹³ s ebből következően a lengyel királyt minden támadással, intrikával szemben védi a pápai udvarban. Ezek az intrikák, híresztelések elsősorban a császári udvartól indultak ki, mivel Báthori legfőbb ellenfele a lengyel korona elnyerésében éppen a császár volt. Szerepet játszhatott Szántó németellenességében mély hazaszeretete is; erről egy helyen így ír: "a hazaszeretetnél a halandó ember számára semmi sem lehet kedvesebb életében".¹⁴ Fájlalja Magyarország romlását, melynek legfőbb oka véleménye szerint a főurak száthúzása. A Mohács után kialakult helyzetért ugyanolyan mértékben felelősnek tartja a császárt is, mint Szapolyait. Végül elképzelhető, hogy személyes rossz tapasztalatai is táplálták ezt az érzését. Tanulóéveinek egy részét a Collegium Germanicumban töltötte, s elképzelhető, hogy nem állt a legjobb viszonyban tanáraival, diáktársaival (egyedüli magyar diák volt a kollégiumban!) - ez azonban pusztán feltételezés, forrásokkal nem tudom igazolni.

A **Libellus** fogadtatásáról a **Historiában**¹⁵ találunk utalást. Itt megemlíti Szántó, hogy miután emlékiratát előterjesztették a pápának, Farnese kardinális,¹⁶ a rendház protektora "hevesen ellenezte a [pálos] barátok elűzését". Így a Collegium Hungaricum ügye megrekedett, melyet Szántó elbeszélése szerint véletlen találkozása Orsini bíborossal mozdít-

totta ki a holtpontról.¹⁷ Hogy valóban így történt-e, nem biztos, mindenesetre Szántó 1578 novemberében levelet ír Orsininek,¹⁸ melyben kéri, hogy támogassa a kollégium alapításának tervét, s e kérésének jogosságát a fentebb említett érvekkel támasztja alá.

Minden bizonnyal kedvező hírek hatására írta meg 1578 végén, 1579 elején a *De Collegio Hungarico in urbe erigendo oratiot*,¹⁹ ami tulajdonképpen a *Libellus* alaposan kibővített változata. Rendkívül hosszasan értekezik Magyarország természeti gazdagságáról, lakóinak kegyességéről.²⁰ Mindezekről eltúlzott képet fest; kimondatlanul is érezzük az alapgondolatot: "extra Hungariam non est vita." Részletesen beszél a Magyarországon termő különféle borokról, gyümölcsökről, a vadak és a háziállatok tömegéről. Szinte katalógusszerűen ismerteti a gyógyfürdőket, a sós forrásokat, a tavakat, a hegyekben található különféle ásványokat. Külön bekezdést szentel minden egyes nagyobb folyónak, s a bennük található halfajták leírásának. Egy mondatban összefoglalva: az olvasónak olyan képet nyújt, hogy azt hiheti, Magyarország mindenben bővelkedik, s lakói dúskálnak a javakban. S nemcsak hogy bővelkedik a javakban, hanem emellett "mind a mai napig az egész kereszténység védőbástyája".²¹ Szerzőnk elősorolja ezután a nagy királyokat (külön kiemelve Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás tevékenységét), akik mindannyian a keresztény Európát védték a törökökkel szemben, majd - áttérve Magyarország romlásának elbeszélésére - szól a Dózsa féle parasztháborúról, a mohácsi vészről, az erdélyi fejedelemség kialakulásáról. Felemlíti az ország kettős fenyegetettségét: egyfelől a törökök, másfelől pedig az eretnekség (értsd: reformáció) terjedése. Hogy legalább ez utóbbi ellen eredményes legyen a küzdelem, kéri a pápa segítségét, támogatását a Collegium Hungaricum megalapításához. Innen tulajdonképpen már a *Libellus*ból megismert gondolatmenetet folytatja Szántó. A különbség - a terjedelmen kívül - mindössze annyi, hogy az *Oratio*ban több dicsérő szó hangzik el a pápáról; az érrendszer felépítése azonban nem változik, esetleg az argumentumok példanyagát bővíti.

1579. március 1-én kelt XIII. Gergely pápa bullája a Collegium Hungaricum megalapításáról.²² Maga a pápa a határozatot már korábban meghozta,²³ de a kollégium létrehozása, különösen az épület birtokbavétele körül több probléma is felmerült, s a datarius ezért késlekedett a bulla megszövegezésével. Úgy tűnik tehát, hogy a kardinálisok támogatása, valamint az *Oratio* elérték céljukat; s hogy ez utóbbi mennyire nagyhatású

volt, mutatja az a tény, hogy az alapító bulla szövegében az indoklás szinte teljesen megegyezik azzal, amit Szántó emlékirataiban olvashatunk.

Az alapító bulla kibocsátása azonban nem jelentette azt, hogy minden akadály elhárult. Bizonyítja ezt az is, hogy Szántó csak júliusban látta elérkezettnek az időt arra, hogy megírja az alapítás történetét.²⁴

A **Historiában** Szántó elbeszéli a kollégium létrejöttének körülményeit, az ügyet ért támadásokat, valamint köszönetet mond támogatóinak. Megtudjuk, hogy az alapítás elhatározása után XIII. Gergely négy bíborost bízott meg a Collegium Hungaricum protektorának tisztségével.²⁵ Az iskola beindításával kapcsolatos problémák komolyságát jelzi az is, hogy a protektorok több, a kollégium fennmaradásának esélyeire vonatkozó kérdést tettek fel Szántónak; ő azonban ezeket szárnyaló ékesszólással megválaszolja, eloszlatja kétségeiket.²⁶

A bulla kibocsátása előtt és után a Monte Coelio-n élő pálos szerzetesek több kísérletet tettek arra, hogy megghiúsítsák Szántó törekvéseit; ezekről is bőven és heves hangon szól szerzőnk. Minden nehézség ellenére végre elérkezik a nagy nap, május 28-a. Speciano²⁷ a pápa megbízásából felolvassa a rendházban az alapító bullát, a pálosok kénytelenek eltávozni, s a magyarok birtokba vehetik az épületet. A rektor F. Torres²⁸ lesz. Ezután sem szűnnek meg a nehézségek, de Szántó júliusban már úgy véli, hogy a kollégiumnak eredményes tevékenységéhez csupán tanulókra van szüksége; ezt pedig biztosítotttnak látja. Munkája végén szerzőnk köszönetet mond mindazoknak, akik elősegítették a Collegium Hungaricum létrejöttét, nem feledkezve meg saját érdemeiről sem: "a magyar gyóntató mindenkinél többet fáradozott e munka során."²⁹

Minden derülátása ellenére a műben megtalálhatjuk Szántó kétségeit is, melyeket ő maga csak mint a múltban előfordult problémákat említ ugyan, ám ezek a Collegium Hungaricum fennállásának rövid ideje alatt folyamatosan megvoltak. A pálosok két tiltakozó iratot szerkesztettek 1579 februárjában,³⁰ s ezek közül egyiket a pápának, a másikat Sirleto³¹ bíborosnak nyújtották be. Jóllehet ezeket Szántó megcáfolja a már ismert érvekkel,³² ők azonban megszerzik támogatójuknak Draskovics György győri püspököt, aki levelet³³ ír érdekükben a bécsi nunciushoz.³⁴ Erről tudomást szerez Szántó és 1579. április 20-án kelt levelében "informálja" a püspököt a helyzetről.³⁵

A pálosok elűzése a rendházból mindenestre meglehetősen kellemetlen feledat lehetett mindenki számára. Ez is magyarázhatja azt, hogy a

bulla kibocsátása után csaknem két hónap telik el, míg végrehajtják a kiűzésről szóló határozatot. Hogy ez valóban árthatott a jezsuita rendnek - Szántó elgondolásával ellentétben -, az is bizonyítja, hogy a generális március-április folyamán megtiltott mindenféle tárgyalást, vitát a Collegium Hungaricumról.³⁶ Ezt minden bizonnyal azért tette, mivel a pápa őt bízta meg a rektor személyének kiejölésével; s minthogy az indulatok kétségkívül magasra csaptak a kollégium alapítása körül, a generális e radikális intézkedésével nyugodtabb helyzetet kívánt teremteni, hogy feladatát körültekintően végezhesse el.

A Collegium Hungaricum legfőbb gondja - bár ezt Szántó soha nem vallja be - a tanulók csekély száma volt. Május 28-án mindössze 5 magyar költözik be, s köztük csak három ifjú, Baranyai Balázs, Kondi Benedek és Usali Miklós érkezett tanulás céljából Rómába. Ezt a tényt szerzőnk figyelmen kívül hagyja. Hogy mennyire fontos feladat volt a tanulók számának növelése, igazolja Gallio és a bécsi nuncius közötti levélváltás³⁷ 1579 augusztusában-szeptemberében. A nuncius először néhány ifjú Rómába küldését ígéri, azonban későbbi levelében már arról számol be, hogy a jelentkezők visszaléptek.

A fenti okok vezettek végső soron a Collegium Hungaricum és a Germanicum egyesítéséhez. Ennek gondolatát először Morone³⁸ kardinális veti fel 1579. augusztus 15-én kelt, a pápához intézett iratában.³⁹ Indokul felhossa azokat a nehézségeket, melyek a külön Collegium Hungaricum vezetését, ellátását akadályozták, s az előnyöket, melyek az egyesítésből következnének.

A pápa augusztus 26-án elhatározza a Collegium Hungaricum és a Germanicum egyesítését. Szántó szeptember 1-én Morone kardinálishoz írott levelében⁴⁰ tíz érvet sorol fel, melyek az egyesítés ellen szólnak, ám nem jár sikerrel. Szeptember 3-án ugyanis közlik vele, hogy semmit sem tehet a kollégium érdekében, kiátkozás terhe alatt. Ez nagyon megrendíti szerzőnket. *Historia unionis Collegii Hungarici cum Germanico*⁴¹ című művében szomorúan tudósít a határozatról, s elénk tárja érzéseit. Hallgatásra kényszerítve a hozzá forduló magyar tanulóknak nem tud semmi hasznos tanácsot adni. Úgy tűnik azonban, hogy belenyugszik a pápa határozatába, ugyanis ő maga javasolja később Baranyai Balázsnak, hogy lépjen be a Collegium Germanicumba.⁴² Bánata azonban nem csökken, s bár nem érti meg a pápa határozatának okait, lelkiismeretfurdalást érez, s megpróbálja kiengeztetni a Szentatyát.⁴³ Ezt el is éri; a pápa megbocsát, november 29-én fogadja Szántót, s feloldja tilalmát.⁴⁴

Szerzőnk a Collegium Hungaricum megszüntetését, illetve a Germanicummal való egybeolvasztását ellenségei rosszindulatú ravaszkodása következményének véli. Nem hajlandó belátni az indokokat, melyek a pápát az egyesítésre készítették. Úgy utazik el Erdélybe, hogy a magyar nemzetet és saját személyén esett igazságtalanságként ítéli meg a pápa cselekedetét.

A kollégium történetének utolsó felvonása már Szántó elutazása után zajlik le. XIII. Gergely a következő év tavaszán határoz véglegesen a két kollégium egyesítéséről. 1580. április 12-én bocsátja ki az erről szóló bullát,⁴⁵ melynek legfőbb pontja az, hogy a Collegium Germanicum Hungaricumban mindig kell 12 helyet biztosítani a magyar nemzetiségű tanulók számára.

Kétségtelen, hogy egy önálló Collegium Hungaricum sokkal nagyobb mértékben mozdította volna elő az ellenreformáció ügyét Magyarországon, azonban 1579-ben ehhez - mint láttuk - nem voltak meg a szükséges feltételek; elsősorban a tanulók hiányoztak. A későbbiekben - különösen Pázmány Péter idejében - több magyarországi katolikus főember került ki az egyesített Collegium Germanicum Hungaricumból.⁴⁶

Jegyzetek

1. Szántó (Arator) István tevékenységének rövid összefoglalását adja Benda Kálmán in **Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez - 7. kötet. 223-225.)**
2. Szántónak a Collegium Hungaricum megalapítása érdekében végzett tevékenységét legalaposabban következő műveiből ismerhetjük meg:
 - **De Collegio Hungarico in urbe excitando libellus**
 - **De Collegio Hungarico in urbe erigendo oratio**
 - **Historia foundationis Collegii Hungarici in urbe**
 - **Historia unionis Collegii Hungarici cum Germanico**E művek szövegének kiadása: **Monumenta Historica Societatis Jesu** vol. 101. **Monumenta Antiquae Hungariae I.** (Róma, 1965.) ed. Lukács László (a továbbiakban rövidítve: **MAH I.**)
3. **MAH I.** 444-445.
4. E. Mercurian

5. L. Maggio
6. MAH I. 456-457. (A levél 1574. október 22-én íródott.)
7. MAH I. 474.
8. Szántó Báthori Istvánhoz írott levelében. (MAH I. 527-531.)
9. MAH I. 637-647.
10. Iulius Antonius Santori (1532-1602)
11. Ptolomaeus Gallio (1526-1607)
12. Ungari ... praesertim a germanis ... abhorrent. (MAH I: 647.)
13. Itt kell megemlítenünk azt a figyelemreméltó mozzanatot, hogy Szántó nem tájékoztatja kollégiumalapítási erőfeszítéseiről a lengyel királyt, és ő sem tesz említést erről, noha biztosra vehetjük, hogy értesült róla. A források hiányában erre nem tudok magyarázatot adni, hiszen Báthori Istvánnak volt kapcsolata itáliai egyetemmel; nem csupán unokaöccse tanult néhány évvel korábban Padovában, hanem 1578-ból is van adatunk a kapcsolatra. (ld. Veress E., *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221-1864. - Olaszországi Magyar Emlékek III.* Bp., 1941. 203-204, 205.) Nehezen képzelhető el, hogy éppen Báthori, akinek messzire tekintő iskolaalapítási tervei voltak, ellenezte volna Szántó terveit.
14. ...amor ... patriae, qua nihil homini in hac vita mortali debet esse charius. (MAH I. 701.)
15. Teljes címe: *Historia Seminarii Ungarici conscripta per Stephanum Aratorem Pannonium anno 1579 mense iulio; ex qua Lector Candide, dilucide poteris cognoscere, quo tempore, quomodo et per quos Collegium Ungaricum habuerit originem et progressum, quos item sustinuerit persecutores et adversarios* (MAH I. 907-947.)
16. Alexander Farnese (?-1589)
17. MAH I. 911. - Fulvius Orsini (1529-1600)
18. MAH I. 683-695.
19. Teljes címe: *Ad Sanctissimum Dominum Nostrum Gregorium XIII, pontificem maximum de statu totius Pannoniae et seminario seu collegio ungarico in Urbe excitando oratio* (MAH I 698-757.)
20. "Inter florentissima et opulentissima totius Europae regna nullum est, Pater Sancte, quocum non possit facile Hungaria contendere sive regionis antiquitate, sive multitudine castrorum, urbium et provinciarum, sive aeris salubritate, sive fontium et thermarum

diversitate, sive camporum fertilitate agrorumque faecunditate, sive montium, vitium, vini ac metallorum omnis generis copia et varietate; sive fluminum, piscium, lacuum, pecorum, armentorum, volatilium et ferarum abundantia; sive rerum quarumcunque aliarum ad usum hominum necessarium ubertate; sive denique populi pietate, ducum prudentia, militum fortitudine, rerumque bellicarum pericia et regum sapientia vitaeque integritate. (MAH I. 703.) - Tulajdonképpen ezt a körmondatot fejti ki Szántó az *Oratio* első felében.

21. ...usque in praesentem diem perpetuum Hungaria fuit totius christianitatis per Europam propugnaculum. - (MAH I. 715.)
22. MAH I. 791-798.
23. Január 24-én (MAH I. 915.)
24. Ld. 14. jegyzet. - A *Historiát* részletesen ismerteti Fraknói Vilmos, (*A római magyar seminarium története* Katholikus Szemle 26. (1912) 444-453, 562-580.
25. Ezek: - Ioannes Morone (1509-1580)
 - Iacobus Savelli (?-1587)
 - Ptolomaeus Gallio (ld. 11. jegyzet)
 - Iulius Antonius Santori (ld. a 10. jegyzetet)
26. Ld. Szántó levele Santori kardinálishoz 1579. január 27-én. (MAH I. 762-767.)
27. Caesar Speciano (1539-1607)
28. Franciscus Torres (1504-1584)
29. ...paenitentarius ungaricus ... plus caeteris omnibus in hoc negotio (laboravit) (MAH I. 946.)
30. MAH I. 772-775, 775-778.
31. Guliemus Sirleto (1514-1585)
32. Szántó levele Santori kardinálishoz 1579. február 27-én. (MAH I. 780-790.)
33. Draskovics György levele 1579. március 8-án kelt. (MAH I. 804-807.)
34. Horatius Malaspina (?-1582)
35. MAH I. 816-819.
36. MAH I. 923.
37. Gallio levele Malaspina-hoz 1579. augusztus 8-án. (MAH I. 948.) - Malaspina levele Galliohoz 1579. szeptember 7-én. (MAH I. 964-965.) - Gallio levele Malaspina-hoz 1579. október 3-án. (MAH

I. 972-973.) - Malaspina levele Galliohoz 1579. október 27-én
(MAH I. 975.)

38. Ld. a 24. jegyzetet

39. MAH I. 950-954.

40. MAH I. 960-963.

41. Ez tulajdonképpen a *Historia* zárófejezete. (MAH I. 987-97.)

42. A Collegium Germanicumba 1579 folyamán 5 magyar diák iratkozott be:

Bereck Dániel szeptember 15-én (szeptember 11-én érkezett Rómába),

Hármas László szeptember 15-én (szeptember 11 után érkezett Rómába), Baranyai Balázs szeptember 16-án, Kundli (Szántónál: Kondi)

Benedek október 6-án, Smugger János december 3-án, (Veress E, *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai I. Anyakönyv 1559-1917. - Fontes Rerum Hungaricum Tom. II. Budapest, 1917. 2.)*

43. Szántó levele a pápához 1579. novemberében. (MAH I. 983-985.)

44. MAH I. 997.

45. *Monumenta Historica Societatis Jesu* vol. 112. *Monumenta Antiquae Hungariae* II. (Róma, 1976.) ed. Lukács László 51-55.

46. Ld. Bitskey István, *Pázmány Péter és a Római Collegium Germanicum Hungaricum* (in *Studia Litteraria XXIII. Debrecen, 1985. 29-40.)*

HERCZEG FERENC (+1598) - SZIKSZAI FABRICIUS
BALÁZS TANÍTVÁNYA SÁROSPATAKON

A Szepesi Kamara levéltára őrzi a sárospataki iskolát magas szintű kollégiummá fejlesztő tanár, Szikszai Fabricius Balázs, egy eddig kiadatlan autográf levelét.¹ Ez a levél nemcsak írójának személye miatt fontos számkra, hanem azért is, mert a pataki iskola egyik tanulójáról van benne szó. A keltezés: 1570. december 11. - tehát meglehetősen korai a forrás, különösen ha tudjuk, hogy a fennmaradt diáknévsor csak 1615-el kezdődik.² A levél megírásakor Sárospatak királyi birtok volt (Perényi Gábor már három éve meghalt, s Dobó Ferenc csak három év múlva kapta meg), ennek megfelelően a Kassán székelő Szepesi Kamara bizonyos mértékig felettese volt az iskolának is. Szikszai Fabricius Balázs jó viszonyban volt velük, mint a levél is utal rá, elsősorban Paczoth János tanácsossal állt kapcsolatban, de nem volt semmiféle ellentéte Bornemisza Gergely akkori csanádi püspökkel, a Kamara elnökével sem.³ Ez odáig ment, hogy a Kamara tanácsosi állását is felajánlották neki, ő azonban ezt, mivel nagy hivatástudattal rendelkező tanár volt, visszautasította.⁴

A Szepesi Kamara csak nemrég, 1567-ben, alakult meg, s jónéhány évig szüksége volt képzett új emberekre. Ez magyarázza, hogy Szikszai Fabricius sikerrel ajánlhatta tanítványát, Debreceni Herczeg Ferencet, az írnoki állásra. Herczeg hat esztendeig volt Szikszai tanítványa, ebből következik, hogy tanulmányait Kolozsvárott kezdte 1564-ben, s amikor mestere 1566-ban visszatért Patakra, ő is vele jött.⁵ Az ő esetében szerencsésen rekonstruálni lehet egy olyan életpályát, amely nem az egyházi karrier különböző lépcsőfokait járta be. Tanára sajnálkozva említi, hogy külső okok miatt kénytelen tanulmányait félbeszakítani, ez a vékony világi értelmiségi réteg megbecsültségének hiányát is mutatja. Tehetsége mindezenetre Kassán is érvényesült: már mint a Szepesi Kamara írnoka kapott

Miksától nemességet, és ezt 1574-ben Zemplén vármegyében hirdették ki.⁶ A következő évben mint a Kamara titkárának a segédje (coadjutor secretarii) vált meg a hivatalától,⁷ valószínűleg ekkortájt nősült, felesége a nemesi családból származó Szigety Erzsébet lett, akitől gyermekei is születtek.⁸ Azonkívül, hogy (feltehetően csekélyke) birtokán gazdálkodott,⁹ elsősorban ügyvéd volt, méghozzá az adatok szerint igen sikeres és nagy tudású. Két esetben is képviselte például Alaghy Ferencet, aki korábban szintén Szikszai Fabricius Balázs tanítványa volt Patakon:¹⁰ 1588-ban a Regéc várának és uradalmának visszaszerzéséért indított perben, amikor 16 népes jobbágytelek lett számára jutalomként kikötve, s 1591-ben, amikor első felesége halála után Alaghyt az apósa gyilkossággal vádolta, ez utóbbi alkalommal hat népes jobbágytelket kapott Kiscigándon és egyet Bánócon élete végéig tartó használatra. Amikor 1598-ban meghalt, Alaghy Ferencnek pert kellett e birtokokért indítania, mert az özvegy nem akarta őket visszaadni.¹¹

Ami számunkra tanulságként adódik az elmondottakból, az az, hogy a 16. századi sárospataki iskola tananyagának feltétlenül tartalmaznia kellett bizonyos jogi ismereteket. Azt eddig is tudtuk Kassai Császár György emlékbeszédéből, hogy Szikszai Fabricius Balázs egyházjogot is tanított, s írt egy jogi szótárt, amellyel megpróbálta a "barbár" középkori szakkifejezéseket klasszikus latinnal helyettesíteni¹² - Herczeg Ferenc itteni tanulása még jobban megerősíti ezeknek a híradásoknak a hitelét. A négy évi munka a Szepesi Kamarában semmiképpen sem lehetett elegendő ahhoz, hogy sikeres ügyvéd váljék belőle, ehhez kellett a tanára által is kiemelt tehetsége, s kellett maga a tanár, Szikszai Fabricius Balázs, s annak univerzális, a jogi ismeretek területére is kiterjedő műveltsége.

Ezek után lássuk a levél magyar tartalmi kivonatát és eredeti latin szövegét:

Elküldi Debreceni Herczeg Ferencet, akiről már Paczoth Jánosnak is írt. A válaszlevélből kitűnik, hogy miután levizsgáztatják, minél előbb el kell foglalnia az írnoki állást, ezért ajánlja őt. Alkalmasnak tartja a Kamarában előforduló mindenféle irat megfogalmazására, hat év alatt, amióta tőle tanul, jól megtanult latinul írni és beszélni. Nagy reményei voltak vele kapcsolatban, de az életében bekövetkezett kedvezőtlen változások miatt nem tudja tanulmányait tovább folytatni; nem kétli, hogy a címzettek meg lesznek vele elégedve.

Kívil: Reverendo, Magnifico, Generosisque ac Egregiis dominis, praefecto et Consiliariis Imperatoriae Maiestatis in Camera Scepusiensi, dominis et patronis colendissimis.

Reverende, Magnifice, Generosi ac Nobiles domini, patroni perpetuae fidei observantia colendi, obsequiam omnia sua animi subjectione commendat. Mitto ad Reverendum, Magnificum et Generosas dominationes vestras, Juvenem Franciscum Hertzeg Debrecinum, de quo *<nuper>* ad Generosum dominum Joannem Patsoth proxime scripseram. Intellexi enim ex eiusdem ad me datis litteris, voluntatem Reverendi, Magnifici et Generosarum dominationum vestrarum eam esse, ut primo quoque tempore isthic sisteretur, quo explorata eruditione, fide et solertia ipsius in numerum ascisceretur eorum, qui in ministerio scribendi suam navare solent operam. Quare hunc Franciscum Reverendo, Magnifico et Generosis dominationibus vestris commendo, non indignum meo quidem iudicio, quem in suam clientelam receptum, omni favore, benignitate ac patrocinio complectantur, cum ea sit ipsius doctrina, industria, modestia, et in omni officiorum genere sedulitas ac vigilantia, ut laudabilem possit adhibere operam, ad eas scriptiones conficiendas, quae in Camera Maiestatis suae ad varias occasiones temporum et locorum erunt expediendae. Facultatem enim orationis latinae et scribendo et loquendo non contemnendam consecutus est, hos sex annos quibus continuis, in tractatione bonarum disciplinarum mecum versatur. [...] certe singulari benevolentia complexus [...] innum toto hoc tempore non tantum propter ingenium, iudicii in politioribus istis studiis maturitatem sed etiam spem illam et expectationem, quam de illa alebam, si in proposito honestissimo contentionis cursu, intempestivis quorundam persuasionibus, rationes rerum ipsius non fuissent conturbatae, in easque difficultates deductae ut curriculum studiorum continuaure amplius nequiret, sed novam vitae constituendae usum ingredi cogeretur. Non dubito autem quin industriam iuveni istius et scribendi facultatem mediocrem, Reverendus Magnificus et Generosae dominationes vestrae probaturae sint, ubi aliquod specimen ingenii ediderit. Et malo experientia ipsa virtutum harum praedicationem comprobari, quam nimis operosa commendatione gratiam et favorem Reverendi Magnifici et Generosarum dominationum vestrarum occupari. Si enim talem se gesserit qualem spero et opto, citra alieni etiam elogii subsidium, benevolentiam et studium Reverendi Magnifici et Generosarum dominationum vestrarum facile demerebitur. Bene valere Magni-

ficentiam Tuam, Generosas dominationes vestras cupio, meaque promptissima officia commendo. Ex Patatach 11. Decembris 1570.

Reverendi Magnifici et Generosarum dominationum
vestrarum cliens subiectissimus.

Basilius Fabricius

Zikzovianus¹³

Jegyzetek

1. Magyar Országos Levéltár E 254. Repraesentationes, informationes et instantiae, 1570. december No. 4.
2. Marton János, **A sárospataki ref. főiskola története I.**, Sárospatak 1931. 157.
3. Paczothról és Bornemiszárról: Acsády Ignác, **A pozsonyi és szepesi kamarák 1565-1604**, Bp., 1894. 33, 112.
4. Kassai Császár György, **Oratio de vita et obitu ... Basilii Fabricii Zikzoviani ...**, Wittenberg, 1577. Typis Clementis Schleich et Antonii Schöne, I lr. (RMK. III. 665.)
5. Szikszai Fabricius életrajzi adatairól: Zoványi Jenő, **Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon**, 3. javított és bővített kiadás, Bp. 1977. 601.
6. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Fióklevéltára Sátoraljaújhely (Zemplén vármegye levéltára) Prot. 2. Pag. 645. - A sátoraljaújhelyi adatokért Dr. Hőgye István levéltárigazgatónak tartozom köszönettel.
7. **Ratio super perceptione et erogatione proventuum Camerae Scepusiensis**, OSzK Kézirattár Fol. Lat. 958. I.k.f.112r. - A Szepesi Kamara 1604 előtti személyi állományáról archontológiai feldolgozás idáig nem született.
8. Magyar Országos Levéltár E 148. Neoregistrata Acta, Fasc. 4C0. No. 23.
9. Zemplén vármegye levéltára (vö. a 6. jegyzetet) őrizi néhány peres iratát az 1590-1596 közötti időből a bodrogszögi és szerdahelyi

erdő használatáért, valamint a borsi és szögi birtokokért: Loc. 90. No. 511, 515.

10. Lukcsics Pál, Szikszai Fabricius Balázs levelei a Melith családhoz, in **Magyar Nyelv** 1931. 259-260. - ILLÉSSY János alább idézendő családtörténeti munkájából egyértelműen kiderül, hogy az Alaghy-fiúk, akik 1575-ben Patakon tanultak, Ferenc és István voltak.
11. Illéssy János, **A mikófalvi Bekény család leszármazása és története**, Bp., 1902. 70, 82.
12. Kassai Császár György i. m. I 3r, K 2v.
13. A szövegközlésben alkalmazott jelek: < > = kihúzott szó, [...] = lyuk miatt olvashatatlan szó.

KEVEHÁZI KATALIN - MONOK ISTVÁN

EGY SLEIDANUS-KÖTET TÖRTÉNETE
Adalék Lőcse művelődéstörténetéhez és a tizenöt éves háború
eseményeihez

Könyvtárunk antikva-gyűjteményének számbavételekor egy kötet, Johannes Sleidanus *De statu religionis et reipublicae Carolo quinto Caesare commentarii* (Argentorati 1556. mense septembris, Fratres Rihelii, in quarto) című munkájának, több oldalas XVI. századi bejegyzései keltették fel érdeklődésünket. A szöveget elolvasva úgy találtuk, hogy számot tarthat a XVI. századi művelődéstörténet kutatóinak érdeklődésére is.

A szerző Johannes Sleidanus,¹ a XVI. század ismert történésze 1506-ban született. Iskoláit Liegeben, Kölnben és Leuvenben végezte, majd Orleansban jogi Licentiatust szerzett. Tanítványa volt Johann Sturmnek, akivel állandó levelezésben állt Sturm haláláig. Sleidanus pályája alakulásának történetét jórészt e levelezésre támaszkodva írta meg a szakirodalom. Franciaországban 1544-ig élt, s I. Ferenc diplomáciájának szolgálatában a schmalkaldeni szövetség egyik aktív diplomatája volt. Korán felismerte, hogy V. Károly nem lesz hajlandó lényeges engedményekre a reformációval kapcsolatban. Ugyancsak a Sturmmal folytatott levelezésből derül ki, hogy már az 1530-as évektől gyűjtötte anyagát a reformáció története megírásához. 1544-ben visszatért Németországba, s a 40-es évek végén hozzalátott a gyűjtött anyag rendszerezéséhez, s feldolgozásához. A mű első kiadása 1555-ben Strassburgban Wendelin Rihel nyomdájában látott napvilágot. Könyvtárunk tulajdona e mű második kiadása.

Az ajánlásban, mely Ágost szász választóhoz íródott, így fogalmazta meg munkájának célját: "De religione quidam potissimum et imprimis est institutum opus, verum politica tamen etiam propter ordinem inserenda putavi." "... ab eo tempore, quo Lutherus Indulgentias venales oppugnare coepit, initium sumens..." évek szerint haladva dolgozza fel a reformáci-

ós eseményeket: "Quibus autem id rationibus effectum sit, quid pontifices, quid accadaemiae, qui reges atque principes moliti sint, quomodo suam ipse (Luther) causam, coram Caesare principumque concilio defende-rit, ... quae sint excitatae persecutiones atque supplicia, quae facta foedera et coniurationes, quomodo non per Germaniam tantum, sed aliis etiam in locis haec fuit propagata religio."

A mű a XVI-XVII. század folyamán számos kiadást megért, több nyelvre lefordították, s fontos, forrásértékű munka a reformáció történetéhez.

A birtokunkban lévő példány sorsa

Az első tulajdonos, akiről a kötetből tudomásunk van, 1570-ben bekötötte a könyvet (fatáblás, későreneszánsz motívumokkal díszített bőrkötés), super ex librisként pedig az "A C L" kezdőbetűket, s az "1570"-es évszámot nyomtatta rá. Ha a super ex librisben szereplő "L" feloldása "Leutschoviensis", mint ahogy a többi tulajdonos az, akkor a kötet 1570 körül kerülhetett Lőcsére. A kötésről sajnos nem tudtuk eldönteni, hogy hazai műhelyben készült-e. Nem tudjuk mikor vásárolta meg a könyvet Casparus Cromer, de a super ex libris "A"-ját feltehetően ő üttette át "C"-re, s így kézenfekvő a feloldás: "Casparus Cromer Leutschoviensis".²

Tőle Bartholomaeus Bogner³ vette meg a könyvet, s ő 1582. május 3-án eladta Casparus Steinnek, aki talán album amicorumnak is szeretne volna használni. Erre lehetősége lehetett, mert a mű előtt és után üres lapok is voltak, s erre utal, hogy már Bogner is az eladás alkalmával öt disztichonból álló epigrammát írt ajánlasképp. Ugyanebből az évből egy másik bejegyzés is található a hátsó tábla belső oldalán, amely szintén Steinnek ajánlva íródott.

Bartholomaeus Bogner bejegyzése a címelőzéklap recton található:

Casparus Cromer hoc Schleidanj nobile scriptu,

Bognero fratrj vendidit aere suo.

Casparo Verum tribuit Bognerus amico

Hoc iterum precio quod dedit arca suo

Sed ibj cognomen cum sit Stein, per lege scriptum

Nam quae sit fidej stantis origo refert.

Effuso velutj firmarent dogma cruore

Christicolae liber hic ordine namque canit.
Vt tua seruetur Clemens Ecclesia Christi
Qui viuís, regnas annue, uiua precor.
Suo optimo amico Casparo Stein
Bartholomaeus Bogner suis temporis cum vendidit scripsit
Anno 1582 May 3.

A már említett másik bejegyzés:

Pia precatio
et de te nemo me siue reuellat
in uita, sum tuus inque nece
in cunctis quod habet mea uita diebus
SVMTVVS in terra sum tuus inque mari
in dulcem cum claudolumina somnum
a strato quando resurgo meo
utque tuus maneam saluator Jesu
Effice te praeter, nam nihil nulla salus.
Suo Charissimo affini Casparo Stein scripsit
Daniel Teppicher Leutschouij Anno 82 (1582)

1592-ben Daniel Chytraeus⁴ vásárolta meg a könyvet 150 dénárért. Possessor-bejegyzése a címlap rectóján: "Sum ex libris Danieli Chytrei sive Coppiferi Leutschou. Anno 1592. Const. 150 d." 1596-ig biztosan az ő tulajdonában volt, mert ez évből még vannak bejegyzései. Ezeket alább külön szeretnénk bemutatni.

A könyv következő tulajdonosáról csak feltételezéseink vannak. Minden valószínűség szerint egy iglói ismeretlen vásárolta meg a kötetet, (vagy Chytraeus költözött Iglóra),⁵ mert a címlap recton a következő bejegyzés található: "Comparauí Neocomio 3 (...) anno 1603 24 April" (a pénzegység nevét nem tudtuk elolvasni). Ugyanettől a kéztől még egy beírást találtunk a mű utolsó lapjának versóján: "Anno 1603 Leutschouiam veni circiter 4 hora 5 Mai ibidemque die altero quod 6 hora erat a D. M. Zacharia N. S (?) receptus" - erről azonban nem tudjuk, mire vonatkozhat.

Ezután név szerinti tulajdonosát már csak a XVII. század második feléből ismerünk, bár a margináliák sokfélesége nem hagy kétséget affelől, hogy a kötetet többen forgatták.

1683-ban Christopher Plochius tulajdonában volt a mű, erről tanúskodik a címlap rectóján lévő bejegyzése: "Ex libris Christopherei Plochiij Silesij Ab Anno 1683 Cujus Symbolum Christi Puroue Sanguine manu propria." Ő feltehetően odaajándékozta testvérének (?), Nicolaus Plochiusnak. Utóbbinak beírása az "a iiiij" folio versóján: "Me sibi appropriat Nicolaus Plochius Ab Anno 1685 Die 20. Martii."

E családtól vásárolta meg a könyvet az általunk ismert utolsó possessor, 1713-ban: "Comparatur bono Jure a Successoribus Plochianis per me Casparem Okolicsányi⁶ Anno 1713 Mense Octobris." A címlap rectóján lévő bejegyzés az ő kezével így folytatódik:

"Symbolum Christus Oppressorum Defensor Et Liberator
Et Cedunt Omnia Diligentia Et Labori."

Itt térnénk rá a kötetben lévő margináliák és szignálatlan bejegyzések rövid ismertetésére. Az előzőekben felsorolt tulajdonosok közül kettőnek a margójegyzeteit véltük azonosíthatónak. Nicolaus Plochius három helyen az éppen tárgyalt évhez chronogrammot rögtönzött, tartalmilag azonban számunkra nem megfogható értelemmel. A legtöbb széljegyzet Okolicsányi kezétől maradt, de túlnyomó többségében a szöveg ismételése, ritkán utalás más oldalakra, ahol az őt érdeklő személy neve már előfordult. Személyes véleményét egy helyütt fogalmazta meg hangsúlyosan, ahol Sleidanus Joannes Tecelius dominikánus szerzetes (meghalt 1519)⁷ vallási nézeteit írja le. Okolicsányi e helyen "felkiáltott": "O blasphemia Teczelij!"

Rajtuk kívül három XVII. századi kéz írását véljük felfedezni a margón, illetve az utóvédlapon. Közülük az egyik csak "Nota Bene"-jellegű jegyzetekkel élt, egy másik az utóvédlap rectójára a következő két sort írta:

"Vivo tibi moriorque tibi, dulcissime Jesu:
Mortuus et vivus sum maneoque tuus."

A harmadik ismeretlen bővebb széljegyzeteket írt a szöveghez, ezek egyrészt tartalmi ismételések, de több helyen állást foglal az éppen tárgyalt eseménnyel, nézetekkel kapcsolatban. Ezekből kiderül, hogy egyértelműen lutheránus, és főleg Zwingli tanaival nem értett egyet. Szinte mindenütt, ahol Zwingli neve előfordul, ott a margójegyzete elmarasztaló hangú: Folio 15b. "Anno 1520. Ortus Zwinglij eiusque Haereseorum"; Folio 65b. 1523-as eseményeknél: "Jam autem Zwingliani in plurisque a Luthero

discrepant et ideo sunt praeceptiones deteriores"; Folio 82a. 1529: Marburgi colloquium tárgyalásakor: "NB Heu mihi quam dispares habemus hodie Zwinglianos, quod fere in omnibus iam articulis a nobis discordant, atque Alcorano Turcico sunt similiores quam nobis"; Folio 95a. 1530: az Úrvacsora-viták kapcsán: "Heu mihi quam crebro stigmatiam et degerem notas Zwinglij Sobolem quod hodie nil minus quam nobiscum conveniunt" - panasolja fel Sleidanusnak.

Zwingli követőinél jobban csak a katolikus püspököket ostromozza, mint például a szereztetési ige interpretációja körüli vitákkal kapcsolatban a 65a folián írt jegyzetében (1525): "Heu Sceleratum interpretem, Mali Corui, malum ovum".

A negyedik kéz, amelyet el tudunk különíteni a többi írástól (XVIII-XIX. század fordulója körüli), a hátvédlap rectóján egy olyan "pikáns" történetre hívja fel figyelmünket, amely a mű 208a folióján olvasható, s amit Okolicsányi is "NB" értékű kiemeléssel illetett. A történet regénybe illő, ám a hívő lelkeknek tanulságos: 1544-ben György szász választó testvérének, Henriknek megtetszett egy Éva Trotina nevű "...puella quaedam elegantia forma, genere nobilis...", aki várandós lett tőle. Hogy a dolog ki ne derüljön, megszervezte a lány halálának és temetésének lebonyolítását. Egy viaszból és fából készült figurát temettetett el, s lelkéért imádkoztatott hosszú ideig. Közben a hölgy Stauffenburgban rejtőzködött s hét gyermeket szült Henriknek. Az ismeretlen tulajdonos bejegyzése szerint: "Funes Évae Trotinae ridiculum (fuit) et cum prophanatione Religionis Pontificiae" - annál is inkább, mert a "báb-hölgyet" ferencesek temették. Okolicsányi megjegyezte a margón: "Funes ridiculum et prophanum."

Daniel Chytraeus a lőcsei reformációról

A kötet bejegyzéseinek legnagyobb részét Daniel Chytraeus beírásai teszik ki. A belső borítólapon található terjedelmes bejegyzés a "Reformatio doctrinae Anno (15)93. Leutschoviae" címet viseli. Ezt a beírást nem szignálta lejegyzője, azonban az írás minden kétséget kizáróan megegyezik a további bejegyzéssel, amelynek végén már ott van az aláírás: Daniel Chytraeus.

A szöveg közlését adalékul szánjuk a lőcsei reformáció korai szakaszának történetéhez, amelyre vonatkozóan igen kevés adatot találtunk az

ide kapcsolódó egyháztörténeti szakirodalomban.⁸ Így a Chytraeus által ismertetett eseményeket, és azok szereplőit is csak részben sikerült azonosítani.

Reformatio doctrinae. Anno (15)93. Leutschoviae

Multis annis in hac urbe gliscebatur, et pullulabat Sacramentarijmus: nemo tamen manifeste vel in Ecclesia vel schola defendendum suscepit, nisi quod quidam Rabulae, Zribelij offam inhiantes illiusque largitate adducti in Angulis susurrantes passim nostram Religionem carpebant, ex quibus fuit primarius Valendorffius, Lang, et Paulus Kremerus, sed hi idiotae. Tandem extra ultraque, re tractata diuque deliberata, accessione scholae facta, Mesrishio Moraviae oppido adducitur Johannes Mylius Iglauensis,⁹ idque hortatu Lammij pastoris Keismarcensis, et Leibicensis Hortensii. Hac fenestra patefacta, quod diu multumque illud consortium coxerat (?), inter quos erat et Pastor Leutschouiensis Antonius Platnerus,¹⁰ in Lucem producit: Mylius enim licet obnixus quod sensit ad populum excusaret et dissimularet, pro gnebio Augustanae Confessionis Assecla se Gerens: tamen cum nil simulatum diuturnum sit, id diu clam esse non potuit, aut latere. Postquam igitur iste Mylius fere hic egisset radices, et biennium errorem celasset, apertius deinde sensim in schola et alibi dogma Sacramentarium disseminabat, defensabat, laudabat, praesertim de Persona Christi vere Lutheranam suam opinionem esse asserens, contrariam vero falsam Entychianamque Fraude detecta. Vulgus ideo infremuit, ut passim armis rem decidendam esse vociferarentur, illi in faciem conviciarentur: attamen quia convincere num ex plebuis, erroris nemo poterat, tolerare coacti sunt. Interea autem ingenio Eurybates iste, et volubili procacique linguae confisus, opinionem mordicus tuetur, atque etiam contradicentes ferro ignique, praesertim me, quippe qui unus in faciem illi contradixi persequitur. Hocque inter Cives et patronos hujus Mylij dissidium duravit fere annos totos tres. Cives, jactantia Mylij et obstinata mea, magis magisque exasperabat, ut tandem varijs illum machinis attentarent. Flagrante igitur dissidio, cogita Synodij eperies quarta octobrij, ad quam pastor D. Sturmius, duo senatores, et aut de...ulibus cum ipso lectore amandantur, ut ibi decideretur istud Religionis negotium. Mylius de Religione primo interrogatus, dolose occulabat errores sed quoniam omnibus in manibus, erant ejus dictata, fallere non potuit; ideo

urserunt ut quibusdam articulis ne eum usum singulari opera consignat subscriberet. Quod cum detractaret, haereseos de communi sententia contemnatur Domum reversus conditione privatur. Hac occasione Laus Deo, Clauinismus, qui jam manifeste in nostra schola et urbe Ragnabat iterum exterminatur pristinaque veritas suum vigorem accepit Deus faxit ut in perpetuum duret. Amen.

Daniel Chytraeus a tizenötéves háborúról

A könyv címelőzők- és hátvédlapjain, illetve a hátsó borító belső oldalán még két hosszabb bejegyzés található, amelyek szintén Daniel Chytraeustól származnak. Ezek a tizenötéves háború 1593 és 1596 között történt eseményeit mondják el. Az első (ez a már fentebb említett, aláírással ellátott bejegyzés) a füleki vár ostromát, a második az 1594-96-ban történeteket tárgyalja. A leírásból kitűnik, hogy Chytraeus nem szemtanúja volt az eseményeknek (feltehetőleg György nevű testvére elbeszéléseiből tájékozódott, akiről megemlíti, hogy résztvett a hatvani csatában), de jólétesültségét bizonyítja, hogy a történeti szakirodalomból általunk is ismert, vagy könnyen ellenőrizhető történeteket ismert, hanem is a ma elfogadott időrendben.¹¹

Anno 1539 hanc arcem Fillek Turcae occuparant (!), obtinuerunt annos continuos 54.

Expugnatio Arcis Fillek

NB

Anno 1593. Laus Deo ter optimo Maximo, postquam praecedenti Turcicis imperator denunciacionibus maximam orbis Christianj partem ita examinasset, ut attonitis similes tremerent. Accessit quod in Croatia felici successu arces aliquot expugnaret atque manifeste jam minaretur Urbibus Germaniae, nec non etiam hujus nostrae urbis Leutschouiae domos, ceu ditionis suae, praefectus arcis Fillek, quem Beckj vocant, nonnullis deputasset, hoc anno, praemissis Comitij Posoniensibus ubi res deliberata est, atque etiam hujus districtus procerum Conventum in Leles peracto: scriptus est exercitus de Inquilinis regnj coactj simul omnes Nobiles, atque ita suscepta expeditio in Turcas. Aliqui aestimarunt Numerum mili-

tum ad quinquaginta millia sed his praeter solitum ilitem accessit eques Germanus ad quingentos. Istaе copiae deductae primum Sixoniam (!) Castra posuerunt. Bassa arcis Temisvar, ad fines nostros accedens excursionibus primum regnum, deinde aperto Marte tentare volens, multitudine insolita militis oderratus (?) retro cesit. Re cognita proceres, atque copiarum Exarchos seu Dynastes (Generalem nostri vocant) (**a margón**: Christophorus a Teufenbach) posuerunt (?) castra versus propugnaculum Turcarum (**szakadt**) receptaculum praedonum et vastatorum, qui assiduis excursionibus regnum hoc sunt depopulati atque negociatoribus, viatoribusque de die ac nocte insiduatj. Hoc intra diem naturalem primo machinis bellicis acriter concusso, irruptione captum (factum ... die novembris 1593) incendio dirutum, atque ita saevitia nostrj militis exacerbatisimi solo cegnatum est. Hinc statim progressus exercitus ad vicinam arcem Fillek, munitissimam, atque praesidio commeatu naturalique loci commoditate apprime robustam atque firmatam, eam validissimis tormentis expugnare attentantes, fere indesinenter totis diebus duodecim, nil obtinuerunt. Tandem transfosso muro cum praesidiarij sibi metuerent, atque ruinam restituere vel lent, nostri hoc cognito, superiorem ruinosae partis murum excusserunt, cujus ruina ad ducentos homines cecidit. Hoc damno praesidiarij adductj, deditionem fecerunt. Idque factum quinto calendae, decembris, hoc est. Vigesima septima decembrj (!). Ea arce Germanico praesidium munita, mox procedentes praesidium Divin (!) deditione quoque coeperunt, atque Setshin (!) propugnaculum quoque ut ajunt munitissimum obsidione cinxerunt. Prima decembrj pars nostrj militis redijt ex castris a capta Fillek dicens se ideo dimissam esse, quod major sit numerus copiarum, quam rej necessitas postulet, utpote cui fit quotidie nona accessio. Deus propter nominis sui gloriam quod caepit provehat, ut agnitio nominis illius crescat, multique excoecatj furore mahometico ad veritatem Evangelicam atque haereditatem vitae aeternae perveniat. Nosque liberatj metu et jugo Servitutis Tyrannis libere serviamus Deo, nostrj posterj ad Laudem Dej erugenti (?) in salua sanita, illibata et intacta Evangelij veritate, Amen.

Daniel Chytraeus seu Knolleus

Sequenti anno Mense septembri (!) Turca coepit omnium munitissimum propugnaculum Rab Latinis Iaurinum ductum sed proditione. Nam Ernestus Comes ab Hardek proditione deditionem fecit. Anno 94. plura de his quaere ultimo folio.

(Az utolsó lapon)

Res gestae in his partibus anno 1594.

Statim sub veris initium annj 94, copiae Ungarorum et Germanorum, alias in praesidijs collocatae conjunctae, quibus accesserunt Mille, quos vocant, Cataphractj, pars Silesij, pars Marchiari, sane bellicosissimj, et peditum tria millia omnes recens ex Germania adductj juxta suppetias statuum et Nobilium, procerum, urbium et oppidorum 13, Sepusij, Statim Ciuitatem Hadvam (!), non quidem moenibus, sed aggeribus, vallis, et id genus alijs munimentis roboratam et communitam adortj sunt. Eo cum praemissariae peditum copiae venissent, praesidiarius extra urbem in propugnaculus positos, illico et fere primo aggressu expulsos urbem compulerunt captis et dirutis illorum propugnarent. Ibi si reliquus (!) miles praemissarijs statim subvenisset (!), primo aditu portas expugnare et urbem capere potuissent, sed Dynastes a Teufenbach his revocatis, primum capit metu (?) atque tam cunctanter oppugnare ut publice venditaretur ipsum aureis montibus corruptum fuisse. Imo addebatur, quod et sit conspectus in ipsa oppido Hatvan. Ideoque paulo post solutis castris miles dimissus est, re omni infecta sub hoc praetextu, quod profugissent cum nobilibus satellites der drabanten (!), atque quotidie imminutus sit castrorum numerus ita ut minime fuisset sufficiens aut par Turcarum castris. Interea tamen Comes a Mansfelt capit Strigonium Germanice Gran.

Anno 1595 sub Mensem (!) Julim (!) Archidux Maximilianus cum manu valida has oros ingressis comitabatur primum principem, Archiducis Caroli Stiriae principis, filiam in Transsylvaniam, desponsatam Sigismundo Wadae Transsylvaniae, qui quidem paulo post Moldaviam universam, der ganz walachen vnd Schwartz Molda (!) (ut Modernj vocant) in suam potestatem redegit, subactis sibi Marum provinciarum Dynastibus: Maximilianus vero prope Arcem Tucaj (!) fere totos Menses tres commoratus, nil prorsus Egit: tum promotis castris sub veris decursum versus Agriam et ibi cunctanter egit. Denique Hyeme jam ingruente debellavit propugnaculum Miclush (!), quod et vastavit ferro ignique, fugatis prius ex eo praesidiarijs, tum accessit arcem Solnak, sed nil tentavit, verum statim tertio die postquam accessit, recessit, ita ut nec phalera muralj aut tormentuario globo exterruisset, ita ut et Turcae inclamasse illis dicatur. Recedite domum vos conviviones ad vestras pellices, ne ab alijs contemnerentur: satis diu jam hic feriati estis. Cassoviam itaque rediens exercitum

dimisit, atque ipse in Germaniam redijt, extracto ibi Cassoviae Templo ad usus pontificios. Nos quidem omnes sperabamus, hunc redempturum. ... verum bella illa spe tota aestate frustra lactati sumus. Transsylvanus sub verum stempus (!) assidua oppugnatione obtinuit validissimam arcem et urbem Lipam, quam paulo post Turca armis et insidijs attentarat (!), sed frustra. Nam fide Germanorum quod (?) in presidijs ibi vocatj sunt servata est. Is quoque statim sub initium Anni 96 Temiswar obsedit sed repulsus est.

Anno 1596 Reductis ex Silesia Equitibus mille et septingentis peditibus bis mille et trecentis. Mense Augusto die 26, congregatis etiam praesidiarijs et Inquillinis omnium ordinum atque ex castris quoque ad Budam accersitis quindecim Millibus ut fertur est aggressus iterum Christopherus a Teufenbach, hujus regni Dynastes arcem et oppidum Hatvan. Interea occupat Archidux Maximilianus Amplissimum et locupletissimum oppidum Vaciam, atque illud, siquidem tantummodo monasterium in illo erat, a Turcis propugnaculis et moenibus fossisque et alijs necessarijs corroboratum, et oppidum totum aggere circumdat communitque Aquaeductionibus ex Danubio. Ab hoc opere dum Turca eum depellere conatur, memorabili strage Maximilianus eodem Mense Augusto repulit, opusque confecit, ut rediret (?) receptaculo si forte aliquando adverso Marte depugnaret. Hac tempestate quoque in Croacia Erupta est Turcis munitissima Arx Clissa, martinea (?) Krissam alij nominent ope, ut ajunt, et auxilio venetorum. Hinc maximilianus obsidione cingere coepit praeter omnem spem et expectationem. Arcem et oppidum Hatvan: quam Machinis bellicis valide concussam, intra monstruum spacium (Deo Maximo optimo sit laus) et occupavit ad interneccionem caesis omnibus praesidiarijs. Ajunt ibj magnam vim pecuniae aliorumque bonorum refertam esse capta est Hatvan Haec 3 die septembris.

(Az utolsó mondat mellett a margón:) Interfuit frater meus Georgius et ex sonore nepos Daniel Hibner.

Ab expugnatione has statim castra moverunt ad Munitissimam arcem Zolnok, quam postridie ejus diej et subegerunt sibi fuga enim sibi praesidiarij consuluerunt, perculsi et teritj crudeli Interneccione Hatvanensium, ubi suas cum fortuna, Infans cum parente jugulati sunt praemissarius autem miles obsederat biduum priusque rescirent deseruisse arcem Turcas. Ab Arce Zolnok illico praemissarij milites circiter 20 000 (viginti mille) deducti sunt Budam et Pestium: donec Hatvanj et Zolnacj urbes constitutis secutus est Dux Maximilianusque futurus sit hujus obsidionis eventus Dies (?) docebit. Deus Optimo Maximo bene vertat.

(Az utóbbi két mondat mellett a margón:) vera fuerunt haec.

Hinc promotis castris sub Jaurinum, Maximilianus nostrum Dynasten Teuffenbach vix sive tribus millibus in hec ores deseruit. Interea Turca cum 300 000 obsedit Agriam quam nocte dieque oppugnatam proh dolor tandem obtinuit. Qua amissa quamvis nostri vives (?) iterum conjungerent atque tandem etiam opponerunt exercitum: tamen post exigua ... velitationes quod feliciter cesserant, turpiter fugam dederunt velutis terrorijs et Michinis bellicis alijs bonis praedae Hostium et ut pleurimj detestati sunt, Nemine fugante. Deus Nostrj misereatur.

A könyv történetének további szakaszait sajnos nem ismerjük, így azt sem tudjuk, mikor és hogyan került a JATE Történeti Intézetének könyvtárába, ahonnan az 1982. év tavaszán vettük át a Központi Könyvtár antik-vagyűjteményébe.¹²

Jegyzetek

1. Életrajzát az **Allgemeine Deutsche Biographie** (Red. von R.v. Liliencron und F.v. Wegele. 56. Bd. 1875-1912.) alapján foglalkozunk össze.
2. 1563. november 9-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s 1571-től 1577-ig haláláig a lőcsei iskola rektora volt. Ld. Jan Rezik-Samuel Matthaoides, **Gymnasiológia**, Bratislava, 1971. 317., 412-413.; Ladislaus Bartholomaides, **Memoriae Ungarorum qui in alma condam Universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt ...** Pesthini, 1817. 98. és Hain Gáspár **lőcsei krónikája** (Sajtó alá rend.: Bal Jeromos, Förster Jenő, Kauffmann Aurél), Lőcse 1910-1913. 125. A tulajdonos a Cromer fia volt, akit ugyancsak Caspar Cromernek hívtak. 1565-ben született, Wittenbergben 1595. szeptember 12-én iratkozott be, 1621-től 1630-ig városi tanácsos, 1630 és 1633 között pedig bíró volt. Valószínűleg 1633. év végén halt

- meg, az új bírót 1634. január 9-én választották. Ld. Rezik és Bartholomaides idézett helyeit és Hain i. m. 156., 168., 182-183. és 190.
3. Brassói származású evangélikus prédikátor, aki 1544-1556-ig biztosan Lőcsén volt mint iskolaszervező. Ld. Rezik-Matthaeides i. m. 411. 1556. augusztus 18-án Iglóra távozott lelkésznek: "Die 18 Augustj dominus Bartholomaeus Bogner Concionator Leuchoviae primus inter augustae Confessionis, relicta Leuchovia profectus est Novocomium ad officium Pastoratus Ecclesiae." Hain i. m. 103. Pákh Károly, *Az iglói ág. hitv. ev. főgymnasium története*. Igló, 1896. erről nem tud.
 4. 1579. november 9-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Ld. Bartholomaides i. m. 72.
 5. Chytraeus alább idézendő bejegyzésében ismerteti "Joannes Mylius Iglauiensis" szerepét - nem lehetetlen, hogy róla van szó. Mylius ismeri egyébként Rezik-Matthaeides i. m. 316. Életrajzát röviden ismerteti Kovács Sándor Iván-Kulcsár Péter, *Szepsi Csombor Márton Összes művei* (Régi Magyar Próza Emlékek I.) Bp. 1968. 16.: Késmárki diák, aki 1557-ben született. Ugyanitt volt 1595-1598. közt iskolamester, majd haláláig, 1630-ig az elblagi iskola élén állott.
 6. Bruckner Győző, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben*. I. köt. 1520-1745. Bp. 1922. A kötet említi ugyan az Okolicsányi családot, de Gáspárról nem esik szó benne.
 7. Jacob Christoff Beck-August Johann Buxtorff, *Neuvermehrtes und Geographisches Allgemeines Lexicon*. Basel, 1744. 6. Bd.
 8. A következő kiadványokat vizsgáltuk ilyen szempontból az eddig idézetteken kívül: Kupec Lykurg, *A lőcsei evangélikus gimnázium története*. Lőcse, 1896., Daxer György, *A külföldi iskolalátogatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére, kapcsolatban a hazai protestáns gimnáziumok történetével (1520-1790.)*. Békéscsaba, 1909. Demkó Kálmán, *Lőcse története I. Jog-, mű-, és művelődéstörténeti rész*. Lőcse, 1897.
 9. Ld. az 5. sz. jegyzetet.
 10. Rezik-Matthaeides i. m. 317.

11. Chytraeus adatait összehasonlítottuk a **Magyar Történeti Kronológia** II. (Szerk. Benda Kálmán). Bp. 1982. adatsorával, de Chytraeus természetesen említ olyan részleteket is, amelyek nem szerepelhetnek e munkában, s amelyeket nem részletezik a magyar történeti kézikönyvek vonatkozó fejezetei sem.
12. Jelzete: Ant. 134. A vele egy időben érkezett könyvek többsége a boldogkő-váraljai könyvtárból származik, ahonnan a második világháború utáni szekularizáció és vagyonek Kobzás alkalmával kerültek el.

ILLÉSHÁZY ISTVÁN FÜLJEGYZÉSEI

Acta bellica Anno 1604 et 1605

1. A történeti tudományok meglehetősen széles köre foglalkozik Illésházy István egy-egy kiemelt pályaszakaszával: munkásságának korszerű vizsgálata egyre kitüntetettebb igényként jelentkezik. Ugyanakkor viszont nyilvánvalóbbá válik az a feszültség, amelyet a pályakép igényes feldolgozásának szükségessége, s a vegyes műfajú, aránytalan forrásanyag teremt. Illésházy, aki országos jelentőségű események szereplője lett már "kibújdosásával" is, de főként hazatérte után vállalt nyilvános pályájával, erősen számolt az utókor ítéletével: "az mikor el gondolom vala magamban, hogy ki jüvék Magyar országból, úgy akarok vala ki jüni, hogy az cronicakba is be irták volna" - írja feleségének száműzetésének derekán, s hazatérte után, mikor immár politikai-diplomáciai tárgyalásokban is érvényesítheti terveit, hol aggódva, hol bizonyosságul hivatkozik a krónikák ítéletére.

Emlékezete meg is őrződött a **krónikákban**, ám miként kortársai, az utókor is rendkívül ellentétes módon ítélte meg tevékenységét: voltak, akik "eszes embernek" és "bölcs, okos úrnak" tartották, mások viszont nyersen szemére vetették kétszínűségét, s a "törökösség" vádjával éppúgy szembe kellett néznie, mint azzal, hogy "németes ember" lett. A rendelkezésre álló források áttekintése után - melyek között természetesen túlsúlyban vannak a nem tőle származó szövegek - nyilván joggal állapítja meg egy újabbkori kutatója, hogy "Illésházy István politikai elképzeléseit és törekvéseit bizonyos tekintetben napjainkig hatóan félremagyarázzák."¹ A gyakori félremagyarázásnak, melytől természetesen nem tagadhatjuk el a mindenkori kurzus értékítéleteit sem, legfőbb oka az elsődleges forrásanyag egyenetlenségében és hiányosságában rejlik. Az egymásnak többhelyütt ellentmondó kortárs emlékek - históriák, naplók, magyar, la-

tin és német nyelvű pasquillusok valamint misszilis levelek - feltétlen óvatosságot igényelnek, ám a primer források hiátusait mindigis segítettek áthidalni: Kazinczy Ferenc például - már nem is előzmények nélkül - maradandó hatással terjesztette el a rendületlen tudománypártoló, a kor legjelesebb tudósaival levelező, s egyúttal komoly tudományos megbecsülésnek örvendő Illésházy-képet.² Dolgozatában jelentős hangsúlyt kapnak közvetett információi, melyeket kétségtelenül lelkes elfogultsággal válogat ki. Illésházy vegyes műfajú kortárs szövegeket összegyűjtő könyvéből Kazinczy Gábor kiadta a történeti följegyzéseket, s ezzel a **historikust** és az **író**t is bemutatta,³ és immár harminc esztendeje számolunk a **költő** Illésházyval is, mióta az életrajz és néhány (csak részben autográf) levél alapján két, korábban ismeretlen szerzőjű, és eszmei-poétikai szempontból meglehetősen különböző verset Illésházyznak tulajdonít az irodalomtörténet.⁴ A tanulságokkal, illetve a szövegek eredetével azóta is vannak kétségek: Kazinczy Ferenc bevallja, hogy portréját "Mednyánszky után" dolgozta, s aligha tagadható mindkettejük esetében az akkor még élő család előtti tisztelgés lelkesült gesztusa,⁵ Kazinczy Gábor maga is erősen kételkedik a kibocsátott irat eredetiségében,⁶ a versek szerzőségének vitája pedig általánosan ismert.⁷ Fontos eseményeket azonban jól ismerhetünk: perének anyagát Károlyi Árpád rendkívül pontossággal dolgozta fel,⁸ e per szélesebb történelmi összefüggéseit pedig újólágg Makkai László ismertetette.⁹ Ugyanakkor más, feltétlenül kitüntetett élet és pályaszakasz nehezen, vagy csak hipotetikusán rekonstruálható: Károlyi Árpád, Szilágyi Sándor és Ipolyi Arnold nagyszerű forrásközleményeiből jól követhetjük 1605 második felétől nyilvánvalóan megélénkülő politikai-diplomáciai törekvéseit és tevékenységét, ám éppen a megelőző, a száműzetésben töltött esztendő minden feldolgozásból hiányoznak, sem a kortársak, sem az utókor nem rendelkezett kielégítő információval. Az elmúlt század végén igen megélénkült levelezés-kiadások - melyek az újabb értékelések legbiztosabb kiindulópontját jelentik azóta - más szempontból is egyoldalúak: szinte kivétel nélkül a **hozzá írott** levelek túlsúlyát hozták. Mindez érthetően fokozta az igényt, hogy a neki tulajdonított, történelmi és irodalmi érdekű szövegeket, a **följegyzéseket** és a **verseket** folyamatosan szembesítsük olyan, esetleg sokáig lappangó dokumentumokkal, amelyekkel **időben**, de **műfaji** szempontból is közvetlenebbül rokoníthatók. Feltétlenül nyereség tehát, hogy időközben olyan forrás is előkerült, amely a Kazinczy Gábor által kiadott, de több variánsában ismert **történeti följegyzések** forrásai-

nak és módszerének kérdéseihez kapcsolható: abban a gyűjteményben, amely a legtöbb **közvetlen**, autográf beszámolót tartalmazza lengyelországi származásáról, fennmaradt egy talán önmagában kevésbé, de Illésházy István 1603 derekán megszakadt történeti följegyzései szempontjából igen becses dokumentum.¹⁰ Segítségével egyúttal ösztönzések is előtérbe kerültek: miközben e forrásnak a följegyzésekhez való viszonyát igyekszünk tisztázni, elkerülhetetlenné vált a följegyzések variánsainak textológiai szempontú vizsgálata. Noha ez összevetés a rendelkezésünkre álló szövegek alapján szinte megoldhatatlan, a **kísérlet** feltétlenül indokolt, s talán nem tanulság nélküli. Elsősorban azért, mert történeti följegyzéseihez a későbbi Illésházy-értékelések is erősen kötődnek, sőt, segítségével történelemszemléletén kívül írói stílusára és gondolkozásmódjára következtetnek, kizárólag a **nézőpont** hasonlósága miatt feljegyzési könyvének más szövegeit is neki tulajdonítják,¹¹ másodsorban pedig azért, mert Kazinczy Gábor kiadása óta időközben - elveszett és éppen megkerült példányok miatt - változott a variánsok jellege.

Horváth Mihály példánya:

"Illésházy István eme följegyzéseit - írja kiadása előszavában Kazinczy Gábor - tudommal nagy érdemű tudósunk, a hív Horváth Mihály, említése idézte első, magyar Történelmében." Horváth Mihály **Magyarország történelme** 1593-tól egészen 1603-ig valóban bőven hivatkozik és gyakran hosszabban idéz Illésházy följegyzéseiből. Forrását így jelöli: "Illésházy István még kiadatlan 'Emlékezetre méltó jegyzései', melyekben az 1592-től száműzetéséig 1603-ig lefolyt eseményeket írja le."¹² **Kútfő értékű** írásnak, s érdekes naplókönyvnek nevezi a forrást, a "különben világos eszű" Illésházyt csak Báthory Zsigmond megbűvöléséről szóló hiedelem követéséért marasztalja némileg el. Példányát látta, s használta Kazinczy is, nem zárva ki azt sem, hogy a "Jankovich apographonának" másolata lenne. Kiadása függelékének három darabja is innen származik. A följegyzések helyenként viszont éppen nem kevés különbségéről Kazinczynak a Jankovich-másolaton végzett szövegigazításai mellett a Horváth Mihály példányából vett hosszabb kiegészítései is tanuskodnak. **A kódex azóta elveszett, vagy lappang**, szövegállományát Kazinczy Gábor nyomán, a följegyzések szövegállapotát pedig elsősorban Horváth Mihály hosszabb idézeteivel rekonstruálhatjuk megközelítőleg.

Illeshazy Istvan Magyar Orszagi Palatinus Emlékezetre való Jedzési. Leiratattak 1667 Esztendőben.

A történeti följegyzéseket (1592-1603), magyar nyelvű leveleket, latin verseket, pasquillusokat, aktákat tartalmazó száznál több leveles kódex 19. századi másolatban.¹³ Kazinczy Gábor nem említi. A Jankovich-féle másolatot Kazinczy "kérdés alá jöhető hibáival" adta, csak **hézagait** pótolta esetenként. A kiadott szöveg és Illésházy **Emlékezetre való jedzési** nem csupán helyesírásukban, de gyakorta a mondat szerkesztésben is erősen eltérnek egymástól, s az utóbbi eltérései pontosan egybeesnek a Kazinczy jegyzeteiben néhol közölt, s a Magyarország történelmébe hosszabban beidézett szöveghelyek változataival. Ez a másolat tehát igen közel áll Horváth Mihály részeiben rekonstruálható variánsához. Kazinczy elképzelhetőnek tartotta, hogy helyesírási és mondat szerkezeti különbségeik ellenére a Horváth Mihály-féle példány a Jankovich-másolatból ismert "eredetire" menne vissza, ám a három szöveg lehetséges összevetése - melynek középontjában a történeti följegyzések állanak, de ahol a szövegösszetétel is érveket szolgáltatott - azzal a tanulsággal járt, hogy a Horváth Mihály-féle ill. az eddig kevésbé vizsgált 1667-es másolat textológiaiilag igen közel áll egymáshoz. Ez azt jelentheti, hogy az 1667-es leírás közvetlen leszármazottja, **részleges** másolata a Horváth-féle kódex anyagának, vagy pedig **legalább** két, egymással immár ellenőrizhetetlenül, de csak a Jankovich által eredetinek vélt szöveg **előtt** érintkező forráscsoporttal van dolgunk.¹⁴

Míg Horváth Mihály kiemeli az **érdekes naplókönyv** történelmi értékeit, Kazinczy Gábor - nem vonva ugyan kétségbe a tartalmi hitelességet - a szerzőség kérdésében már óvatosságra int. Több, mint száz esztendő múlva - említésre méltó elemzéseket nélkülözve - az akadémiai irodalomtörténet is foglalkozik a följegyzésekkel: "Illésházy egyébként - valószínűleg száműzetése idején - értékes prózaírói tevékenységet is folytatott: a Habsburgokkal elégedetlen főnemesség állásfoglalásának igazolására, rendkívül fegyelmezett, tárgyilagos stílusban, de igen tudatos politikai tendenciával feldolgozta a 15 éves háború 1603-ig terjedő szakaszát."¹⁵ Bartoniek Emma, aki rövideje ellenére azután mégis legbővebben szól a történeti följegyzésekről, annak "döcögő magyar stílusát" emeli ki először, majd azt, hogy az írás "egészen kezdetleges évkönyvezés: évek

szerint előadott rövid beszámolók hadieseményekről és országgyűlésekről". Szerinte ugyan leginkább saját személyes tapasztalatait örökíti meg, de történet szemléletről, filozófiáról itt aligha lehet szó. Legfeljebb annyiban, hogy "ő sokkalta átfogóbban látja meg Isten világkormányzó kezét, mint Istvánffy, s ennek sokkal naívakban is ad kifejezést a nagyműveltségű Istvánffynál." Bartoniek Emma arra gondolt, hogy a följegyzéseket az **eseményekkel egyidőben**, de valószínűleg több részletben írta, ezzel magyarázhatók az ismétlések, s ennek következménye az, hogy "kompozícióról nála szó sem lehet." Prózáját elmarasztalja: "nem valami tökéletes", és azzal zárja a magyar főnemesi naplóírók élére tett összefoglalását, hogy a forrásként hiteles, de rövidsége miatt nem nagy értékű írás "súlyát szerzőjének jelentősége adja meg."¹⁶

A vegyes tartalmú kódexből természetesen mégis leginkább kiemelt történeti följegyzéseket értékelői szerint sem egyéni szemlélete, sem szerkezeti megformáltsága vagy stílusértéke nem teszi igazán jelentőssé. Az évkönyvezés, melyet sok ismétlés terhel, kizárólag a hadi és diplomáciai eseményekre szorítkozik, melynek során Illésházy információs anyaga egyre bővül: a végig nem kísért utolsó, 1603-as esztendő dokumentációja olyan gazdag, hogy összekötő kommentár nélkül is ez az év a könyv legterjedelmesebb fejezete. Valószínű, hogy a dokumentum-gyűjtés és rendezés ideje itt már egybeesett az érintett esztendővel, ám abban bizonyosak lehetünk, hogy a megelőző följegyzések nem mindig az eseményekkel egyidőben készültek. Bartoniek Emma véleményének ellentmondanak azok a leírások, amelyek már a **későbbi** fejleményeket is jelzik. Győr 1594-es feladásáról például ezt olvashatjuk: Hardegg Ferdinánd gróf "29. 7-bris megadá az várat Sinán passának, ő magát az olaszokkal békével bocsáták, de az hitván németekben sokat levágának és rabbá tövék, kiért 15. Julij Bécsben ez gróffnak és Perlinnek fejét vevék az császár akaratjából."¹⁷ A kivégzésre csaknem egy esztendő múlva, 1595-ben került sor, a szöveg tehát kétséget kizáróan **visszatekintve** készült. A hírek és események túlzottan **tárgyilag** összefoglalása, az értékelő kommentárok mellőzése és a személyesség feltűnő háttérben maradása a szerzőség kérdéséhez is elvezetnek: nehezen magyarázható, hogy számára igen fontos eseményekről (például perének más-hol, így a kamara levéltárában rendkívül gazdagon dokumentálható előzményeiről) hallgat, s hogy a vele szorosabb kapcsolatba került kortársainak is csupán katalógusát adja. Istvánffy Miklóssal csak az erdélyi követségben, majd a harctéren találkozunk röviden, Szuhai Istvánnal, aki korábbi

jó viszonyuk után - már jóval a följegyzések megszakadása előtt - nagy ellenségévé vált, csak egyszer, mellékesen. Révay Péter és Joó János - miként Bocskai is - az 1599-ben Prágába küldött követek névsorában szerepelnek csupán, a Balassi testvérekről az 1594-es esztendő kapcsán emlékezik meg röviden, kiemelve ugyan Ferenc vitézi érdemeit, de Bálintról csak ennek apropóján szól: "ennek az bátyját, Balasy Bálintot, Esztergam alatt lőtték vala meg."¹⁸ Pontosan ilyen **tárgyilagos** a naplókönyv magáról Illésházy Istvánról szólva: az első két esztendő kapcsán gyakrabban szerepel, de az egész könyvben is összesen tízszer csupán. Máshol személyraggal, személyes névmással, vagy szubjektív kitérővel sem utal az elbeszélőre, s mindössze két ízben olvashatjuk, hogy Illésházy és a szerző azonosak lennének.¹⁹

A szövegbeli utalások arra, hogy a följegyzések nem az eseményekkel egyidőben készültek, a hadi és diplomáciai események kizárólagos dominanciája, a kommentárt egyre inkább nélkülöző dokumentumanyag, a rendkívül háttérbe szorult személyesség, a csak kétszer, s ötletszerűen jelölt első személy megalapozzák azt a föltevésünket, hogy Illésházy István emlékeztetőkből, korabeli információkból s korántsem személyes élmények alapján dolgozott. Ezeket az információkat és beszámolókat évek szertint, nem igazán igényesen összerendezte. Naplókönyve tehát **többszerzős**, s eljárása nem példa nélküli. Különböző írott forrásokra támaszkodó évkönyvezéséről a följegyzések szövegéből kikövetkeztethető érvek mellett egy újonnan előkerült, Illésházy **sajátkezű** feljegyzéseivel ellátott beszámoló tanúskodik legnyilvánvalóbban. Témaköre, elbeszélésmódja, nyelvi megformáltsága teljes mértékben rokonítja Illésházy történeti följegyzéseivel, jóllehet az írás bizonyosan nem tőle származik: az esztergomi ostromról hozzá került beszámoló különös jelentőségét egyrészt éppen az adja, hogy a naplókönyv összeállításának **forrásairól** és **módszeréről** ad fontos adalékot, másrészt pedig az, hogy olyan esztendőről tudósít, amikortól az Illésházy által egybegyűjtött anyag éppen megszakad. A provenienciát nem jelölő híradás Illésházy István kezéhez került még az emigrációban, az írásba semmit nem javított, ám az utolsó levél verzójára **acta bellica** címmel fontosabbnak vélt dátumokat írt össze **másfél esztendő** eseményeiről. Az első ilyen bejegyzés 1604. szeptember elejéről való, tehát korábbi dátumot rögzít, mint ahogyan az **őszi** esztergomi várostromot összefoglaló híradást kézhez kapta volna, míg az utolsó 1606. áprilisából ad hírt, mikor tehát tíz hónapja újra Magyarországon van. Ez azt jelenti,

hogy **ugyanazon** az iratcsomón folytatta emlékeztetőit, amelyre még Lengyelországban **viissamenőleg** elkezdte azokat írni. Az ostromról való beszámoló, valamint az **acta bellica** ismeretében talán túlzott merészség nélkül kockáztathatjuk meg azt a feltevést is, hogy Illésházy István **történeti följegyzéseinek** korábbi módszereit követő **folytatására** gondolt.

A Lengyelországba eljuttatott híradás szövege:

19. napján szeptembernek szalotta meg az török Esztergamot. Akkor Altham, Bosnyak Tamast és Caesar Galt küldet vala követsegben hozzajok, és harmad napig tractaltak az frigyet, de heában. Szent Mate napján löni kezdette az várat, és az után tizen két öreg algyuval levitette. 7-bernek 24. napján hajnalban, az varbeli magyar gyaloggal Bosnyák Tamás és többen ki ütettek volt az török sanczara, az leg erőseb sanczbol ki vertek őket, es szinten az janchar aga sátoráig üzték őket. Az jancharok ott egyben csoportozván, az mieink kenig meg kevesedven, az sakmannak való esés miat, meg nyomattanak az ellenségtől, és az mit nyertek vala, csak nem duplával fizeték meg. Az hajdu hertelenséggel az arkokat nem ugrandozhatta, és marada 50 oda benne. Bosnyák Tamás is, az ki fő vitéz ember, csak alig szalada. Ezt az németek távol nézván, gondolták, hogy kicsin dolog, es hogy ennélük nagyobb dolgot próbálhatnak, remenlették ők is. Mint egy ezeren egy felől, az magyar gyalog is más felől, ki ütettek. Szem látomást az némettség előtt az jancharok mind hátra menének, az utan nekik térvén, csak hamar meg futamtattak, és az mint lehetet, nyakaszták őket. Az magyarok az másik sánczban behatottak volt, de nem álhatnak, az németekhez képest meg futamtak, de ezután közönségesen arczul tértek nekik, szernyűképpen az törökkel megharcoltak, ugy hogy az egész török tábor reájok rohant vala. Sok kár lött, főképpen az németekben, kik közül fő emberek veszének, de az törökben lött három ani kár. Bosnyak Tamás mellett az esztergami Magyar Capitánt [...] meg löjték.

+ Az magyarok az fizetetlenység miatt + Az Altham igen suspectus volt az németeknél, és azért két groffot vetettek volt melléje az meg szálláskor Isztergamba. Nyilván, nem titkon leveleket küldezet két katonától

[...] kihagyva a név helye

++ kihúzza

az török táborban, kinek okát ezt mondják: Egy Deli Nemezi nevű híres török, ki Budán latorságokat cselekedvén az passáknál és törökeknél haragban eset volt, mikor gyakorta járna az váczsi szigetben és Visegrádban bor innia az részeges törökekkel, ejtett valami szót, hogy ő Ezen Altham igen kapot, és ígért 300 ház jobbágyot neki az fejedelem nevével idő jártára. Talált oly módot az Deli Nemezi, hogy ő egy titkos áll ajtón az magyarokat be vihetné Budában, és hogy Althamnak tuttára attá, Altham subornált egy Győri Lázár nevű embert, ki az töröknek szót adna és tetettetné magát kimnek, járna be, és mutatná hivségét az törökhez, úgy mintha Altham nem tudná és senki. Ez okért hogy ez szini alat Győri Lázár által az Deli Nemezinál való dolgot inkább vighez vihetné. Ezek mind meg löttének, hittek az Bassák Lazarnak, és igen ajánlékozták. Egy levelet osztán irtak Ilieshazi uramnak ezen Lázártól, ki akkor exiliumba volt propter veritatem et in defendae legibus propriae constantiae Lengyel országba, és hogy meg vigye neki, 100. aranyat költséget attak neki, ki jött, és Ilieshazi uramnak szóló levelet Althamnak attá, ki osztán választ adot reája.

Azonban Nemezi az állkapukon való zároknak, lakatoknak formáját küldte Lázártól, és kulcsokat csináltak hozzája. Lázár be vitte, megpróbálták, és meg nyitották az kaput. Ezt Althamnak tuttára atták, de nem hihettek nekik, hanem innét két embert küldte, magyar katonát, és ezeket Lázár és Nemezi az kapun be vitték. Ezen Altham igen kapot, és annyival inkább propendiált az frigyre, és szép szót adot az töröknek frigy felől, hogy csak azt véghez vihesse. Ezt az fejedelemmel közölvén, fogatta az 6. ezer gyalogot, és egyébbel is igen készülsenek hozzá, kivel addig kés-tek, hogy az török is fel halladot, es felben maradot szándékjok. Iszonyu dulást fosztást cselekettek az németek mindenüt, mikor Isztergom alat hadok volt.

Esztergam alat való táborba látásnak hallásnak okáért be jöve egy lengyel urfi, vajda fia Czaszanowsky nevű lengyellel, fő emberrel, kinek eleibe Kolonicz uram sok urakkal ki ment vala, és tisztességessen excipiálták. Az török ugyan valóban érte volt, hogy az Isztergamot meg vehesse, és valóban kezdett vala az mi sanczunknak meg vételéhez, de minthogy az mieinkinekis nem kicsin táborok volt mellette, nem árthatot sokat neki, hanem az városban tött kárt az lövéssel.

Az Szent Tamás hegyen volt oldalol valami sánczok az németeknek, kiben egynehány száz német lakozot, az török ennek alaia ásta vala magát, kit

az németek idein eszekbe vevén, ők is annak alól oly helyre találtatnak ásní, az hol sok fő török szokot sereggel állani, és mikor az ő mináját meg gyujtotta volna, az németeké is fel lobbant, és mind az németeké s mind az magoké a törökre szolgált ki, és nagy sok kárt tött az pogányságban, egyszersmind 600. töröknél többet burétott el. Ezzel igen meg-rémült az török, és azon éjjel ki költezett az sánczokbul, sok porát, globisát hatta el. Ez 11 die octobris lött, és 14. die octobris éjjel fel költ és Budához ment. Kin az németeknek felette nagy vigasságok volt, és örömekben sok nagy lövödézéseket miveltek az török bosszuságára. Durante obsidione Strigoniensis volt az török táborban 700. lovas kozák, Kolonicz uram praktikát inditván velek, reá birta őket, hogy az fejedelmük hívsege alá adgyák magokat, és által jönnek. Sajkákkal kom-pokkal küldették volt Pográni Benedeket, hogy el hozza őket éjjel által az Dunán, de nem találtak arra az helyre, az hová az hajokat kellett volna vitetni, és hol az kozákok vártak. Azért csak ketten jövének be az keresztyen táborba, az többi vissza tértek. Mig ezek ide jártak, azonba kettő lött benne törökké, és el aroltak a többit. Az török reájok vigyázot, és hogy el akarnak indulni, es ismeg az hagyot helyre jönni, az török reájok tamadot, és nem jöhettek az hagyot helyre, hanem akarattiók ellen más útra mentek az Duna mellet Komárom felé, holot az török strasara rea talatak, azt fel verték, de az táborbeli török után-nok érkezett, csak százat hozhattak által benne, az többi oda veszett.

A második levél hátoldalán, két hasábian Illésházy István írásával:

Acta bellica Anno 1604 et 1605

- 1604 Pestbeol kj seoktek az nemetek 6. 7-bris
 19. Strigoniensis obsessio per turcas frustra
 10. 8-bris el salot az teorek Istergam alol
 15. 8-bris verte meg Boczkaj Peziet magatis meg
 fogta, Zekelhidanal
- 1605 ment kj Basta Eperiesreol 9. ezer nemetel
 tokajban elest vitt
 2. Martij Bestercie banjat meg egettek az haiduk
 11. Martij Fuleket meg attak az haiduknak

- bosniak Tamas weote meg
 7. Apr. Basta cum exercitu fugit
 20. Apr. Bochkaj proclamatus in principem
 3. Junij holt meg lengiel Cancellar
 8. venit posta Archiducis 15. versus vocabat
 viennam
1605. 23. Junij Jut ismeg mas posta herceg Matistol
 17. Forgach Sigmond es Pograni keouetsegbe
 Bochkajhoz mentek be voltak nalam
 13. Julij veni ad mako 14 discessi ide venj ad
 Carsouiam 24 Julij
 27. Julij venj ad rosomberg
 9. Augusti intrauj arcem trincen
 13. giulest teottem trinchenben
 16. venj ad galgoch deongeolegit ot talajtam
1605. meg salla Istergamat az teorek
 6. 7-bris el nem beselhetem onnan
 4. 8-bris meg attak Istergamot az nemetek
 15. octobris ejel vyuarban mentem el vegesztem
 az meg adast
 16. meg atak vyuarat
 11. 8-bris Bochkajhoz intettem pest ala
 16. Carponara az giulesben tartot az giules vsq
 ue 17 bris
1606. Karsarol bociatak lipajt el 3. Apr. Pogranjt 7.
 Apr.

Jegyzetek

1. Nagy László, **Háború és politika Rimay János életében.** Itk 1983. LXXXVII. évf. 4. 318-339. 328.
2. Kazinczy Ferenc, **Magyar Pantheon** V. (Életrajzok és életrajzi jegyzetek) Kiad.: Abafi Lajos Bp. 1884. **Gróf Illésházy István,** 345-355. Ez a portré **szószzerint** megegyezik egy korábbi, D.B.A. szignatúrával megjelent életrajzzal, v.ö.: D.B.A. (Debreceni Bárány Ágoston), **Illyésházy gróf Illyésházy István, a nádor.** Felső

Magyar-Országai Minerva folyó írás, Kassa, 1826. 887-892. Kazinczy Ferenc maga segít tisztázni a szövegek viszonyát, amely azonban a legújabb bibliográfiákban sem tükröződik még: "az Illésházy István élete alatt D.B.A. betűk állanak, de azt Mednyánszky után én dolgoztam, nem Debreceni Bárány Ágoston. A Bárányét gr. Aurél kénytelen vala elvetni, oly hibás volt a miket monda, és bizony rosszul monda." V.ö.: **Kazinczy Ferenc levelezése** 20. köt. 4730. sz. levél (Bp. 1910.) 188-189. A levelet 1827-ben írja Dessewffy Józsefnek. Feltétlenül kiemelendő, hogy Kazinczynak ez 1826-os életrajza semmit nem tesz hozzá forrásához, Mednyánszky Alajos szövegéhez, inkább kihagy bizonyos mondatokat, ezáltal írása méginkább apologetikussá válik. V.ö. **Taschenbuch für die vaterlandische Geschichte.** hgg. durch die Freyherren von Hormayr und von Mednyanszky. Zweiter Jahrgang 1821. Wien. 288-300. A szövegek viszonyának áttekintésével Kazinczy Ferenc életrajzának eredetiségét természetesen többé nem fogadhatjuk el.

3. gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592-1603. és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594-1613. Bíró Sámuel folytatásával. Kiad.: Kazinczy Gábor Pest, 1863. MHHS 7.
4. **Ferendum et sperandum**, in: Régi Magyar Költők Tára XVII.sz.1. Bp. 1959. 80.sz. (354-356.), ill. **Az Erdelinek siralmas eneke**, u.o. 81. sz. (356-358.)
5. Mednyánszky, majd az őt szorosán követő Kazinczy Ferenc viszont végső soron Bél Mátyás szövegéhez kapcsolódik, v.ö. **Notitia Hungariae etc. Tomus primus**, Viennae Austriae anno 1735. 67-68. lásd még 2. jegyzet.
6. Az anyag nagyobbik részét Jankovich Miklósnak a hagyatékában találta, s a kiadáshoz több föllelhető variánssal egybevetette. Erre azért volt feltétlenül szüksége, mert az eredeti után, melyről állítólag Jankovich másolt, már hiába nyomozott. Jankovich "csupán Illésházy történeti jegyzéseire" ügyelt, így Illésházy egyes tartalmú kötetét egyéb másolati szövegekből kellett kipótolni, v.ö. Kazinczy Gábor i. m. Előszó, V-IX. Kazinczy, miután számba tudott venni még két variánst, indokolt óvatossággal kérdezi: "Valóban az **eredeti** volt-e Jankovich példánya? ez, az érdeemes férfiú számos csalódásait ismerve, kérdés előttem, míg elő

nem kerül. Az sokszorozná e lapoknak elég sovány, s az író közvetlen szemléletét csak itt-ott mutató tartalmát." V.ö. i. m. Előszó VII.

7. Az élénk költészettörténeti vita összefoglalását és filológiai adatait lásd: RMKT XVII. sz. 1. Bp. 1959. 611-614.
8. Károlyi Árpád, **Illésházy István hűtlenségi pöre**. Bp. 1883.
9. Makkai László, **A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén**. Történelmi Szemle 1974. 1-2. 155-182.
10. A kódexet az Osztrák Nemzeti Könyvtár őrzi: Cod. 8666. Az emigrációs dokumentumok ismertetésére, Illésházy Bocskaihoz való pártolásának vizsgálatára korábban már kísérletet tettem, v.ö. **Századok** 1983. 3. 609-625. A most bemutatni kívánt dokumentum ÖNB 8666. 65. F-V-66. F-V.
11. A modern szakirodalom szerint a Horváth Mihály példányából kiadott **Dialogus summorum Capitaneorum** (Kazinczy G. 305-313.) Illésházy szerzése: "Ugyanis ez mintegy kiegészíti a naplónak Esztergom ostromáról szóló" szavait. RMKT XVII. sz. 1. 612. Elgondolkoztató azonban, hogy az Illésházynak tulajdonított történeti följegyzés ill. az anonym, latin nyelvű pasquillus ily szoros kapcsolatba hozhatók-e egymással? Tartalmi analógiák kétségtelenül megállapíthatók, ám a legtöbb korabeli pasquillus általában egyformán, azonos vádakkal marasztalja el a tehetetlen, részeses győri kapitányokat, éppúgy, mint a Dialógus, vagy Illésházy följegyzései. V.ö. ÖNB Cod. 7273. 4.a.-4.b., ill. 110.b.
12. Horváth Mihály, **Magyarország történelme** IV. Pesten, 1871. 416. 2. sz. jegyzet.
13. MTA Kézirattár Tört. 159. Úgy tűnik, sem Jankovich, sem Kazinczy Gábor nem ismerte ezt a szöveget.
14. A **helyesírás, a mondatszerkezet és a kihagyás** szolgáltatott érveket. Ezek szerint a Horváth-féle és az akadémiai másolat oly mértékű szövegromlást mutat, hogy nem indokolatlan ezt a feltevést megkockáztatni. Ugyanakkor olyan, nem lényegtelen leírásokat is tartalmaznak, amelyek a Jankovich-másolatból teljeséggel hiányoznak.
15. A **magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig**. Szerk.: Klaniczay Tibor, Bp. 1964. 35-36.

16. Bartoniek Emma, **Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történet írás történetéből.** Bp. 1975. Kézirat gyanánt. 269. ill. 534-535.
17. Kazinczy Gábor i. m. MHHS 7. 18.
18. Kazinczy Gábor i. m. 15. Illésházy és Balassi Bálint feltételezett jó kapcsolatának a följegyzésekben semmi nyoma nincs, "ez jó híres neves Balasy Ferenc" halála kapcsán emlékezik rá is, jóllehet a följegyzésekben már jóval azelőtt szó volt Esztergom ostromáról.
19. V.ö. Kazinczy Gábor i. m. 4., 6., 8., 10., 12., 18., 42., 83. és 112. oldalait. 1594. után mindössze háromszor fordul elő a neve. Éppen abban az időszakban maradt szinte említés nélkül, amikor az események már egyre egyértelműbben vezettek az elmarasztaló ítélethez, s amely kapcsán nevét "az cronicakba is be írták volna".

CSONKA FERENC

**M. CSULYAK ISTVÁN ISMERETLEN LEVELE SÓGORÁHOZ,
VÁCZI GERGELYHEZ**

Amikor II. Rudolf ügynökei 1606. február 26-án Northeimben letartóztatták Bocatiust, a szerencsétlen költő lefoglalt könyveiről,¹ iratairól és egyéb használati tárgyairól részletes leltár készült. A leltár később a periratokkal együtt Bécsbe (Haus-Hof und Staatsarchiv; Hungarica: Ungarische Akten Fasc. 433. Miscellanea), majd innen az anyag egy része mikrofilmen a budapesti Országos Levéltárba (W 1307. doboz) került. Ebből a leltárból idézünk néhány sort:

"Item in einem kleinen Weissen papier zwei schreiben gewicket so versiegelt sein, eins an Dnum Stephanum Theokeoly Liberum baronem in Keissemarck etc. fratrem scribentis. Das ander an Reverendum et Doctiss. Dn. Gregorium Vatinum ministrum Verbi Dei in Ecclesia Marti Vollana (!) scriptoris fratrem haltende." (Mollay Károly olvasata szerint.)

Minket a második levél érdekel: M.Csulyak István írta és küldte haza Bocatiusszal. M.Csulyak István Thököly Miklós nevelője-kísérőjeként tanult 1603. és 1607. között Heidelbergben. Amikor Bocatius követjárásának első állomására, Heidelbergbe érkezett, sokszor találkozott M. Csulyakkal, Album Amicorum-ába is beírta a nevét.² A továbbutazó Bocatius magához vette a levelet, hogy hazaérkezve eljuttassa a címzetthez. Úgy véljük, az eddig lappangó levél megérdemli a nyilvánosságot. Teljes egészében közöljük:

Pacem et gratiam Domini precor

Vix alius mihi dies in hoc turbido patriae nostrae statu illuxit
clarior eo, quo isthoc ad Te paro Affinis colende. Alii enim dies

obscuri, et nil nisi Martem mortemque spirabant: hic solus sine nebulis et tenebris claret. Sol alias ad auram popularem, nunc ad veritatem pronior, pallio Famae abjecto, veritatis toga superinduta, nugae Aulae patefecit, prodidit: et quanto verum falso (*olvashatatlan szó*) praevallet, tanto dies hic prioribus nobilior, melior. Antea scriptis quorundam terrae filiorum et obscurorum, quorsum volebant, ducebamur: nunc sole puro nihil praeter vestra credimus. Felicem illum diem vobis illuxisse sciat, quo Ampliss. D. Bocatium ad nos ablegastis, Principes nostros plane planeque edoculistis, vobisque (ut confido) faventiores reddidistis. Iampridem, mihi crede, utilia hic pro causa meliore agitabantur consilia: et nisi ipso in tempore pedem Mercurius ille hic posuisset: post triduum az mi nagy Urunk az ő tanaczosi altal uy hirrel értetet volna benneteket. Sed bene habet, plura horum lator addet: cui saepe adfui: intuitum enim ab Aula multis agere, cui perspicax Aquila incubat. Tuas literas avide expecto, et quid de nobis Magnus Dn. noster cogitet, si nosti, edoceas. Novi nihil habeo, praeterquam clandestinam nuper admodum in Regem Angliae conspiracyem, Deo sic volente, antequam res in effectum perduceretur, manifestatam esse; et factionis hujus nefandae autores partim caesos, partim in vinculis detentos vitam miseram vivere. Item; Regem Galliae contra Ducem Bullioneum bellum parare audimus. Ego per Dei gratiam ex animi sententia valeo. Valent et patres Academiae nostrae. Vos quoque valete, et me, qui vos aeternum, amate. Raptim Heid. 15 Februarii 1606.

Affinis quem nosti.

Saluto sororem, es kérem hogi meg botsasson, hogi semmit nem irok neki, mert bizony eztis ugian futva irtam. Elegh legien azon k. hogi en mostan is egesseggel birok. Bocatius Uram bő besseddel, ha Isten egesseggén haza vjendi, eo besselhet felölem.

Kíwül: Reverendo et Cariss. viro Dn. Gregorio Vacino, ministro (!) verbi Dei in Ecclesia Marcivillana fideli, Domino et patri meo honorando.

Jegyzetek

1. ld. **Magyarországi magánkönyvtárak 1533–1657.** Bp.-Szeged, 1986. pp. 78–87.
2. Bővebben ld. Jakó Zsigmond, **Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma.** Szeged, 1972. (Irodalomtörténeti dolgozatok, 71.)

A PÁPAI ÉNEKSKÖNYV-TÖREDÉK

A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, Pápán őrzik azt a nyolc levélből álló, haránt alakú kis énekeskönyv-töredéket, amely Illésházy István: *Ferendum et sperandum* című versét (RMKT 1,80) és egy ismeretlen szerzőtől származó - *Szegény fejem Uramhoz óhaj*t kezdetű - ének öt versszakát tartalmazza (RMKT 8, 151.)

A füzetecske legnagyobb mérete: 105 x 80 mm, az eredeti kikövetkeztethető mérete: 110/120 x 80/90 mm. A kötésnél minden levélpár nagyobb részét levágták, így a 4. 6. 7. és 8. levél meglehetősen csonka. A többi levél széléből csak néhány betű hiányzik. A fenti és lenti lapszél ép, csupán az első versszaknál csonkították meg annyira, hogy a verscímet, vagy nótajelzést nem lehet elolvasni. Az sajnos megállapíthatatlan, hogy melyik kötet táblájából került elő a már említett XVII. századi verstöredék. Így az énekeskönyvecske provenienciájára ebből nem tudunk következtetni.

Rövid közlésünk címében az énekeskönyv-töredék megjelölést használtuk, mivel a kis füzet terjedelme nemcsak nyolc levélből állhatott: a befejezetlen második vers abbamaradásakor az őrszó egy következő füzetben való folytatódásra utal.

A kézirat két kéztől származik, mindkettő a XVII. századból való. Illésházy énekének végén az 1623-as évszámot tudjuk kikövetkeztetni a töredékes sorokból. Hogy ez a másolás évét, vagy a lemásolt szövegben feltüntetett évszámot jelenti-e, nem tudjuk. Összehasonlítva az RMKT I. kötetében található variánsokkal, megállapíthatjuk, hogy szövegünk eltér az ott figyelembe vett XVII. századi előfordulásoktól. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az RMKT-ban közölt alapszövegtől eltérő variánsokat más betűtípussal jelöltük. Szövegközlésünkben a hiányos, de a szótöredékekből és a hely terjedelméből kikövetkeztethető betűk helyére pontokat

tettünk. És bár többnyire pótolhattuk volna az ismert szöveg segítségével a hiányzó szavakat, ezt egyrészt a kiegészítések bizonytalansága, másrészt szövegünk csonkaságának érzékelhetőbbé tétele miatt nem tettük. Egyébként az RMKT alapszövegéhez készített apparátus (ha az előkerült szöveg hiányait jelölnénk) terjedelme jóval meghaladta volna a teljes szöveg közlését.

A lap szélével levágott szövegrészre (különösen a 4. 6. 7. és 8. levélen) ...(?)-lel figyelmeztetünk. A strófaszámozás (és lapszámozás) törlünk származik. Illésházy éneke csak a második oldalon kezdődik, ezért található az első versszakszám mellett az I.b. lapszám.

Illésházy verse után a **Szegény fejem Uranhoz óhaj**t kezdetű ének öt strófája következik, oldalanként egy-egy versszakkal. E nagyon töredékes verset Stoll Béla szíves segítségével azonosítottuk. Szövegközlésünkben itt is a fentebb leírtakhoz hasonlóan jártunk el, ugyanazon indokok alapján.

A XVII. században mindegyik ének nagyon elterjedt volt. Nyomtatott kiadásai ellenére, vagy talán éppen amiatt, csak egy-egy kódex szerepel a két vers kéziratos lelőhelyeként. Sőt Illésházy **Forog az szerencse** kezdetű versének csak első strófája található meg a Balassa-kódexben. Második versünk a Kuun-kódexben fordul elő, igaz ott kétszer is, egy 1630-ból és egy 1634-ből származó másolatban. E másolatokhoz áll közel most előkerült szövegünk, bár itt-ott ettől is eltér.

Pápai Illésházy verstöredékünk tartalmában is új vonást mutat. Az **enientul el valtam, enides egiam, megh szan edessem** változatokból az derül ki, hogy a másoló (vagy korábbi másoló) 1623-ban szerelmes verssé alakította az eredetileg e vonásokat nélkülöző éneket. Ez is indoka volt szövegünk teljes és szövegű közlésének.

1.b.

1. Forog az s.....cse mit bizunk üh benne semmiben nem allan..
csak ideig **kedves** tundoklo oueghez **minden kepen** hasonlo
ki mint hogi el **mulik** ig eois változik Allapota romlando.
2. Ezvilagi sok kinc meliben semmi io ninc mulhatik szerenceietul
tundoklo urosag **az beli** meltosag fug ennek ereietul
ha megh szunik kedve kud idegen **herre** rigi lako **helliunbol(!)**

2.a.

3. Rollam vehet ebol mint egi szep tuko.bol maganak minden peldat
mert az mit ram osztta tullem ugi **elranta** szerencze Adomaniat
ki kedvemre eltem kel imar szenvednem szankivetesnek kiniait.
4. Ez roz czalard vilagh ki mero Hamisagh engem.. iai el vezte
mint halat Horogra ugi czala sok **bunre** hizelkedo bezedo
etkevel taplala me..ben reitve **alla** izoniu czalard merge.

2.b.

5. Nemis **kerultem** el szentseges erkolcselel hizelkedo poharat
nem iutvan ezemben hogi isten mindenben ielenti igassagat.
Az mint sok iom utan erzem imar **miltan** istenemnek ostorat.
6. De miért czudalom isten dolga tudom hogi **io g.....ra** fordul
vetkunket el..ri .. reiankis kuldi bunteteset ostorul
segitseget tullunk tantia ha nem terunk regi gonossaginkbol.

3.a.

7. Vgi en buneimert istenem ...(?)sert el hagiót es megh ..alt
.....mas embere. mindenut **ram f...**(?) ellensegem ram kialt
lesben m.. Allanak s feiemnek akarnak sze...ni szorniu halalt.
8. **Enientul el** váltam egiedul ma..... Baratism el hattanak
idegen h...(?) **es szokatlan meszok szuvenet ro.tiak**
idegen emberek engem el.....nek magok hozam sem terue..

3.b.

9. Elieke .em tudom mert **ketsegh** ..lalom s kenaim nevedeknek
ketseg..n esseme halalt s..rez.eke **giomol.alon** feiemnek
Azt sem mihelhetem mert el-vezti lelkem haragia ...enemnek.
10. .urnom hat iob leszen mert megh ..o (isten) veszen istenem
szentfiaiert
.unom el **feleitven** pokolra sem...(?) lelkem ki hoza **megh** tert
..ha kerezte által keservesen **probalta** ..rtelmes itemert.

4.a.

11. **Szenvednem** bekev.. ...(?) eszel bi.....m mi...(?)
...(?) m...valtomved...(?) u.. sseg.m...t ...tbe.
...(?) vagiok **aki igi sze...**(?) eztis tobben.

12. **Peldázat** sokakna. ...(?)taknak latom ...(?)
minden esetekbe. ...(?) reszes vagiok sok...(?)
enides egiam mesze...(?) iut eszembe ...(?)

4.b.

13. ...(?)**k**lan m... **fak**(?)...(?) haz...sesnek
...(?) io **s...enczeievel** ...zik ...(?)
mikor azt ohaitia ...(?)tit latia regi lako...(?)

14. ...(?)**rak** oszel ha tavoznak ...(?)**k** ismet niarban
...(?)**es** vadak mesze ha ...(?) **ternek szokot bar.....**
...(?)**k** egiedul nekem ...(?) **megh ternem oromom Haileka..**

5.a.

15. Az tel mikor mulik vigh **orom** ...(?)**zik** fod mindenestul uijul
le..... erdo eorvend az sik mezo vir..... be borul
csak en szegeni **ar..** sirok es kesergek mert örö... nem uiul.

16. Niughatatlan sok gon ... anira vont hagi nem soka ... emezt
ha nem szania lelketo istenem sok **siralom s bu** ...(?)
sot en ellensegem czudallia engem az foldis el nem ...(?)

5.b.

17. .. megh szan **edessem** s eni ...(?)**resim** tudom iomra fordul..k
mulnak ohaitasim noha ..st koniveim szemeimbol ..ordulnak
mint nap eso ut.n ugi banatim utan oro...(?)

18. ..get er elhittem **udois** .indenben banatnak vege ..akad
nagi eros ku sziklak ..ovel **romlanak** udovel ten..r apad
ugi sok **banatimnak .ok keserusegimnek** udovel vege szakad.

6.a.

19. Mikor...(?) vezket rak...(?) szöld erdo...(?)
egi meszot...(?)met **vigaz...**(?)ben
ezeke. ...(?) az eszer..... **es az hu.....mban.**

Finis

1. ... uramhoz ohajt ...es szwvet neki ...tenem mely sok ...
mutas **enekem** ...gi **pokolbol** ...ak veghetetlen ...

2. Buszwumet foy.. meregel **megh** fo... **bw**entol filtem file...
kesergek retegek ugy ... Ram szakadnak az ...
3. könyhulas... szemeim estek ...emel festek ... **romlasimra**
fogiasimra ...k ó halandok fold... twis elestek
4. Aniam ...r **hozal** u...eltolt arniek ha... **koromban** az **oraban** h...
total az szirban(?) bw... nem iot uolna apro ...
5. ...apes homalyban Io ... testem ... rakua ... **kegielmedel** rolam
uedel ...del toroldel buneim ... had kelyek fel
hogy ... uezekel.

GÖMÖRI GYÖRGY (Cambridge)

A FIATAL COCCEJUS MAGYAR BARÁTAI ÉS TANÍTVÁNYAI

Descartes, vagyis Cartesius mellett Coccejus neve fordul elő leggyakrabban azokban az iratokban, amelyek veszélyes "újítással" vádolják a XVII. század második felének magyarországi és erdélyi reformátusait, Zoványi pedig azt állítja, hogy "coccejanusok Magyarországon voltak a legnagyobb számmal Németalföldön kívül."¹ Hogy a frigyteológia e jeles és nagy visszhangot kiváltó képviselőjének miért éppen Magyarországon, illetve Erdélyben támadt annyi tanítványa, nehéz lenne pontosan megmondani - erre még jószérivel Zoványi sem képes *A coccejanizmus története* című művében. Ugyanő egyhelyütt a magyarországi coccejanizmus "három irányáról" beszél,² de a közöttük létező különbségeket vagy ellentéteket nem ismerte-ti. Az alábbiakban nem Coccejus magyarországi hatásának okairól, vagy méreteiről lesz szó, hanem arról a bizonyítható kapcsolatról, amely közte és a szülővárosában megforduló magyarok között már a XVII. század huszas-harmincas éveiben fönállt.

Johannes Koch, latinosan Coccejus, 1603-ban született Brémában és iskoláit is itt végezte - az itteni reformált főiskolának, a négy fakultással rendelkező *Gymnasium Illustre*nek volt a hallgatója. Bár az iskola tudományos fokozatot nem adhatott, igen jó híre volt mind a protestáns németiség körében, mind külföldön, különösen Matthias Martinus (Martini) igazgatósága idején. Martinus (1572-1630) 1610-ben lett a brémai iskola rektorává és teológia professzorává, s nem véletlen, hogy éppen ebben az évben kezdték el rendszeresen vezetni az iskola anyakönyvét. Az új rektor irénikus beállítottságú és nagy nyelvtudású ember volt, különösen a "bibliai nyelvekre" specializálódott, így például korábban Herbornban tíz éven át káldeust, hébert és szír nyelvet oktatott.³ Ezenkívül jó görögös volt - egy kis görög nyelvkönyvét, amit annak ajánlása alapján a Cseh Testvérek reformált iskolái számára készített, 1629-ben Londonban is

kiadták.⁴ Továbbá Martinus 1616-ban egy olyan polyglott Újszövetség-kiadást szerkesztett, illetve látott el előszóval, amely a latin és a görög mellett németül és csehül is közölte a szöveget.⁵ Ez a tény egyébként jelzi a brémai akadémia különlegesen jó cseh-morva kapcsolatait a XVII. század első felében - ezek, a "Cseh Testvéreken" át ápoltságok a matrikulából is kimutathatók, így például 1610-ben a brémai diákok több mint negyedrésze cseh-morva illetőségű volt.⁶ Ami a teológiai kérdéseket illeti, a dordrechti zsinaton Martinus sokkal nyitottabb, "liberálisabb" álláspontot képviselt, mint Gomarus és az ortodoxia őt támogató hívei, ami ugyanakkor nem gátolta meg abban, hogy jóváhagyja a zsinat döntéseit, illetve vitairatokat írjon a szociniánusok ellen.⁷ Mindenesetre a külföldi protestáns diákok - így a magyarok számára is - Martinus irénikus, nyitott álláspontja alighanem vonzóbb volt, mint a Németalföldön ezidőben hivatalosan is támogatott gyanakvó, merev ortodoxia.

Matthias Martinus volt a fiatal Coccejus legnagyobb hatású tanára, az ő következetes frigyteológiáját vette át és folytatta ez a kivételes nyelvtelhetségű és rendkívüli szorgalmú ifjú, akinek kapcsolatai külföldiekkel feltehetőleg akkor kezdődnek, amikor a Gymnasium Illustre tagja lesz, tehát 1618-ban. Írásos bizonyítékunk erre mindenképpen csak ettől az évtől van: Coccejusnak a brémai egyetemi könyvtár kéziratárchájában őrzött *Philotecaja*, vagyis *album amicorum* 1618-ban kezdődik és utolsó bejegyzése 1637-ből való.⁸ Az albumba beíró külföldiek között szép számmal vannak magyarok; pontosan a 74 bejegyzőből hét magyar, a brémaiak és az idegenek nem egészen mondható németalföldiek mellett ez a legnépesebb nemzeti csoport.

A brémai főiskola magyar diákjainak 1750-ig terjedő névsorát már Czeglé Imre annotáltan kiadta,⁹ de nem foglalkozott külön azzal a kérdéssel, miért lesz hirtelen annyi magyar Brémában a huszas évek elején, s miért apad el ez a peregrináció 1637 után. A *Bremisches Jahrbuch*ban közölt tanulmányában Friedrich Prüser a magyarok csoportos érkezését a csehek Bréma-szeretetével kapcsolja össze, pontosabban azzal, hogy Bethlen Gábor politikai szövetsége a cseh-morva rendekkel vonzotta volna a magyar teológusokat Brémába.¹⁰ Ez a magyarázat aligha kielégítő, hiszen tudásunk szerint ezidőtájt sem a magyar és cseh reformált egyházak, sem a külföldön peregrináló magyar és cseh diákok között nem volt szorosabb kapcsolat. Inkább arról lehet itt szó, hogy a Heidelberg feldúlása utáni időkben a "helvét irányú" magyar egyház teológus-jelöltjei következetesen északnak, Hollandia felé vették az útjukat. Első külföldi állomásuk vagy

Boroszló, vagy az Odera melletti Frankfurt volt, onnan utaztak tovább pár hónap múlva, de akadtak olyanok is, akik Franeker vagy Leiden előtt még egyidőre megálltak a vendégszerető Brémában. Az itteni főiskolán alighanem tandíjkedvezményt kaptak, arról nem is beszélve, hogy a Hernbornból már ismert és jónevű Martinius keze alatt tanulhatták a Magyarországon nem, vagy csak kevésbé tanított "bibliai nyelveket".

Az első magyar teológus, akinek brémai tartózkodásáról nemcsak bizonyítékunk van, hanem aki külföldön először Brémában írta be nevét akadémiai anyakönyvbe, I. Rákóczi György alumnusa, Csanaki M. Máté volt. A Gymnasium Illustre matrikulájában neve az 1618-as év közepén szerepel ("Matth(æus) Czanaky M. Hungarus"), de a sárospataki anyakönyv egy kézzel írott bejegyzéséből nemcsak a matrikuláció pontosabb időpontját tudjuk, hanem azt is, hogy Csanaki Coccejus tanulótársa volt. Eszerint pataki tanulása után Csanaki "profectus est in Germaniam. Condiscipulus Cocceji.+24 Jul. 1618".¹¹ Valóban, ha rövid ideig is, a tizenöt éves Johannes Coccejus és a nálánál vagy kilenc évvel idősebb Csanaki együtt tanulhattak Brémában, jóllehet a magyar teológus-filozófus innen már ugyanaz év augusztusában átvándorolt Heidelbergbe.¹² Hogy itt pontosan meddig maradt, nem tudni; feltehetőleg legkésőbb 1621-ben átment Németalföldre, hogy aztán 1623-ban előbb Oxfordban, majd Leidenben bukkanjon föl. De 1624-ben újra ellátogatott Brémába, aholis ő lett az első magyar, aki megörökítette nevét Coccejus albumában. A bejegyzés dátuma "8 Id. Maias", május nyolcadika, amikor Csanaki már búcsút is vesz a várostól "valedicturus reliqui Bremæ", s teszi ezt egy Curtiusnak tulajdonított idézettel: "Flumina decurrunt lento cum murmure magna. / Eximios humiles sic decet esse viros".¹³ De ami ebben a Coccejus-album 41. lapján található bejegyzésben a leginkább figyelemreméltó, az az ajánlás melegsége. "Amico Charissimo" - írja Csanaki, másszóval "legkedvesebb barátjától" búcsúzik, s a dátum után még odaírja jelmondatát is: "Merces Mea Christus Unica" (Krisztus az én egyetlen jutalmam).

Csanaki 1618-as megjelenése Brémában még rendhagyó eset; a magyarok nagyobb számban csak 1623 késő tavaszán kezdenek érkezni, amikor is április közepe és október közepe között kilenc magyar jelentkezik a brémai főiskolán.¹⁴ Van köztük egy, aki ugyan nem szerepel Coccejus albumában, de mégis említésre méltó - Szántai Molnár Mihály, akinek itt jelent meg **Aphorismi de Vocatione Ecclesiae et pastorum ejus quos, Deo suppetias ferente** című, tizenhat lapos disputációja, amit Matthias Martinius elnök-

letével tartott 1624. február 28-án. (Az RMK nem tartja számon, egyetlen példánya a British Library könyvtárának egy gyűjtélkes kötetében maradt fenn.) Ebben a disputációban Szántai egyházszervezési kérdésekkel foglalkozik és a többi közt a presbitérium kérdését tárgyalja meglehetősen demokratikus szellemben; szerinte "si distinguam inter presbyterum et episcopum hoc discrimen non erit essentiale ... citra humanas ceremonias presbyter, qui idoneus, fit episcopus."¹⁵ Szántai később, mint nagybányai lelkes és 1641-től a tiszántúli egyházkerület püspöke működött és 1646-ban halt meg. Ha fiatalon rokonszenvezett is az irénikus törekvésekkel, vagy az egyház demokratizálását célzó változtatásokkal, a későbbi puritán eszméktől alighanem idegenkedett - 1645-ben ő hívta össze a puritánokat elítélő szatmárnémeti zsinatot.¹⁶

De visszatérve Coccejus albumához, a következő magyar, Szentpéteri P. Antal 1624. június 14-én jegyzi be a nevét Brémában.¹⁷ A Szántaihoz hasonlóan Debrecenben végzett Szentpéteri negyedmagával ugyanazon a napon szubszkribál a brémai főiskolán, közülük kettő benne van Coccejus emlékkönyvében is. Szentpéteri a Palingenius néven elhíresedett olasz Pietro Angelo Manzolli két sorát idézi a *Zodiacus vitae* (1531) című műből: "Virtutem veram qui possidet ille quietus, / Ille satis felix permittat caetera divis." A latin ajánlászövegben Szentpéteri Coccejus olvasottságát dicséri és egy szokványos bók után jelzi, hogy csak rövid ideig tartózkodik Brémában: "iter versus Frisiam aggressurus", másszóval Franekerbe menet állt meg itt. Tizenkét nappal később már be is jegyzi nevét a fríz egyetemi város anyakönyvébe, itt Ames tanítványa lesz, majd hazatérése után néhány évig a debreceni kollégiumban tanít.¹⁸ Következő magyarunk a Sárospatakon tanult Komjáti Dávid Mátyás, vagyis "Matthias D. Comjatinus", aki egyébként az 1623-as csoportnál később, csak 1624 elején érkezik Brémába. Komjáti 1624. július 6-án, gondosan kicirkalmazott írással egy Ausonius-aranymondást ír be Coccejus albumába: "Fortunam reverenter habe, quicunque repente / Dives ab exilii progrediendi loco". Ezt a "szerénységre intő" epigrammarészletet Komjáti négy soros, a poszszesszort dicsérő latin szövege követi ("More, amabilitate et sanita religionis integritate muno(rum) doctrina(rum) peritia excultissimo Juveni Viro D. Johanni Coccejo B. apponebat gratae recordationis ergo Bremae"), majd a beíró neve alatt az évszámot jelmondatba rejtő sor áll, ilyenformán: "Messias est Christus DVX noster filiusque benignus".¹⁹ Mivel dátumként Komjáti "6 Idus Junii"-t, vagyis június 26-át adja meg, érdekes megje-

gyezni, hogy ugyanezen a napon szubszkribált Franekerben, ahol aztán Ames hallgatója volt, nála disputált, majd 1626-os hazatérése után egy ideig a pataki kollégiumban tanított.²⁰

Főtebb már említettem, hogy Komjáti két peregrinus-társa is beírta a nevét Coccejus albumába; ezek Károlyi Sz. István és Simándi János voltak. Mindketten Patakon tanultak, s első külföldi állomásuknak az Odera melletti Frankfurt látszik, ahol 1622 második félévében egyszerre iratkoztak be. Brémába 1623 koranyarán érkezhettek, s egy kerek évet töltöttek Martinius akadémiaján. Kettejük közül Czegle szerint Simándi már 1624. június 26-án Franekerben szubszkribált,²¹ egy napon Komjátival. S bár az utóbbi esetében még elképzelhetőnek tartjuk, hogy egy nap alatt utazzék Brémából Franekerbe (a távolság kb. 200 kilométer), Simándi esetében nem tudjuk mire vélni, hogy Coccejus albumában bejegyzése alatt a "17 Kalendas Julias" szerepel.²² Vagy elírta a szót és "Junias" kellene, hogy legyen itt, vagy pedig a dátum helyes, amely esetben Simándi éppen csak, hogy megfordult Franekerben, s visszajött Brémába júliusban. Ami magát a bejegyzett szöveget illeti, Károlyié az egyszerűbb: "Amicus certus in re incerta cernitur" idézi, a forrás megjelölése nélkül Enniust, vagyis az igazi barát a bajban mutatkozik meg, s az ezt követő latin dedikációban "amico satis superque probato"-nak, vagyis jól kipróbált barátnak nevezi Coccejust. Nem tudjuk, milyen problémára célzott Károlyi, milyen nehézségekkel kellett megküzdenie, de a bejegyzés egyértelműen arra mutat, hogy Coccejus segítségére volt valamiben, s ezáltal minősült "igazi" barátnak.

Simándi bejegyzése tíz nappal a Károlyié után keltezett, de fennáll az a lehetőség is (amit Simándi nem közöl), hogy itt csak a régi és az új naptár közötti különbségről van szó, s hogy a két magyar egyszerre vett búcsút Brémában Coccejustól. Simándi János főképp a keleti nyelvekkel foglalkozhatott itteni tanulmányai során - ő az albuma az I. zsoltár első két versének egy összevont változatát írja be héberül: "Boldog ember az, aki...az Úr törvényéről gondolkodik éjjel és nappal." Tisztelgés ez a teológusnak, csakúgy mint a kiváló hebraistának. Ezt a jelmondatot aztán egy nyolcsoros, meglehangú latin ajánlás követi, aminek legfontosabb része a negyedik-ötödik sorban van, tudniillik köszönet azért, hogy Coccejus "egregie in me impensae in Hebraicis operae", vagyis "kiválóan és nagy erőfeszítéssel oktatta" a héber nyelvre a beíró.²³ Simándi jóval idősebb volt a brémai tudósnál, de úgy látszik, annak héber tudása már ekkor olyan magas fokon állott, hogy (amennyiben Martinius segédtanárként

alkalmazta) azzal a magyar teológusok nem versenyezhettek. Simándi dedikációjában egyébként arra is utal, hogy most végleg elhagyja Brémát, s ez írásos búcsúja Coccejustól.

A következő bejegyző Kismarjai Veszelin, vagy ahogy ő írja "Weszelin" Pál, aki 1624. nyarától tartózkodik Brémában, előzőleg Frankfurt-Odera városában tanul 1622. második félévétől.²⁴ Kismarjai egy évnél valamivel többet tölthetett a brémai főiskolán, mert a Coccejus-album bejegyzése szerint 1625. augusztus 20-án búcsúzik el barátjától. Vallásos lélekre valló jelmondatát ("Spes confisa Deo nunquam confusa recedit") hasonlóan kegyes mottó (Symb.) követi: "Mihi lucrum et in vita et in morte Christus est". Ami a dedikációt illeti, az nagyon művelt tudósnek kijáró szakmai elismerésen túl közelebbi emberi kapcsolatot is sejtet. Idézzük egészében: "Eruditione, pietati, ac humanitati conspicuo juveni-viro Domino Joanni Coccejo Bremensi, S.Theologiae ac Linguarum Orientalium studioso solertissimo amico singulari abiturus, benevoli animi testimonium sic reliquit Bremae...Paulus W.Kis-marjai Ungarus".²⁵ Ez a peregrinus, ha meg is fordul Németalföldön, ottani egyetemen nem szubszkribált és már 1626-tól Nagyváradon, később meg Debrecenben tanított. Sokoldalú irodalmi munkásságot fejtett ki, több magyar műve jelent meg, így egy hosszabb vitairata Pázmány ellen (*Kegyes és istenes beszélgetések ... Debrecen, 1633.*), valamint egy latin munkája Franekerben. Ez utóbbihoz, a *Brevis institutio ad cognitionem linguae hebraicae* című, 1643-ban kiadott héber nyelvkönyvhöz brémai barátja, Johannes Coccejus írt, már hollandiai tanárként, bevezetőt.²⁶

1626. őszétől Coccejus Franekerben hallgatott teológiát, Amama, Pasor és Ames előadásait. Amikor 1630-ban Matthias Martinus elhunyt, a brémai főiskola Coccejust hívta meg a teológiai tanszékre, de a teológia mellett természetesen a "bibliai nyelveket" is oktatta. Ezt bizonyítja az album időrendben utolsó magyarjának, Vári P. Bálintnak a bejegyzése. Vári (talán az 1618-ban Marburgban járt Vári Miklós szatmári, majd beregi pap fia) Sárospatakon tanult, majd pár évre az újhelyi iskolának lett rektora.²⁷ Pár hónapos tanulás után Brémában körülbelül egy évet tölt,²⁸ 1631 május végétől-június elejétől a következő év júniusáig, amikor beír Coccejus albumába. Bár utazási szándékát nem jelzi, feltehetően hamarosan útnak indul, hogy hazatérjen Magyarországra. Későbbi munkásságáról nincs adatunk, de az albumi bejegyzésből nyilvánvaló, hogy a még mindig csak 29 éves Coccejus buzgó és hálás tanítványa volt. Héber mottóval tiszteleg ő

is, a Példabeszédek könyvéből ezzel a részlettel (Példabeszédek 11:6): "Az igazaknak igazságok megszabadítja őket; de az ő gonoszságokért a hitetlenek megfogattatnak", majd hálát mond a rendkívüli tudású "Joannes Coch" úrnak, az iskola "nyelvprofesszorának", aki őt nagy figyelemmel oktatja a héber nyelvre ("Praeceptorio meo in Hebraicis diligentissimo").²⁹ Coccejus 1636-ban hívják meg a héber nyelv professzorának Franekerbe. Időközben még őt magyar megfordul Brémában, de ha tanítja is őket Coccejus, ennek nyoma már nem marad albumában. Ebben a korai korszakában inkább filológusként tűnik ki, s gyakorol hatást a magyarokra; a teológiai hatás jóval később, csak az ötvenes években kezdődik.

Jegyzetek

1. Zoványi Jenő, **Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.** 3. kiadás. Bp., 1977. 112.
2. u.o. 110.
3. Christian Gottlieb Jöcher, **Allgemeines Gelehrten-Lexikon.** Leipzig. 1751. III. köt. 231.
4. Matthiae Martini, **Graecae Linguae Fundamenta: quae sunt tanquam Epitome et Etymologici Greci ...** London, 1629.
5. **Evangelia et Epistolae ... Graece, Bohemice, Germanice et Latine...** Bréma. 1616.
6. Friedrich Prüser, "Das Bremer Gymnasium Illustre in seinen landschaftlichen und personellen Beziehungen" Teil III. Bremisches Jahrbuch. 47. Band. (1961.) 65.
7. **Universal Lexicon.** Tom XIX. Halle et Leipzig. 1739. 1853. Ez a forrás téves adatot is közöl: azt állítja, Martinius Paderbornban (Herborn helyett) tanult.
8. "Jelzete: Bremen, Staat- u. Universitat-Bibliothek, Kézirattár, Berm. b. 384."
9. ItK LXXVIII. 1974. 1. 88-103.
10. Prüser, i. m. 75.
11. Idézi Czeglé, i. m. 89. és rámutat arra, hogy a dátum előtti kereszt nem elhalálozási dátum, hanem a matrikuláció időpontja.

12. Czeglé, i. m. 89.
13. Quintus Curtius Rufus főműve prózában íródott, s ennek kritikai kiadásában a fenti idézetet hiába kerestem; lehetséges, hogy egy versbeszedett Curtius-parafráziséból idézett Csanaki.
14. **Die Matrikel des Gymnasium Illustre zu Bremen 1610-1810.** Bearbeitet von T.O. u. Adolf Börtzler. (Bremisches Jahrbuch, Band 55. 1968.) lásd az 1623. ápr.-okt. rovat 11, 12, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24. sorszámu tanulóit.
15. Szántai, i. m. 14. Jelzete a British Libraryban 700.h. 14/3.
16. Czeglé, i. m. 90.
17. Coccejus **Philoteca**, fol.48.
18. Czeglé, i. m. 92.
19. Coccejus **Philoteca**, fol.62.
20. Czeglé, i. m. 92.
21. Czeglé, i. m. 91.
22. Coccejus **Philoteca**, fol.35.
23. Coccejus **Philoteca**, fol.35.
24. Czeglé, i. m. 93.
25. **Philoteca**, fol.36.
26. Zoványi, i. m. 316.
27. Czeglé, i. m. 95.
28. Leidenben 1631. február 15-én szubszkribál mint "Valentinus Vari".
29. Coccejus **Philoteca**, fol.63.

ADALÉK II. APAFI MIHÁLY HÁZASSÁGÁHOZ

II. Apafi Mihály Erdély választott fejedelme 1694-ben kötött házasságot Bethlen Gergely főgenerális leányával, Bethlen Katával. A házasság súlyos politikai következményekkel járt, mivel mint az 1694. szeptember 6-i az erdélyi királyi kormányshékhéz intézett császári leiratból kiderül, a császár "előleges tudása és beleegyezése nélkül" történt.¹ Jakab Elek Apafiról szóló tanulmányában inkább érzéseire, mint adatokra támaszkodva feltételezi az udvar másirányú házassítási szándékát: "Nem bírok róla eredeti adatot, de hiteles írók állítják, hogy az udvarnak szándéka volt Apafinak római katolikus hölgyet adni nőül; jóakarói ellenben magyar és pedig reformált vallású nőt ajánltak, s ő ezt annál készségesebben fogadta, mert anyja is ezt végrendeletében lelkére kötötte."²

Apafi naplójában nincs ugyan szó a végrendelet befolyásoló hatásáról, inkább saját hajlandóságáról és jó embereinek segítő szándékáról. 1694. február 24-i naplójában olvashatjuk:

"Hamvas szeredán ebéd után 12 órakor az Istennek kiváltképpen való rendeléséből s tanácsából jegyzettem el magamnak feleségül erdélyi főgenerális Bethlen Gergely uram ő kegyelme negyedik leányát, Bethlen Kata kisasszonyt. Ezen dolgomban igen hűségesen forgodott Bethlen László uram."³

Ugyancsak Bethlen László közbenjárására érkezett meg a gubernátor házassági engedélye is.

"30. (Maji) Pünkösd első napján érkezett Bethlen László uram hozzám Porumbákra, estve vacsora után, meghozván ő kegyelme, hogy az úr, Gubernátor uram is jóvalja házasságomat. Ekkor ismét újólág Bethlen László uram által gyűrűt küldöttem Gubernátor uramhoz, hogy ő kegyelme az mátkámnak megküldje."⁴

Június 30-án Bethlen László visszatért a Gubernátortól, magával

hozván Bethlen Kata jeggyűrűjét. Az esküvőről, sejtette annak politikai kihatását, Bethlen Miklós önéletírásában olvashattunk:

"Úgy hívának bé osztán egy házba s megmondá a gubernátor a fejedelem azon nap megleendő házasságát. Négyen voltunk: Bánffi, Gergely, Elek és én. Kérének, hogy adjam ki ezt is, mint a tegnapi. Én mondám; Elvégezett dologhoz nem kell tanács, mindazáltal én conscienciámnak econerálásáért megmondom, micsoda nehéz dolgoktól féltém én mindnyájan az interresatus feleket, és mindenekfelett az fejedelmet, hogy én jövődöben ne okoztassam senkitől. Tartott egy órát legalább a discursus, sed fatum erat, azalatt a fejedelem érkezék, és én kiadám a hűgomat s megesküvének. Már ennek Isten szánja meg a dolgát; semmi sem múlt el az én akkori jövődölésemben. Úgy érkezék csakhamar az említett levele a császárnak."⁵

Apafi Mihály naplójába a következőket jegyezte be június 30-ról:

"Isten segítségével sok nagy rendek praesentiájában váltottam gyűrűt az mátkámmal solemniter Budonban, estve felé az Gubernátor uram szállásán esküdtünk meg is. Esketett meg Diósi András uram az radnothi praedicator, melyet adjon Isten lelkem idvességire s vigasztalásomra."⁶

Apafi naplójában még egyszer említetik mátkájának meglátogatása (július 12-13.), mivel a napló augusztus 2-án megszakad, Apafi és Bethlen Kata házasságához szolgál adalékul a most közreadott levél, ahhoz a házassághoz, amely következtében Apafi "elugrotta bizony a fejedelemséget".⁷

A levél az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában található 20/7-1. jelzet alatt.

Igaz Szeretettel valo Szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek Édes Szivem. Kívánom Isten Kegyelmedet sokáig boldogul éltesse.

Kegyelmedhez valo Szeretetbéli igaz hűségem is azt hozván magával, akartam Kegyelmedet látogattni; Kívánom irásom talállya Kegyelmedet jó egészségben: Magam egészségérül írhatom Kegyelmednek; hogy most Isten Kegyelmeiből jól vagyok; Kérem is Kegyelmedet maga egészségérül izennyenn Bethlen László Uram által; Ha Isten engedi én is nem sok időre megh látogatom Kegyelmedet; mert Szerencsésebb napomnak tartom azt mikor Kegyelmeddel lehetek; mikor pedig távol esem Kegyelmedtől, mennyi sok belső Fájdalmim legyenek szüntelenül, azt soksága miá ki nem írhatom, és mondhatom; de Isten csak hamar ezekbül is ki veszen, s szerencsés napokat

ad Kegyelmeddel edgyütt érnem. Bethlen László Urammal van másfél heténél több, hogy csak ketténn eszünk; de már most csak egyedül vagyok; és ked egészségéért mind csak magamra kel köszönnöm az pohárt, s az étket.

Ezzel Istennek ajánlom K[egye]l[me]d[et], és maradok mind holtig

K[egye]l[me]d Szerelmes hű
igaz Mátkája; Édes lelkem.

Radnoth 13. Augusti

Anno 1694.

Apafi Mihály

Jegyzetek

1. Leopold császárnak az erdélyi kir. kormányzékhez intézett s azt a II. Apafi hír és engedély nélküli házasságáért feleletre szólító rendelet. in Jakab Elek, **Az utolsó Apafi**, MTTár, 1875. Okleveles függelék XXI.
2. Jakab E., i. m. 53. A végrendelet: **Okleveles függelék XI.**
3. **I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója 1634-1694**, Közli Tóth Ernő, Erdélyi Múzeum, 1900. 53.
4. I. m. i. h.
5. **Bethlen Miklós Ünéletírása**. Bev. Tolnai Gábor. Sajtó alá rend. V. Windisch Éva. Bp. 1955. II. 12.
6. I. m. 54.
7. Cserei Mihály, **Erdély históriája (1661-1711)** Sajtó alá rend.: Bánkúti Imre. Bp., 1983. 268.

GERHÁT ÁGNES

DÖBRENTEI GÁBOR KIADATLAN NAPLÓTÖREDÉKE

Döbrentei naplótöredéke az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában található Quart. Hung. 2556. jelzet alatt, hova Szinnyei József tulajdonából került. Szinnyei "Magyar írók élete és munkái" című sorozatában meg is említi a naplót mint birtokában lévő kéziratot, mely már akkor csonka volt. Két közbülső lap is hiányzik a naplóból, a kézirat 13. oldalától a 16-ig terjedő szakasz.

Döbrentei írása jól olvasható, két kibetűzhetetlen helyet a jegyzeteknél jelzek. A német nyelvű részletek helyenként gót betűkkel íródtak, de ettől eltekintve a szövegközlés betűhív.

A naplótöredék kiadása két szempontból lehet érdekes az irodalomtörténet számára. Egyrészt értékes kiegészítésül szolgálhat Döbrentei Gábor életrajzához! Pályájának kezdetén, a diákidőszak utolsó szakaszánál, de már az öntudatos készülődés és tapasztalatgyűjtés idején kísérelhetjük őt egy darabig - míg naplója meg nem szakad számunkra. Döbrentei - aki korábban Pápán, majd a soproni liceumban végezte iskoláit - 1806. április 12-én egy évre külföldre indult tanulni. 1807. májusáig tartott tanulmányútja Wittenbergben, majd később Lipcsében. Ennek az útnak első hónapját ismerhetjük meg részletesen a fennmaradt naplótöredékből, melyről Jancsó Elemér így ír: "Utazása és wittenbergai tartózkodása részleteit hűségesen feljegyezte naplójába. A napló címe **"Mindennap"**. Sajnos, értékes feljegyzéseiből csak néhány ív maradt fenn, de azok így is lelki fejlődésének hű tükörképét nyújtják." (Jancsó Elemér, **Döbrentei Gábor élete és munkássága**. Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1943.)

Az erre az időszakra vonatkozó forrásanyagként a naplón kívül Döbrenteinek Kazinczyval való levelezése áll rendelkezésünkre. Ha egybevetjük a naplót az ez idő tájt Kazinczyhoz írott három levéllel (Kazinczy Ferenc levelezése. Szerk. Váczy János: 917., 926. és 980. számú levél),

nemcsak a két forrásban egyaránt szereplő mozzanatokat vehetjük észre, hanem egyrészt azt, hogy mennyivel többet tartalmaz a napló, másrészt felfigyelhetünk egy érdekes ellentmondásra is. A levelek egyikében ugyanis Döbrentei Batsányival való találkozásáról is beszámol, melyről a naplóban szó sem esik, s ezen a nyomon elindulva, maguknak a Kazinczyhoz írott leveleknek az egymáshoz való viszonyítása is érdekes filológiai kérdéseket vethet fel.

Mindenesetre a **Mindennap** új részletekkel bővíti azokat az ismereteket, amelyekkel Döbrentei külföldi tanulmányútjáról eddig rendelkezünk. Némely följegyzését ugyan másutt is megtaláltuk, de ennek ellenére, sőt némely vonatkozásban éppen ezért (tartalmi kiegészítések, ill. eltérések, továbbá a levél- és a naplóírás különbségeiből adódó - stiláris és egyéb - különbségek) lehet érdekes a rendelkezésre álló naplórészlet.

Érdekes lehet továbbá a napló műfaji szempontból is. A különböző európai egyetemekre utazó diákok rendszeresen írtak útinaplókat, peregrinációs beszámolókat; ilyen munkákat már a XVI. századból is ismerünk. Ezek közös jegye, hogy leírják utazásukat, a hazától való búcsúzástól kezdve a megérkezésig, az egyetemi tapasztalatokat, ismeretségeket, az esetleges továbbvándorlást más egyetemre, stb. Döbrentei naplója a peregrinációs irodalom tipikus terméke, egyike a számtalan, fennmaradt vagy valószínűleg nagyszámú elveszett peregrinus útinaplónak. Ebben az összefüggésben tehát egyáltalán nem mint egyedi jelenség érdekes, hanem épp azáltal, hogy a többi mellé állítva a közös vonások egy egész áramlat részévé teszik.

M i n d e n n a p .

Magának gyűjtögette

D ö b r e n t e i G á b o r .

Vittenbergában

1806.

D ö b r e n t e i G á b o r

M i n d e n n a p j a .

1806. A p r i l i s '

12^{dikén} váltam el kedves szülőimtől, kik Sopronyig kísérték. Hol az a' gyermek, a' kinek ez sohajtást nem szerezne!

13^{dikán}

Prof. Rajtstól¹ elgyengülve bútsúztam. Megölelt Ő 's megtsókolt. Barátaimnak 's közelebbi esmérősimnek Istenhózzádot mondván megindultam Sopronyból. Édes volt özszejövetelem hajdani tanuló 's játszó társammal, most a' Hadi földmérőknél lévő fő Hadnagy Mártony Károlyal.² Egygyütt jöttem vele Bétsig. Ő még ifjú, esze megérett. Elbeszélte az Olasz orszá-gi tsatákat.³ Venetziában, Canova Képfaragónak⁴ Psychéjét és Hebéjét na-gyon ditsérte. A' Schwarz Brüderek, kik ha valaki halálra vitetik, földig feketében, fáklyákkal mennek. Egy Római Pápa képét lefestve lenni mondá egy templomban, hol lábával Rudolf barba rossának fejére hág, 's hatalmát az által mutatja.⁵ Jósef Császár⁶ ebben a' templomban lévén, a' többi képek között ezt legjobban megnézte. Nézésekor megállott, 's álmélkodó moso-lyodással ezt mondá: tempi passati.⁷ Az Olasz templomokban székek nintse-

nek. Egy helyen a' paraditsom nagyon szépen vagyon képzelve festéssel. Estte az Olaszok, úgy szólla tovább, danolva szoktak sétálgatni. -

Hazám' határán, a' Lajtánál,⁸ kilépvén, nem sohajtottam volna e? A' paszszust itt alá irattam. Ez napon volt Hertzeg Eszterházy kisaszszonynak lakodalma,⁹ nagy számmal jöttek erre Bétsből is.

Schönbrunnál,¹⁰ igen szép kert látszik. Egy régi vár van a' kert szélén az út mellett, hol még a' régi Német Lovagok voltak. Innen fogva enyhítő Lugos közt vezet az ut Bétsbe. Estte érkeztem bé, 9 órakor.

14^{dik} Napon.

Reggel Korabinszkyt¹¹ látogattam meg. Mutatta Lexiconjának új kidoigozását, mellyet újra ki akar adni. Szívesen látott. Ő alaton termető, kövér, 's már ősz. A' Tempelben lakik, Hornbostel nevű Fábrikás házában, kinél Informator. Bölönivel,¹² ki megigérte, hogy egygyütt jövünk, őszszetalálkozván, a' Királyi Rezidentziát néztük. Itt készül egy oszlop Jósef Császár emlékezetére.¹³ Az Augusztinianusok templomában Albert fő Hertzeg felesége' sirbóltja, a' legremekebb munkák közzé tartozhatik.¹⁴ Az allegóriák felségesek. Él ezen munkája által, él Carvano neve, mindég. Conjugi optimae Albertus.¹⁵ Mülner¹⁶ kabinétjét is megnéztem. A' Gróf képe mellyet felesége tsináltatott. Igaz neve Müllernek Graf Deym, Tseh nemzet Ő szegénynyé lett, nevét elváltoztatta, apró képeket kezdett árulni, 's maga is próbált faragni. Végre nagy mester lett. Az ő munkái itten, minden régi Klaszszikus Irók, Római és görög Vezérek' mejjképei. a' Császári Austriai familia, a' Nápolyi Királyi fam. Ildik Ferentz és a' Császárné egy győződelem kotsiban, hol Austria geniusa kotsiz. Sándor, kedves Palatinusunk¹⁷ abban a' ruhában mellyben koronázáskor volt. Hertzeg Eszterházy¹⁸ mint a' Magy. Testörzök kapitányja, lovon, 's a' Német és Lengyel Gárdáé pedig mellette. - Nelson,¹⁹ 's mellette az a' Szeretsen gyermek, kit Abukirnál Cairó mellett nyert, Bonapartétól. Loudon²⁰ sirbóltja, hol annak fia feleségestől egygyütt sir. Ellenben ált az öreg Fridrik,²¹ botjára támaszkodva, 's kutyája mellette. Paulovna²² felhők közt emelkedik fel, mintegy megditsóítette, utánna Udvari Dámák és Pópák néznek. A' Szultán és Szultánné, ott mint földik körülötte szeretsenek. Egy kanári madár kalitkában, melly magától ugrál, 's énekel. Harmonica. Flouta és Klavír egygyütt. Károly fő Hertzeg,²³ fejére borostyánt tesz

egy leány a' ki Nelzontol jött, a' vezérek' nevét írja Bellona,²⁴ 's mint ha akkor végezné el, Károly nevét. Bonaparte, mint Vezér, mint Császár. Deym képénél Clió²⁵ ír. Egy 102 és egy 84 esztendőös öreg aszszony. Egy aszszonyinak belső része.

Délután Márton Józsefet²⁶ látogattam meg. Mutatta azokat az írásokat, mellyeket mellette Hertzeg Eszterházy, Gróf Zichy, Gróf Rzevvuszky Lengyel, fő vezér, Puthon Ragúzai követ, adtak, az ő tanításának jó módjára ért. Ez által megnyerte hogy jövő Novemberbe elkezdhesse az Universzításban a' Magy. Nyelv' tanítását. Tanul már ő tőle három királyi Hertzeg: János, Rajner, Lajos. Decsyvel²⁷ ő nem igen jól van. Csokonait az én Kazinczumnál fellyebb betsüli a' poézisban. Báróztit ajánlotta, Batsányi felvagyódását emlegette. Bibliothekája szép vagyon. Verseghinek az ő Grammatikájában²⁸ mindenben helyt nem adott, mint a' hajtogatásban, eszem, eszek 's a' t. Virágot nem ditséri. Tsudáltam jó izlését, midőn Grammatikájába Édes Gergely Leoninusait²⁹ választotta. Jó ember ő, közép termetű, szemei fájósak, feleséges. Barátságosan vált el tőlem.

Innen a' Sz. István templomát³⁰ nézni, mentem. Tisztelet és félelem futott végig bennem béléptenkor.

Este a' híres Sikanéder Teátrumát³¹ néztem meg. Ignés Bernaurin, volt a' játék tzíme. Klingmann³² híres játszó. Hányszor sohajtottam ezt: mikor leszünk mi, mi Pesten illy híresek a' magyarral!!!

15^{dikén}

Viglietét³³ váltottam a' Naturalien Kabinétbe.³⁴ Báróztit³⁵ kerestem. Eleibém jött ő ajtajánál, szokása szerint mindennap kotsizni indulván, hintójába felültetett 's egy ideig vele mentem. Decsyhez indultam, 's beszéltem vele. Az akadémiára készülők módja szerint, Prágai alkalmatosságot³⁶ a' fejeér rózsánál a' Leopoldvárosában³⁷ találtunk. A' práterei esztelenkedőket³⁸ is megtekintettem.

16^{dikán}

Örömmel mentem a' jó szívű Báróztizhoz. Még öltözetlen találtam nyóltz órákor. Kávét hozatott nekem, 's együtt fölöstökömltünk. Beszéllgettünk írásairól. Ő Kassandra első részét még Erdélyben létében for

dította. Nagy tisztelője a' frantzia nyelvnek. Ő írta a' **Védelmezettett Magy. Nyelvet.** Levagyon nála fordítva ez a' munka: L' adepte moderne ou le vrai secret des Franc.-Macons. Histoire interessante. Imprime cette annee a Londres, aux depens de l' auteur. A' mostani adeptus, vagy is valószínű titka a' szabad Kőműveseknek, frantz. ford. B. S. M. N. T. Báró-tzi már öreg, 's Al Kapitány a' Test Őrző Seregnél. Lieutenant Colonell de la Garde Hongroise.³⁹ Egy Román: Amália név alatt is vagyon nála, melly németből fordítatott általa. Képét emlegettem, ő nem akarta ezt hallani, 's mentette magát, hogy ő maga mondása szerint Copista létére, nem is akart rézre metszettetni, hanem Batsányi kérengelte. Azt mondá, mit Cato mondott, úgymond, midőn minden másokk a' sok érdem oszlopot emeltettek volna, 's Cátót kérdezték, hogy hát ő neki miért nints oszlop emelve: Malo ut quaeratur, cur ñ extruxerint, quam, quare extruxerant.⁴⁰ - Batsányit, és Somsitsot⁴¹ nagyon szereti. Kazinczyról örömmel emlékezett, 's mivel így szól Kazinczyval levelezek, ezt írom az Ur' albumába.⁴²

17dikén

Mártony Barátom' megtsókolása után Prágának indultam Bölönivel és Bollessel.⁴³ Soká lehet megválni Béts látásától. Szép ligetetskék vagynak a' Duna mellett. Lassanként, lassanként jobban elhagytuk a' hazánkba lehető látást. Balról jöttünkben hegyek tornyodtak. Stockeraun, 's Obermalleberen melly faluk a' frantziák tüzének prédái lettek, jövének keresztül. A' tájék az úton szép, Korneuburg mellett jövének Schönbörnig, hol egy szép, kert, lugos van, 's a' hol sétálgattunk. További esmeretségünk után Bollessel és Bölönivel egymást teező Barátokká lettünk. Bölöni Mihály Erdélyi fi, Apátságáról, Bolles Pál Modori. Jó és tsinosult eszü ifjak.

18.

Az út Znaimig,⁴⁴ melly alkalmas városka, dombos térség, erdő nélkül. Egész utunkra vissza tekinthettünk innen. Szép gyümölcs kertjei vagynak. A' szántóföldekre is ültetnek a' Szántóvetők. Az út mellett, a' legkisebb dombon is szőlők vagynak, 's a' dombok oldalaiban a' mezőkön a' pintzék.

19^{dikén}.

Kezdődnek a' nagyobb hegyek 's fenyvesek Budvitz Morvai város⁴⁵ körül. Lakosok itt Tsehek, Németek, 's többnyire kék szeműek.

20.

Iglau,⁴⁶ Morva szélén Znaimhoz fekszik 11 mértföldnyire, a' város szép négy kapura, 's téres piatz van a' város közepén. Emlegették itt Ferdinánd fő Hertzeg tsatázását. Az aszszonyok huszár köpönyeget viselnek. A' leányok' haja felvan tekerve, úgy látszik fejek tetején, mint egy rétes. Főköthőjük tsútsos. Tseh és Morva Ország határán, egy oszlopon: Morva felül sas, Tseh Ország felül oroszlány. Maria Theresia Aug. Regni Bohemiae sceptrum tenente positi anno MDCCL Limites Bohemiam inter et Moraviam. fenn, Limites hos Status Bohemia et Moravia posuere MDCCL.⁴⁷ Már Tseh Országban egy vadas kert' falai lerontattak az Ellenségtől. Sok Frantziák, 's oroszok, austriaiak fekszenek itt, mint Stockeraunál is.

21.

Deutsch Brod⁴⁸ kis városon jöttünk keresztül. Tsehek vagynak itt. Ez itt fekvő városokskában a' piatz közepén egy, 's két vizet okádó kútak vagynak.

22.

Csaszlau⁴⁹ kis város. Bollesem Ifland és Brockman⁵⁰ történetét említette. Midőn Iflandot, (ki, nehezen tanulta a' Komika mesterséget) ditsérték volna, Brockmanra mutatott, hogy azé a' ditséret, mivel az oktatta őt.

23.

Colinban, hol a' Burkus Fridrik szerentsétlenül verekedett,⁵¹ egy régi omladozott vár van. Mind régi épületek vagynak ezekben a' városokban, tsúfos tűzfalakra. A' térség szép, fel irjam e hogy egy fogadóban hol Fridrik is ebédelt, egy Mester és Szabó egy húzomban 27 ittze sert megittak? 's azt ígérték h 40ig n mennek-el.

24.

Már Prágához közelítvén, elhagytuk a' komoly fenyeseket, 's itt tölgyfák kezdődtek. Prágát meszszeről látni itt nem lehet. Négy óra volt dél után, hogy Prágába értünk. A' vámnál, itt sem vesznek el az embertől semmit, tsak pénzt mutasson nekik. Esmerik itt már a' Magyarokat, az [...] um geld⁵² nevű fogadóban. Itt sok régi épületek vagynak. Sok régi templomok, sok sok tornyak. A' Moldván lévő híd,⁵³ mintegy 5400 lépésnyi 30 kiálló képpel. Középen van ejszak felé: Divo Joanni Nepomuceno, anno MCCCCLXXXIII ex hoc ponte dejecto erexit Mathias L. B. de Wunschwitz as MDCLXXXIII. Itt van a' többi sok szent között: Sancto Vincentio Ferrario et procopio urbis patroni 2500 Judaeos ad Christum, Conversit, 10000 peccatores 8000 Saracenos ad fidem Catholicam, resuscitavit 40, daemones domuit. Egy kis metszés van, ott, hol az ördögöhön szánt. Még: Carolus IV Aug. pontem extruxit anno MCCCCLVII, vetustate vitiatum et fulminis glaciem devolventis impetu anno MDCLXXXIV paene dirutum Josephus II Aug. instaurari novis substructionibus muniri jussit. Mértföld mutató oszlopok.⁵⁴ Olasz teátrum. Tseh teátrum, 's már tsak nekünk nints pesten magyar! Lakosok Tsehek 's Németek, A' vár magas hegyen, sok hasonlatossága van Prágának Pesttel 's Budával. A' várnál egy régi templom⁵⁵ 's több kápolnák. Egyikben, Hier lieget der heilige Wratislaw, Vater des Wenceslai Stifter dieser Kirche 937.⁵⁶ Richter nevű kotsisunk története. És a' miénk.

25.

Mind az előbb említetteket mnézvén, egy fiakkert vettünk fel. Prágától Drezdáig.

26.

Elindultunk. Prága körül szép kertek vagynak. Az út jó. Eleinte dombos, ezután egyenes. A' férjfiak süvegei, olyanok mint a' Magyarok bagoly süvegei.⁵⁷ A' járom. Befognak itt 3 négy, öt, 6 ökröt is, 's azok mellé lovat. Istránggal huzatják szekereket ökreikkel. Taubmann furtsaságai: Az ő lova. A kalánról évéskor. Tsak egy szava a' Vál. fejed. a deá-

kokkal az ablakait bedobáltatja. Blumaer a' Doktorral. Hayden a' physio-
gnomistánál.

27.

Lobositzon⁵⁸ innen már magas kopasz hegyek vagynak. Jósef oszlopján In
ItInere IMperatorI Josepho hIC In Ista terra seDenti Sentare pLaCVit.
Hler Ist Der ort, woh kaIser Joseph speIste, erst Den StreItplatz sah,
Dann naCh SaChsen reIste.⁵⁹ Isehül is, és fellyül kétfejű sas. Szépen
vagnak itt a' gyümölts fák ültetve az út mellé. Moldva vize itt két ször-
nyű sziklás hegy közé szorúl. Az út e' hegyek közt köves, a' levegő most
hideg volt, a' hó esett. Az emberek betsületesek. A' hegyeken szőlők; 's
mondják hogy jó bor futja meg néha ezt a' hegyet. A' sok kő melegséget
ád. Egy Königstein nevű vár hajól egy kőszirtról a' Moldvába.⁶⁰ A' vizen
kompon járnak által. Auszig⁶¹ kis város. Itt már, mint a' magyar széle-
ken, németek dörögnek. Praszkovitznál szőlők. Szántóföldjeik kevesek vagy-
nak. Pokkau, Posztitz faluk mellett szép szőlők, azok mellett pedig feny-
vesek. Kninitznél az úton a' sok kő miatt menni alig lehet. Egy nagy he-
gyen kell keresztül jönni, 's erről már Saxóniába⁶² tekinthettünk. Az idő
nem kedvezett, hó esett. A' hegyek, mellyek remittik a' szemlélőt, hóval
tele voltak. A' falukban a' házak nintsenek renddel építve, 's tsak fá-
ból, bár melly magasak is. Peterswalden.⁶³

28.

Hideg karral ölelt által bennünk', Saxónia. Az éjszaki szél nagy
erővel suhogtatta a' fenyveseket, mellyben egy jól felelő viszhang nekem
... szépen vissza adta. Már itt jó pénz kell. Saxónia' széle még hegyes,
bellebb szép tér nyilik. Pirna kis város, hol a' fogadósnál minden hí-
resbb Profeszszorok mejjképeit függeni láttam. Más faluba járnak itt is,
mint látánk, a' parasztok, templomba, az aszszonyoknak sapkájok vagyon.
Drezdába egy ifju fákkal ültetett út vezet. Beértünk, 's azt gondoltuk,
hogy az egész várost el akarja fedni a' hó. Zum groszen Rauchhaus szoktak
szállani a' magyar ifjak. Drezda utszái egyenesek, tiszták. Hoszan ki-
függő tzímereket nem látni. A' város, ott is, hol legtöbb ember jár,
tsendes. A' Választó Fejedelem Lakóhelyénél⁶⁴ sárga köpönyegben lántsával
állanak az örök. A' katonák szépen nyöltek, de öltözetjek rút. A' Vál.

Fejed. templomában a' **Krisztus** megfeszítettése igen szépen van festve, és a' Sz. Vég vatsora. Egy Szentnek tsontjai is hevernek az oltár mellett. Az **Álbis** hidja⁶⁵ 500 lépés kőből mint a' prágai oszlop hajlásokra. Egyik felén jönnek, másikon mennek. Vassal van megverve a' széle, minden oszlop hajlásnál egy kerülés, egy kis tér, hol kő padok vagynak. A' híd közepén napnyúgotról a' **Megfeszítettett Krisztus** látszik. Beym weissen Thore,⁶⁶ ki szép sétálás vagyon. Kofferomat póstára adván, mivel alkalmatosságunk nem esett hogy egyébb ritkaságokat megnézhessünk, másnap.

29diken

Valóban nehezen váltam el Bülönimtől 's Bollesemától. Ők Lipsziának⁶⁷ Jénába, én egyedül gyalog indultam Vittembergába. Egy fenyves, magas hegyen által jöven ismét szép tér nyílik. Az útra itt nagy vígyázás vagyon. Estte, minekelőtte az Ég egy kedvetlen essővel üldözött volna, **Grosz Haynban**⁶⁸ találtam magamat. Mint Drézdában, Prágában, úgy e' kis városban is tserép zsindeles házak vagynak. Útamban az Olasz Telamákot olvasgattam.⁶⁹

30dikon

Egyedül voltam az uton, alig látni itt embert a' ki utazna, mivel megvan tiltva, hogy erre semmi terhes szekerek ne járjanak, ne talán a' pósta út azok által igen felvágattatván rosszszá lenne. Kisebb fenyveseken által magamat megúna Koszdorfra értem, 's itt postára ülven, mindenhol homokos úton Torgauba. Itt most szántottak. Élnék azzal a' sodró fával, mellyel a' már bevéssett földön a' tsoportokat⁷⁰ össze zuzzák. A' mezző homokos, 's néhol a' miatt terméketlen is. Torgau mellett ismét az Álbisra találtam. Oszlop hajlásokon áll itt által egy fa híd, melly fedve vagyon. A' hajók, itt, mint Drézdánál is, hosszú tsónak formák, 's az elejekben egy magas fenyő, árbotz gyanánt kevélykedik. Torgau alkalmas város bástyákkal. Egy vár vagyon benne,⁷¹ mellyet szépnek mondtak belőlről. Ez itt fenyíték ház. Ide hozatnak minden megőrültek is. Homokos úton, tér mezőkön Pretzsch kis mező városon által éjjel is jöttem a' póstán. Kedvetlen éjtszakám volt. A' szél hidegen ölelgetett. Hajnallott mikor az Albis' hidján által jöve Vittenbergába bé értünk. Oh miket érzettem ekkor!

M á r V i t t e n b e r g á b a n

M á j u s l sőjén

A' magyar országi fiakat kerestem meg. Ezek örömmel fogadtak. Eppen a' Rektor választást láthattam első napon. Vogt, Schmidnek adta által, melly rangot minden fél esztendőben más veszi fel. Vogt több Profeszszorok, Papok jelenlétében deák orátziót mondott, 's a' Rektori palástot, - mellynek színe vörös, bársony arannyal, - Schmidre adta. Szállást még ez napon találtam, Neben der Schlosskirche,⁷² Mattaynál, a' Sóház' prae-fectusánál.⁷³ Ide jöttem, hol kertünk az Albis vizére szolgál.

2dikán

A' Magyarok' Bibliothekáját⁷⁴ néztem meg, a' hol nevemet én is a' többiek közzé irtam. Ez abban a' Klastromban van, hol előbb Luther lakott. Van itt a' magyaroknak zászlójok is. Régi pénzek. Boditzky elvezetett Lobeck Diaconushoz, hol nevemet beírván, egy tzedulával a' Magnificus⁷⁵ Rectorhoz mentem. Ennél az Akadémiai törvényekre meg kellett esküd-nöm. Schmid jó embernek látszott. Antonhoz, ki a' Convictus⁷⁶ eránt adott tzedulát, nevemet nála is beírván. Itten a' Magyar Országiak öszvejöve-tele, 's bizonyos helye Kiesel nevü Sütőnél vagyon. Ma jelentettem levelem által Édes Atyámnak mintlétemet, utazásomat, 's egyéb tudósításokat.

3dikán

Ma temettük el Hont Vármegyéből való, egy esztendeig már itt ta-núlt Kováts Teophilus társunkat. Május l ső napján végződött élete. A' ha-lott 8 órakor volt délelőtt, némelly profeszszorok is eljöttek. A' sirnál deák orátziót Hahn, Nógrád vármegyei,⁷⁷ németet Doleschall Pest vármegyei⁷⁸ mondott. Mint a' kettő szép és a' lakosoknak tetsző volt. A' Con-victus Locatoránál⁷⁹ előre fizettem a' Convictusért fél esztendőre. Elkez-dettem a' Jenai Litteraturai ujságot⁸⁰ olvasni, 's érte előrefizettem. Schleusnerrel⁸¹ legelsőben beszéllgettem kertünkben. Betsületes ember.

4. d. kén

In der Jenaischen Litteratur Zeitung waren diese Bücher enonniert: Berlin. b. Himburg, Über das Wesen des Gelehrten, und seine Erscheinungen im Gebiete der Freyheit. Von Johann Gottlieb Fichte.

Hannover: b. Ritscher. Der Mann, ein antropologisches Charakter Gemählde seines Geschlechts. Ein Gegenstück zu der Charakteristik des weiblichen geschlechts. Von Carl Fridrich⁸²
April, May Junius⁸³

[Itt hiányzik egy kettős lap a naplóból.]

nische und das animalische. Organisch, Erhaltung, Fort dauer, Ernährung, Zubereitung der verschiedenen Arten des Nahrunghaftes. Animalisch, die höheren Eigenschaften lebender Geschöpfe, die Verrichtungen des Geistes u. des Gemüths.⁸⁴

Ho legato, L'Erve Cinese, del Metastasio. Anche, Attilio Regolo, da medesimo.⁸⁵

Ismét két új Magyar Országiakkal szaporodtunk. Krtsméry és Grysa⁸⁶ nevűek Posonyból.

9. kén

Reggel volt szerentsém beszélni a' Prediger Journal für Sachsen,⁸⁷ kiadójával, velle 's megesmerkednem. Egy két szavai, mellyeket hozzám mondott azt hitetik el velem, hogy ő, kivilágosodott emberséges férjfiu. Nem meszsze lakik Vittenbergához, egy falun. Invitált magához, 's meg is ígértem elmeneteletem. Olvasgattam. Estve egyik Bibliothekáriusunkkal, Bellohorszkyval beszéllgettem barátságosan.

10. d. kén

Ghitarrázni akarván tanulni, szóllottam e' felől Magister Bauerrel. Ghitarrát kaptam is már. - Megérkezett Jénából földim, Biblioth. Vetsy.⁸⁸ Levelét, mellyet az Attya küldött által adtam. Soká beszéllgetünk, meglátogattam, 's bibliothékáját, melly némelly szép könyvekből áll

szívesen megmutogatta. Bollesem, 's Bölönimtől izenetet hozott nekem. Schütze⁸⁹ is emlékezett reám. Vetseyt, megszerettem. Meglátogattam Erdélyből való Mélás pétert. Szereti a' poétákat. Göthérről beszélvén, azt mondta ő, hogy, a' mint hallotta, Göthe mostani eszével szégyenlené, előbbeni, ifjúkorbeli írásainak világ előtt való lételeket. Szép vágyódás a' tökéletességre. - Vetsey Saurin Prédikátorról⁹⁰ így szólt: Ő nagy orator volt, úgy hogy oda hajthatta az embereket, hova akarta. Annyira megindította őket, hogy neki azonnal mindent ajándékoztak.

11 diken.

A' templomban voltam. In der Schlosskirche.⁹¹ A' templom' belseje szép, két karral, mellyek magasak, 's hová forgó léptsők vezetnek. Alatt egyenesen vagynak két rendben a' székek, 's ha valaki ott ülni akar, tessék elébb kultsért könyörögni, hogy a' padot leereszthesse. - Fenn a' karokban székek nintsenek. A' széle, hova dülhet az álló, vörös posztóval van bé húzva. Az Orgona, nagy és szép. Negyven mutatzióji⁹² vagynak. Ez a' legfelső karban mástól elválasztva áll, a' templom' közepének arányába, hosszában. Ellenben által a' templom' hosszában, közepén van a' prédikáló szék az oltár' oszlopai között. Az oltár együgyű szép. Öt oszlopon áll, úgy hogy az oszlopok között nem lehet által látni, mivel hátul is márvány fal áll. Az oszlopok, Corinthusi Rend szerint, zöld és kékbe eső színnel vagynak. Fenn az Istent akarták festeni! - A' templom' közepén állván jobbról Luther, balról Melanchton tűn elő. - Most M. Manitiusz prédikállott. Luther' köpönyegje volt rajta.

A' Jénai Litteraturai Ujságból: A' Spanyolok most kezdenek mozogni Nyelvek mellett. Madritban theátrumjok vagyon. Edinburgban⁹³ együtt volt 16 Jan. 1806. die hochländische Gesellschaft. Hier legte Sir John Sinclair einen groszen Theil der Gedichte Ossians im galischen Original nebst der lateinischen Übersetzung vor, und gab die Versicherung dasz der Druck dieses Werkes binnen 3 Monaten vollendet seyn werde. Er trug an, die Gesellschaft solle alle Reste der galischen Sprache sammeln, und ein Wörterbuch drucken lassen. die Herausgaube dieser Gedichte im galischen Original werde nicht nur die Zweifel über die Aechtheit derselben heben, sondern auch das Verlangen wecken, mit der galischen Litteratur bekanter zu werden.

Zu Marburg ist ein chirurgisches Institut, heist, Wilhelms Institut.

In der Hoffmannischen Buchhandlung zu Weimar: Montesquieu Der Tempel zu Gnidus. Nebst einem Kupfer von Karcher, und ungarischen Lettern gedruckt. 8 grp.⁹⁴

Schmidt nevü adott ki Spanyol Lexicont.

Dél után igazi mulatságot érzettem. Mattay, Gazdám tartotta azt. Jelen vólt itt D. Schleusner, feleségestől, 's leányastól. Magával lett közelebbről való esmeretséget szerentsémnek tartom. Igen derék ember. Nyájaskokott [igy!] velem, mivel mint vevém észre a' Magyarokat szereti. Emlitettem neki Nyelvünk' boldogulását. Tántzunk is vólt. Én is tántzoltam D. Schleusnernével, és annak ártatlan Leányával. D. Schleusner így szólt, a magyar tántz és musika adván neki reá alkalmatosságot, mivel azt tsak a' született magyar tudja jól érezni és musikálni, - hogy a' magyar nemzet mind annyi keveredések között, mostanig megtartotta ősi karakterét! - Mit kellett tennem, sohajtottam 's nem árulkodtam. Itt vólt M. May a' Gyermekek' Tanítója.

12.

Kezdettem először Olasz órát M. Kurzénél kit jártasnak találtam az olaszban. Metasztaziót fordítottam előtte. L' Ape.⁹⁵ Vetsey meglátogott 's én is őt. Ma végeztem el Metasztázió' Nitteti nevü Dramáját. Nagyön tetszett. Vetseyvel beszállgettünk, hogy én ő néki olasz, ő nekem frantzia órát adjon.

Aus der Jenaischen Litter. Zeitung

In Herculanum ist ein Manuscript, ein Fragment von 70 lat. Hexametern gefunden worden, die man dem Varius, einem Freunde des Horaz und Virgil zuschreibt. In den Versen ist von der Schlacht bey Actium und dem Tode der Cleopatra **die Rede**. Ein Prof. in Kopenhagen in Dänemark legirte **einer**, (der ung. bleiben wollte) den 5000 Rthlr. zu dem Ende, dass von den jährlichen Zinsen für die erbaulichsten Predigten, welche in der populärsten Sprache zum Nutzen des Volkes über folgende zwey Themata: 1. Die durch Jesu Christi Leiden und Tod vollbrachte Versöhnung, als das einzige Mittel zur Rettung und Seeligkeit des bussfertigen Sünders. 2. Eines wahren Evangelischen Christen Glückseeligkeit, welche er selbst in diesem Leben unter allen guten und schlimmen Begebenheiten, die sich

zutragen, [...] den Kindern der Welt zum Voraus hat, gehalten werden, jährlich 6 Prämien, nämlich drey von 50, 30 und 20 Rht. für die erste, und drey von 40, 25 und 15 Rthlr. für die zweyte ertheilt werden sollen.

Der König v. Dänemark confirmirte sein Testam. des verst. Beamten dem 21 Febr. 1806.

Reimold fürstlich leiningischer Kirchenrath und Pfarrer, will seine Gedichte herausgeben, auf Unterzeichnung. Er wohnt in Mosbach am Neckar.⁹⁶

Estve, ismét mulatságunk vólt tsendesen. a' Gazdám nagyon szeretvén a' magyarokat, ide hívatta őket, 's itt traktált. Itt vólt Vetsey, Bartholomaeides, Péter, Hollay,⁹⁷ Doleschall, Dornyak, Boditzky. A' többiek, a' kik itt vagnak ezek: Scholtz, Háhn, Krtsméry, Grisa, 's Erdélyből Mélás.

Öttől fogva hatig volt legelső órám a' Ghitarrában. Velem tanúl Hollay is.

13.

Próbálgattam 's remegő kíváncsisággal kezdém Ghitarrám húrjait pengetni, oh ha én magyar énekeket pattogtathatnék ennek húrjairól! -

Jegyzetek

1. Rajts Péter (?-?) professzorról van szó, Döbrentei soproni tanáráról, aki a "Sopronyi Magyar Társaság" élén állt, s ezért is nevezte őt az ifjú Döbrentei egy helyütt "elfelejthetetlen Vezér"-nek (levele Romy Károly Györgyhöz 1811. október 29. MTA Kézirattára Irod. Lev. 4.r. 23.sz. - l. Fried István, **Döbrentei Gábor és Wesselényi Miklós soproni kapcsolatai**, Soproni Szemle 1964.).
2. Valószínűleg arról a Kőszeghi Mártony Károly (?-?) cs. kir. tábor-szernagyrról van szó, akiről csak annyit tudunk, hogy 1848. február 7-én a MTA levelező taggá választotta, ám ő visszautasította e megtiszteltetést. Két fizikai tárgyú munkája jelent meg (*Beschreibung eines Luftkastens, ... Aus dem Französischen.* Pest, 1821. és *Versuche über den Seitendruck der Erde.* Wien, 1828.)

3. Napóleoni háborúk Olaszországban.
4. **Antonio Canova** (1757-1822) a kor leghíresebb, klasszicizáló stílusban alkotó, értékes és termékeny szobrásza. Velencéből indult. Említett két műve (**Ámor és Psyche, Hebe**) is híres.
5. Minden valószínűség szerint III. Sándor pápáról (1159-1181) készült a kép, ki I. (Barbarossa) Frigyes (!) német-római császárt hódoltatta meg Velencében 1177-ben. A császár ugyanis legfőbb ellensége volt III. Sándornak, több ellenpápát is támogatott vele szemben, de sikertelenül harcolt ellene, míg békekötésre nem kényszerült, mely során III. Sándort ő is pápának volt kénytelen elismerni.
6. II. József (1741-1790)
7. elmúlt idők (olasz)
8. 1918-ig a Lajtánál volt a magyar-osztrák határállomás.
9. Eszterházy Mária Leopoldinának (1788-?), hg. Eszterházy Miklós lányának volt házasságkötése hg. Lichtenstein Mórral.
10. Schönbrunn Bécs elővárosa, de ma már nem található meg benne a lovagvár.
11. **Korabinszky János Mátyás** (1740-1811) Híres térképész a korban, aki korábban Pozsonyban és egyéb városokban többféle hivatallal próbálkozott (nevelő, könyvkereskedő volt, 10 évig a Pressburger Zeitung főmunkatársa), s gyakran küszködött a nyomorral. Amikor Döbrentei megismerte őt, Bécsben Hornpostel (!) gyárosnál élt házitanítóként, s így annak haláláig nyugodtan dolgozhatott főművén, melyről Döbrentei is szól: **Atlas regni Hungariae portatilis. Neue und vollständige Darstellung des Königreichs Ungarn auf LX Tafeln.** Wien, 1804. Ehhez az atlaszhoz egy új Lexikont is írt, de ez már kéziratban maradt.
12. Bölöni Mihály (?-?) 1806. május 5-én iratkozott be a jénai egyetemre. Talán azonos ő azzal a Bölöni Mihállyal, aki 1820-ban **ABC- és olvasókönyvet** adott ki Brassóban.
13. 1806-ban állították föl II. József lovasszobrát a várban.
14. Az Augustinerkerkhében Mária Krisztina főhercegnő (Mária Terézia lánya) 1805-ben elkészült híres síremlékét tekintette meg Döbrentei. A mű alkotóját azonban tévesen nevezi Carvanónak - Canova helyett. (Canovát már korábban említette, először ott is Carvanót írt, de aztán áthúzta, s kijavította.)

15. A napló lapján oldalt kiírt felirat jelentése: a legjobb feleségnek állította Albertus. Vö. **Egy úti napló 1815-17.** (névtelen diák), Történeti Lapok 1875.: "A kriptá frontispiciuman ez van írva arany betűkkel: Uxori Optimae Albertus" (!)
16. Mülner, azaz **Deym von Stritess**, Joseph gróf (1750-1804) katonai pályán indult. Egy párbaja miatt Hollandiába menekült, és felvette a **Müller** nevet. Jelentős vagyont gyűjtött viaszképeinek árulásával, s Nápolyba ment. Itt Karolina királyné támogatásával számtalan másolatot, sőt gipszmintát készített a legértékesebb antik szobrokról, mellképekről. 1796-ban ment Bécsbe, hogy ott ezt az újítását felmutassa. Igen nagy szenzációt és elismerést keltetett Bécsbe szállított másolatai, s engedélyt kapott galériájának megépítésére. Ez az épület, az ún. "Müller-épület" a vörös toronykapu kazamatái fölött kapott helyet, s a látogatók ezreit vonzotta. Eredeti antik bronz- és elefántcsontszobrok, értékes festmények is kerültek az ő révén Bécsbe.
17. Sándor Lipót osztrák főherceg, magyar kir. herceg (1772-1795), II. Lipót negyedik fia, akit 1790-ben a magyar országgyűlés Magyarország nádorává választott. Az említett koronázás bátyjának, I. Ferencnek és nejeének 1792-i budai koronázása.
18. Eszterházy Miklós hg. (1765-1833), a magyar királyi testőrsereg kapitánya.
19. Nelson, Horatio (1758-1805): angol tengernagy, aki 1798. aug. 1-én megsemmisítő vereséget mért Napóleon Abukirnál rejtőző hajóhadára, s ezzel elszigetelte az Egyiptomban tartózkodó Bonapartét Franciaországtól.
20. Gideon Ernst Loudon (Laudon) báró (1717-1790), osztrák tábornok, aki kitüntette magát a hetéves háborúban.
21. II. Frigyes porosz király (1712-1786), akit öreg Fritznak becéztek.
22. Pavlovna bizonyára orosz szent volt.
23. Károly főherceg, magyar kir. herceg (1771-1847), II. Lipót harmadik fia, korának egyik legkiválóbb hadvezére, aki az ellenfél Napóleon nagyrabecsülését is kivívta.
24. A rómaiak hadi istennője.
25. Clio (Klio, Kleio) a hősköltészet, ill. a történetírás múzsája.
26. Márton József (1771-1840) magyar és német grammatikák és szótárak írója. 1801-től működött Bécsben mint magán nyelvmester János

főhercegnél és több családnál. Ezenkívül a cs. kir. protestáns consistoriumnál titkár is volt. 1806. áprilisában kapta kinevezését a bécsi egyetemre a magyar nyelv és irodalom rendkívüli tanárának, s november 5-én kezdte előadásait. Később a magyar testőrségnél volt magyar nyelvoktató. Magyar grammatikái: **Ungarische Sprachlehre für Deutsche, verbessert und vermehrt** 1805. és **Tabellarische Übersicht der grammatischen Bauart der ungarischen Sprache** 1806. (Ferdinand cs. kir. főherceg koronaörökös számára).

27. Decsy Sámuel (1742-1816) Bécsben élő bölcseleti és orvosdoktor, aki a nemzeti irodalom fejlesztésén, a magyar nyelv terjesztésén buzgón fáradozott. Ő alapította s szerkesztette 1793-tól a Magyar Kurirt és annak melléklapját, a Magyar Musát.
28. Versegly Ferenc (1757-1822) említett munkája: **Neuerfasste ungarische Sprachlehre** Pest, 1805.
29. Édes Gergely (1763-1847) leoninusairól híres, rendkívül termékeny költő.
30. Stephansdom.
31. Emanuel Schikaneder (1751-1812) osztrák opera- és színműíró, prágai, majd bécsi színingazgató. Ő alapította a "Theater an der Wien" nevű színházat, melyről Döbrentei ír.
32. Philipp Klingmann színész (1762-1824)
33. Kocsit.
34. Döbrentei nem számol be a Naturalien Cabinetről. Egy névtelen diák (Egy úti napló 1815-17.) így határozza meg: "A hol mindenféle állatokat lehet kitöltve látni u.m. elefántot, tengeri fókát, rhinoceroszt, hattyut és pelicant is s.a.t."
35. Báróczi Sándor (1735-1809), a magyar királyi testőr, aki 1760-tól haláláig Bécsben élt. 1806. július végén vonult nyugalomba mint a magyar testőrök ezredese.
A naplóban említett munkái: **Kassándra. Calprenède után.** Bécs, 1774. 7 kötet; **A védelmeztetett magyar nyelv.** Bécs, 1790.; **A mostani Adeptus vagyis a szabad kőművesek valóságos titka.** Franciából ford. B. S. Bécs, 1810. - Döbrentei szövegében a francia címen kívül ez áll még: Érdekes történet. Ez évben nyomtatják Londonban a szerző költségén. -; **Amalia történetei,** melyeket a szép nemnek ajánlva, testamentománál fogva kiadatni rendelt. Ford. németből. Bécs, 1810.

36. Alighanem a postakocsit rendelte meg Döbrentei, melyen majd Prágába utaztak.
37. Leopoldstadt városrész.
38. Azaz a Praterben (1776 óta kedvelt híres szórakozóhely) szórakozókat.
39. Ez Báróczi titulusa franciául, a naplólap szélére írva.
40. Cato római hadvezér és szónok (i.e. 234-149) mondatának jelentését maga Döbrentei is megadja Kazinczyhoz írott levelében (Vittenbergben, Május 27.d. 1806.): "inkább azt kérdjék, hát Cátó képe miért nincs itt, mint az, 's Cátó képe mit keres itt?"
41. Somsich (Somssich) Lázár gr. (1739-1807) királyi udvarnok és helytartósági tanácsos, később udvari tanácsos. A fogságból való szabadulása után Bécsben letelepedő Batsányit eleinte ő segítette pénzzel, lakással, élelemmel. Latin nyelvű költeményeket írt és jelentetett meg az 1800-as évek elején, Csokonai is fordította.
42. Naplójában nem jegyzi le Döbrentei a szöveget, amit Báróczi írt emlékalbumába, de Kazinczyhoz írott leveléből ismerjük (Vittenberg, Május 7kén 1806.): "---- Multi
Committunt eadem diverso crimina fato,
Ille crucem, pretium sceleris tulit, hic diadema.
Juvenalis."
Az album, melybe Báróczi az idézetet írta, Döbrentei diákalbuma volt. Jellegzetes diákszokás volt az ún. albizálás, amikor a diák vándorútja során egy díszesebb albumot vitt magával, hogy azt patrónusainak bemutatva néhány emléksort írasson bele velük.
43. Bölönivel egy napon iratkozott be Jénában az egyetemre Bollesch Pál.
44. Znaym, azaz Znaim - ma Znojmo.
45. Ma Moravská Budějovice.
46. Iglau, cseh nevén Jihlava. Döbrentei említi piacát, mely valaha igen forgalmas volt a nagy főtéren. Estei Ferdinand osztrák főherceg (1781-1850) itt verte meg 1805. december 4-én a Napóleont segítő bajor csapatok élén álló Wredét.
47. A határoszlop latin felirata: Az isteni Mária Terézia, Csehország királynője meghúzta a határt uralkodása idején 1750-ben Csehország és Morvaország között. A határokat 1750-ben ebbe az állapotba állította Cseh- és Morvaország.
48. Csehül Německý Brod, ma Havlíčkův Brod.
49. Ma Časlav.

50. August Wilhelm Iffland (1759-1814) korában igen népszerű színész és drámaíró volt, Johann Franz Hieronymus Brockmann (1745-1812) pedig szintén rendkívüli hírnévre jutott színész. Iffland maga a "megszemélyesített valóság"-nak nevezte őt hiteles és sokoldalú előadóművészetéért.
51. Kolinban szenvedett vereséget Daun osztrák tábornoktól a hétéves háború idején 1757. június 18-án II. Frigyes.
52. A fogadó neve nem olvasható.
53. A IV. Károly által építtetett Károly-hídról van szó íveivel, tornyai-
val, IV. Károly és IV. Vencel címereivel, kőképeivel, Nepomuki
Szent János bronzszobrával.
54. Az utolsó mondat oldalra van írva. A feliratok fordítása: Nepomuki
Szent Jánosnak, kit 1383-ban erről a hídról vetettek le, emelte
Wunschwitz Mátyás 1683-ban.
Szent Vincentius, a város patrónusa. 2500 zsidót térített keresz-
tény hitre, 10000 bűnöst, 8000 mórt a katolikus hitre, feltámasz-
tott 40 embert, s legyűrte a démonokat.
Az isteni IV. Károly építtette a hidat 1357-ben, és a jeges fo-
lyó rombolásából az isteni II. József állíttatta helyre s erősí-
tette meg új alapokkal 1784-ben.
55. Ez a Szent György bazilika, a Vár legrégebbi épülete, melyet a X. száz-
adban alapított I. Vratiszlav fejedelem.
56. A német szöveg fordítása: Itt nyugszik szent Vratiszlav, Vencel
atyja, e templom alapítója 937. - Vratiszlav, a csehek 2. ke-
resztény uralkodója (888-921) a szentté avatott Premysl Vencel
hercegnek (905-935) volt apja.
57. Fekete báránybőrből készült kétrétű süveg.
58. Lovosice.
59. A latin felirat fordítása: Itt pihent meg útjában József császár. A
németé: Ez az a hely, ahol József császár megebédelt, megnézte a
hadteret, s azután továbbutazott Szászországba. A kiemelt betűk
a német szövegben az 1706-os dátumot adják ki. Ekkor járt erre
I. József német-római császár és hadvezér (1678-1711), aki 1705-
ben került trónra. A latin szövegben néhány betűt is automatiku-
san nagynak írt Döbrentei, amely jelenthet ugyan római számot
is, de az eredeti feliratban bizonyára nem volt kiemelve: így
jön ki az ő lejegyzésében a hamis 1765-ös évszám.

60. Königstein nevű vár nem található ezen az útvonalon. Vagy a Trebenice fölötti Košťál váráról vagy a 85 méteres sziklán álló Schreckensteinről lehet szó.
61. Aussig ma Ústí nad Labem.
62. Szászországba.
63. Peterswald falu a szász határ közelében.
64. Schloss Georgenbau a választófejedelmek lakóhelye; templomuk a Hofkirche a XVIII. sz. közepéről.
65. Az Álbis, azaz az Elba hídjá: Augustusbrücke - 17 pillérrel és 16 ívvel.
66. A fehér kapunál (német).
67. Lipcse felé.
68. Grossenhain.
69. Feltehetően Fénelon (1651-1715) francia író a korban igen népszerűvé lett regényéről van szó, a *Les aventures de Télémaque* (1699), melyet hamarosan más nyelvekre is lefordítottak, s Döbrentei - bár volt magyar kiadása is - olaszul olvasta.
70. Göröngyöket.
71. Torgauban a választófejedelmek kedvelt rezidenciáját, a XV. századi Schloss Hartensfeldet említi Döbrentei, mely a XVII. századtól kaszárnyává lett.
72. A Schlosskirche mellett.
73. Igazgatójánál.
74. Kassai Michaelis György 1725-ös végrendeletével 2000 kötetes magyar könyvtárat alapított Wittenbergben, melyet az Augusteum egyik szárnyában helyeztek el. Ez volt az első németországi magyar kultúrintézet. Döbrentei ottjárta után hamarosan egy Meissen melletti lovagvárba kellett menteni a könyvtárat a napóleoni harcok elől, mely aztán 1823-ban végleg Halléba került át, amikor Wittenberg elvesztette önálló egyetemét.
75. A magnificus egyetemi rektori cím.
76. Diákok szállója.
77. Haan János (1779-1855) 1805 tavaszától egy évig tanult a wittenbergi egyetemen, később ág. ev. lelkész lett. Érdekesség, hogy fia, Haan Lajos békéscsabai ev. lelkész naplójában (OSZK Kézirattára) Döbrenteiről is megemlékezik. Apjáról írva megemlíti: "Itteni iskolatársai közt különösen említésre méltó a később jeles ma-

- gyar íróvá és m. tudós társ. titkárrá lett Döbrentey Gábor." Láb-jegyzetben pedig hozzáfűzi: "Döbrenteyről ezt beszélte atyám: Ő büszke volt arra, hogy magyar 's a' németek előtt gyakran megvetéssel beszélt többi magyarországi tanulótársairól, mondván: "diese sind keine Magyaren, sie sind Slaven, Sie sind nur unsere Sklaven." Nem kellett ezeknek sem több. Egyszer a könyvtárban lefoglta Döbrenteyt 's jó hatot hegedültek a' farán."
78. Doleschall Mihály Dienes (1783-1846) 1805 tavaszától tanult a wittenbergi egyetemen, később ág. ev. lelkész lett, egyháztörténetet írt.
79. Ügyintézőjénél.
80. **Jenaische Literatur Zeitung** - Goethe megbízásából Eichstadt szerkesztette.
81. Ez az illető gyaníthatóan nem azonos a későbbiekben emlegetett Schleussner egyetemi tanárral.
82. A **Jenaische Literatur Zeitung**ban ezek a könyvek voltak hirdetve: Berlin. Himburgnál, A tudós lényéről és megnyilvánulásai a szabadság területén. Johann Gottlieb Fichtétől. Hannover: Ritschernél. A férfi; nemének antropológiai karakterrajza. Szemben a női nem karakterisztikájával. Karl Friedrich ...-tól.
83. A hónapnevek a naplólap szélére vannak írva.
84. A német szöveg fordítása (melyet valószínűleg szintén a jénai lapból másolhatott Döbrentei): "... és az animális. Organikus; A különböző táplálékfajták fenntartása, élettartama, táplálása, elkészítése. Animális; élőlények magasabb tulajdonságai, a szellem és a lélek működése."
85. Az olasz szöveg jelentése: Megkötöttem Metastasio "L' Erve Cinesé" jét és az "Attilio Regoló"-t is ugyanattól a szerzőtől." Pietro Antonio Metastasio (1698-1782) olasz drámaíró, költő.
86. Grysa (másutt Grisa) talán megegyezik azzal a Grisza (Gryssa) János sal (?-?), aki 1807 előtt pozsonyi nevelő volt, azután pedig ág. ev. lelkésszé szentelték. Korábban Lipcsében tanult, s nem ki-zárt, hogy Wittenbergben is időzött.
87. Ezt a folyóiratot nem lehetett azonosítani.
88. Vetsei Gábor neve 1805. augusztus 18-i keltezéssel szerepel a beiratkozott jénai hallgatók névsorában.

89. Fridericus Samuel Schütze 1805. október 16-án írta be magát a jénai egyetem anyakönyvébe.
90. Jacques Saurin (1677-1730) hírneves francia református hitszónok, Londonban és Hágában működött.
91. A kastély templomában.
92. Regiszterei.
93. Edinburgh Skócia fővárosa volt.
94. A német szöveg fordítása: "... a holland társaság. Itt mutatta be Sir John Sinclair Ossian költeményeinek egy nagy részét a gall eredetiben és latin fordításukkal, és biztosította róla a Társaságot, hogy e mű kinyomtatása 3 hónapon belül el fog készülni. Indítványozta, hogy a Társaság gyűjtsön össze valamennyi gall nyelvemléket, és nyomtasson ki egy szótárat. E költemények gall eredetiben történő kiadása nemcsak a kétségeket fogja eloszlatni ezek valódiságára vonatkozóan, de föl fogja ébreszteni az érdeklődést a gall irodalom mélyebb megismerése iránt is. Marburgban van egy sebészeti intézet, név szerint Wilhelms Institut. A weimari Hoffmann kiadónál: Montesquieu: Gnide temploma. Karcher rézmetszetével és magyar betűkkel nyomva. 8. grp."
95. A méh.
96. Fordítása: A **Jenaische Literatur Zeitung**ból:
 "A Herculanumban találtak egy kéziratot, egy 70 latin hexameterből álló töredéket, melyet Variusnak, Horatius és Vergilius barátjának tulajdonítanak. A verssorok az actiumi csatát és Kleopátra halálát **beszélik** el. Egy professzor (?) a dániai Koppenhágában 5000 Rthlr-t hagyott örökül **valaki** (aki nem akarta magát megnevezni) a célból, hogy a legépületesebb prédikációkért, melyek a legérthetőbb nyelven a nép hasznára tartatnak a következő két témában: 1. Jézus Krisztus szenvedése és halála által véghezvitt kiengesztelés mint a bűnbánó bűnös megmentésének és üdvösségének egyetlen eszköze; 2. Egy igaz evangélikus keresztyén lelki üdve, mely már ebben az életben, minden előadódó jó és rossz esemény között javára van a világ gyermekeivel szemben; évente 6 jutalom osztassék ki az évi kamatokból, vagyis három 50, 30 és 20 Rthlr-os az első témáért és három 40, 25 és 15 Rthlr-os a második témáért.

A dán király megerősítette az 1806. február 21-én elhunyt hivatalnok végrendeletét.

Reimold hercegi leiningeni presbiter és lelkész ki szándékozik adni költeményeit, aláírásra. A Neckar menti Mosbachban lakik. Az említett Varius Rufus, Lucius (kb. i.e. 74-14) római költő művei csak töredékekben maradtak fenn.

97. Holloy István (?-?) Nógrád megyei származású ág. ev. lelkész, 1805-től 6 évig tanult Wittenbergben.

TARTALOM

<i>Latzkovits Miklós: Bornemisza Electrájának chorusa</i> (Némaszereplők a magyar reneszánsz drámákban)	3
<i>Dömötör Ákos: Hondorff-hatások Keresszegi Herman István exemplumaiban</i>	15
<i>Szörényi László: Epikus témák a pécsi latinnyelvű bukolikában</i>	31
<i>Szajbély Mihály: Az anyanyelv helye a 18. századi magyar felvilágosodás</i> <i>haszonelvű világszemléletében</i>	39
<i>Csetri Lajos: Kazinczy poétikájáról</i>	57
<i>Zentai Mária: „Érzékeny dalok” vagy „poétai román?”</i> (Csokonai Lilla-ciklusának kötetkompozíciója)	91
<i>Lóczy István: A nemzet Vörösmarty műveiben</i>	109

KISEBB TANULMÁNYOK ÉS SZÖVEGKÖZLÉSEK

<i>Lázár István Dávid: Kisérlet a római Collegium Hungaricum</i> <i>megalapítására (1578–1579)</i>	135
<i>Szabó András: Herczeg Ferenc (1598) – Szikszai Fabricius Balázs</i> <i>tanítványa Sárospatakon</i>	145
<i>Keveházi Katalin–Monok István: Egy Sleidanus-kötet története</i> (Adalék Lőcse művelődéstörténetéhez és a tizenötéves háború eseményeihez)	151
<i>Ötvös Péter: Illésházy István följegyzései (Acta bellica Anno 1604 et 1605)</i>	165
<i>Csonka Ferenc: M. Csulyak István ismeretlen levele sógorához,</i> <i>Váczi Gergelyhez</i>	179
<i>Húbert Ildikó: A pápai énekeskönyv-töredék</i>	183
<i>Gömöri György: A fiatal Coccejus magyar barátai és tanítványai</i>	189
<i>Németh S. Katalin: Adalék II. Apafi Mihály házasságához</i>	197
<i>Gerhát Ágnes: Döbrentei Gábor kiadatlan naplótöredéke</i>	201

B 124346